

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Πόπη Πολέμη, Γιά τούς Ἀρβανίτες τῆς Ἄνδρου • Νίκος Θεοτοκάς, Οἱ τρομοκράτες • Κωνσταντῖνος Καβουλάκος, Μαθήματα ἀπό τό Κόσοβο • Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Ἡ γλώσσα μας κινδυνεύει!!! • Παναγιώτης Νοῦτσος, Ἡ «πολιτισμική οἰκολογία» στό πεδίο τοῦ σχολείου • Ἐτιέν Μπαλιμπάρ, Ἡ Εὐρώπη: Τό «ἀνέφικτο» μιᾶς εὐρωπαϊκῆς ιδιότητος τοῦ πολίτη; • Κλώντ Λέβι-Στρῶς, Δομισμός καί Οἰκολογία • Ἀριστείδης Μπαλιάς, Διονύσης Καψάλης: Παρουσία καί παραγωγή • Ἀλέξανδρος Ἀργυρίου, Σημεῖα ἀναφορᾶς τῆς πεζογραφίας τοῦ Ἀ. Φραγκιά • Γιάννης Κουβαράς, ὁ Φιλεταῖ(ε)ρος Λειβαδίτης • Γιώργος Φαράκλας, Ὁ Κάντ καί ἡ ὑπαγωγή τῆς θεωρίας στήν πράξη • Κώστας Βούλγαρης, Βιβλιοκριτικές • Ἀπό τίς τελευταῖες ἐκδόσεις

Μηνιαία Ἐπιθεώρηση • Ἰανουάριος 2001 • τεῦχος 84 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Γανουάριος 2001
τεύχος 84 • δρχ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα
Έτήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη
Έτήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες
Έτήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:
Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε νά
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)
ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ
Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Άθήνα 11472
τηλ. 6470079 & fax: 6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Έκτύπωση: Άφοί Χρυσοχού
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Πόπη Πολέμη, Για τούς Άρβανίτες τής Άνδρου.....5
Νίκος Θεοτοκάς, Οι τρομοκράτες.....8

Κωνσταντίνος Καβουλάκος, Μαθήματα από
τό Κόσοβο.....11
Άγγελος Έλεφάντης, Η γλώσσα μας
κινδυνεύει!!!.....15
Παναγιώτης Νούτσος, Η «πολιτισμική οικολογία»
στό πεδίο του σχολείου.....18
Έτιέν Μπαλιμπάρ, Η Ευρώπη: Τό «άνεφικτο»
μιας ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη.....22
Κλώντ Λέβι-Στρώς, Δομισμός και Οικολογία.....30
Άριστείδης Μπαλτάς, Διονύσης Καψάλης:
Παρουσία και παραγωγή.....43

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Άλέξανδρος Άργυρίου, Σημεία αναφοράς
τής πεζογραφίας του Ά. Φραγκιά.....49
Γιάννης Κουβαράς, Ό Φιλεταί(ε)ρος Λειβαδίτης.....55
Γιώργος Φαράκλας, Ό Κάντ και ή ύπαγωγή
τής θεωρίας στην πράξη.....60
Κώστας Βούλγαρης, Βιβλιοκριτικές.....62
Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις.....64

Έξάφυλλο: Λιονμπόβ Πόποβα, Προσωπογραφία κοριτσιού
μέ σόμπα, 1908.

Γιά τούς 'Αρβανίτες τῆς "Ανδρου

Θά ἦταν στήν τρίτη ἢ τετάρτη δημοτικοῦ, λίγο πρὶν ἢ λίγο μετὰ τὴν ἀπριλιανή δικτατορία, ὅταν ἡ δασκάλα μᾶς ἔβαλε νά ἀλληλογραφήσουμε μέ συνομηλικούς μας ἀπὸ σχολεῖα ἄλλων περιοχῶν. Δέν ξέρω πῶς μοιράζονταν οἱ διευθύνσεις οὔτε θυμᾶμαι ἂν τά γράμματα τά στέλναμε ὀνομαστικά. Ἀντίθετα θυμᾶμαι ὅτι τό γράμμα ἀπαραιτήτως ἄρχιζε μέ μία παράγραφο πού ἐξέθετε ἐν συντομία τό γεωγραφικό στίγμα καί τὴν ἱστορική ἐξέλιξη τῆς "Ανδρου. Ὅλοι λοιπόν ξεκινούσαμε μέ τούς μακρινούς μας προγόνους Πελασγούς πού εἶχαμε πρόσφατα ἀκούσει στό μάθημα τῆς πατριδογνωσίας ἢ εἶχαμε βρεῖ στό *Θησαυρό τῶν Γνώσεων*, τὴ σχολική ἐγκυκλοπαίδεια τῆς ἐποχῆς.

Δέν φαντάζομαι ὅμως κανέναν συμμαθητῆ μου ἀπ' τό σχολεῖο τῆς Χώρας (δέν ξέρω κατά πόσον αὐτὴ ἡ μέθοδος δι' ἀλληλογραφίας ἐφαρμοζόταν καί στά χωριά) νά ἔγραψε πῶς τό νησί αὐτό, κατά τό ἕνα τρίτο, κατοικεῖται ἐδῶ καί πέντε αἰῶνες ἀπὸ Ἀρβανίτες. Καί δέν τό γράφαμε γιατί ἀπλούστατα ἡ πληροφορία δέν εἶχε διαπεράσει τό φίλτρο τῶν σχολικῶν, ἄρα ἐπίσημων, προφορικῶν ἢ γραπτῶν γνώσεων πού καλούμαστε νά ἐμπεδώσουμε μεταλαμπαδεύοντάς τες σέ ἄλλα παιδάκια τῆς ἡλικίας μας. Κι ἄς εἶχαμε πολλοί ἀπὸ μᾶς ἀκούσει πῶς ἢ μιά γιαγιά μας ἦταν «ἀρβανίτισσα», κι ἄς μᾶς ἔλεγαν Κολιδᾶ, Κυρτάτα, Λουκίσα, Μανάλη, Μανδαράκα, Μάνεση, Μπάλα, Τουντασάκη ἢ Χέλμη.

"Ἡμαστε παιδιά τῆς Χώρας, μιᾶς οικονομικά εὐρωστης καί πολιτικά συντηρητικῆς κοινωνίας καπεταναίων καί ναυτικῶν, πού ἀτενίζαμε ἀγέρωχοι τό μέλλον. Γόνιοι τῆς κατοχικῆς γενιᾶς, πού αὐτὴ, ὅσο νά 'ναι, δυσκολεύτηκε καί φρόντισε νά μᾶς μεγαλώσει στά πούπουλα ἔτοιμους νά κατακτήσουμε τούς αἰθέρες. Πηγαίναμε συχνά στήν Ἀθήνα γιά τούς ἀπαραίτητους γιατρούς, τά ψώνια καί τά συναφῆ. Ἐπιστρέφοντας μέ τό καράβι, πού ἔπιανε στό Γαύριο, τό λιμάνι στά βορειοδυτικά τοῦ νησιοῦ, νιώθαμε πῶς πραγματικά βρισκόμαστε στά χωρικά μας ὕδατα μόνο ὅταν καβατζάραμε τὴ Σταυροπέδα, ὅταν βλέπαμε τόν Πιτροφό καί τά ὑπόλοιπα χωριά τῆς κοιλάδας τῆς Χώρας.

Γιατί εἶναι ἀλήθεια πῶς στά βόρεια αἰσθανόμαστε λιγάκι ἔξω ἀπὸ τά νερά μας. Δέν νομίζω νά ἔφταιγε γι' αὐτό ὅτι εἶχαμε παρατηρήσει πῶς ἦταν σέ γενικές γραμμές πιό ξανθοί καί πιό γαλανομάτες οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖ. Κι ἂν

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

στά μεσόγεια χωριά ἦταν πιά στενεμένοι οικονομικά, ἄρα ἀλλιιώτικοι, στό Μπατσι καί στό Γαύριο ἢ ἀρχόμενη τουριστικοποίηση ἄμβλυσε σιγά σιγά τίς διαφορές. Ὡστόσο νιώθαμε διαφορετικοί, ἀλλά αὐτή ἡ διαφορά δέν ἀποτελοῦσε πρόβλημα καί ζητούμενο, πόσο μάλλον πού συνοδευόταν ἀπό ἕνα αἰσθημα ὑπεροχῆς. Ἄλλωστε καί μέ τούς Κορθιανούς εἶχαμε διαφορές —ἐκεῖνοι εἶχαν μιά προφορά βαριά—, ἂν καί μαζί τους ὑπῆρχε μεγαλύτερη ἐξοικείωση.

Ἄπ' ὅλα τά «ἀρβανίτικα» χωριά, πιά κοντινὴ στή Χώρα εἶναι ἡ Βουρκωτή, καί ὅπωςδήποτε ὅλοι εἶχαμε δεῖ Βουρκωτιανούς νά μᾶς πουλοῦν τυρί ἢ νά ψωνίζουν στά μαγαζιά τῆς Χώρας. Τά ροῦχα τους, συχνά μέ χτυπητά χρώματα, προφανῶς σταλμένα ἀπό συγγενεῖς τῆς Ἀμερικῆς, μᾶς ξένιζαν. Ἦταν συνώνυμο τοῦ κακοῦ γούστου, ὅτι εἶναι τά τσινάρικα στή Θεσσαλονίκη. Τῆ μυρωδιά τους, τῆ χαρακτηριστικὴ ὄσμή τῆς κάπνας τοῦ τζακιοῦ, τὴν ἀναγνώριζα ἀμέσως ὅταν ἔμπαιναν στό μαγαζί μας. Ἄλλο ἂν γιά μένα ἀνακαλοῦσε τίς πιά ἀπολαυστικὲς στιγμές, ὅταν ἔτρωγα λουκάνικα, φουρτάλια καί μακαρονάδα στό καφενεῖο τοῦ Κούδη στή Βουρκωτὴ ἢ στήν αὐλὴ τῆς κυρίας Μαρίας στή γειτονικὴ Ἄρνη. Εἶχα βλέπετε τό προνόμιο νά ἐπισκέπτομαι συχνά τά χωριά αὐτά μέ τό σακίδιο στὸν ὤμο χάρη στήν ὁδοπορικὴ ἔφεση τοῦ πατρός.

Γιατί ἐπίσης, ἄλλο στοιχεῖο διαχωρισμοῦ πού πρέπει νά θυμίσω, εἶναι ὅτι τά μεσόγεια ἀρβανιτοχώρια, πού ταυτίζονται μέ τίς ἀρχικὲς ἐγκαταστάσεις τῶν Ἀλβανῶν στό νησί —τά παραθαλάσσια εἶναι ὅλα μετεπαναστατικά—, εἶτε δέν εἶχαν δρόμο ἀμαξιτό οὔτε καί ἠλεκτρικό, σάν τῆ Βουρκωτὴ, εἶτε εἶχαν κακοτράχαλους χωματόδρομους, μέ ἀποτέλεσμα λίγοι ἀπό τούς συνομηλίκους μου νά ἔχουν ἐπισκεφεῖ τά ἐξωτικά ἐκεῖνα μέρη. Πιά ἐξωτικά καί πιά μακρινά ἀπὸ τό Τόκιο, τόν Παναμά ἢ τό Κέιπ Τάουν, πού ἐπανέρχονταν στὸν προφορικό καί γραπτὸ λόγο τῶν οἰκογενειῶν τῶν ναυτικῶν καί διαμόρφωναν τό σύμπαν μας. Στό κάτω κάτω ἀπ' αὐτά εἶχαμε δεῖ κάρτ ποστάλ καί τά σπίτια μας ἦταν γεμάτα ἀπὸ χαρακτηριστικὰ μικροαντικείμενα.

Τά γυμνασιακὰ θρανία θά μπορούσαν νά εἶχαν γίνει πεδίο συνάντησης, ἀφοῦ τό γυμνάσιο τῆς Χώρας ἐξυπηρετοῦσε καί ὅλο τό ὑπόλοιπο νησί (πλὴν Κορθίου γιά τίς τέσσερις πρῶτες τάξεις). Λίγοι ὅμως ἔφταναν σ' αὐτό —εἶχαν νά ξεπεράσουν μέ τά πόδια καί τό λεωφορεῖο τὴν ἀπόσταση—, μόνο ὅσοι τά παίρνουν τά γράμματα, τά ἀγόρια κατὰ προτίμηση, ἰδίως ἂν εἶχαν συγγενεῖς πού μπορούσαν νά τούς δεχτοῦν οἰκόσιτους. Ἀλλά κι αὐτοὶ ἦταν μαζεμένοι καί κάθε ἄλλο παρά διατεθειμένοι νά ἐκθέσουν τὴ διαφορά τους σέ μᾶς πού οὕτως ἢ ἄλλως ἤμαστε οἱ καλύτεροι μαθητές καί καταφανῶς εἶχαμε

τό πάνω χέρι. Ἐξάλλου ποιά διαφορά νά ἐκθέσουν; Ἡ γλῶσσα πιά, στή γενιά αὐτή, εἶχε σχεδόν ὀλοσχερῶς ἐκλείψει, γιά τούς παπούδες τους νά μιλάνε; Κάθε ἄλλη διαφορά εἰσπράττονταν ἀπλῶς ὡς κοινωνικά μειονεκτική θέση. Κι ἔτσι ἦταν. Δέν εἶχαν ἐπομένως κανένα λόγο νά τήν προβάλλουν κι ἐμεῖς —παιδιά μέ καλή ἀνατροφή, ἀπό οικογένειες πού εἶχαν τήν πολυτέλεια νά διδάσκουν τή φιλαλληλία— δέν εἶχαμε κανένα λόγο νά τή ἀναζητοῦμε. Συνεπῶς ἡ συνάντηση μέ τόν «ἄλλο», πού ἦταν τόσο ἀπτός καί κοντινός, ἦταν καταδικασμένη νά ἀποτύχει. Τά ψήγματα τῆς δικῆς τους κουλτούρας, ἢ ἔστω ἐκείνης τῶν παπούδων τους, παντελῶς ἀπαξιωμένα, ἦταν καταδικασμένα κι αὐτά νά ἐκλείψουν. Ἐμεῖς, ὑπεροπτικοί καί αὐτάρεσκοι χωρίς νά τό ξέρομε, ἤμαστε καταδικασμένοι νά χάνουμε μιά σημαντική συνιστώσα τοῦ χώρου ὅπου ζούσαμε, μιά συνιστώσα πού θά μᾶς ἐπέτρεπε νά τόν βλέπουμε καθαρότερα, νά τόν κατανοοῦμε καλύτερα, μέ ὅ,τι αὐτό συνεπιφέρει. Τουλάχιστον ὅσο θά περιοριζόμαστε, ὅσοι θά περιοριζόμαστε στίς συμβατικές γνώσεις πού παρείχε τό σχολεῖο καί στή συντηρητική πλαισίωση.

Ὅλα αὐτά δέν γράφονται ἀσφαλῶς ὡς αὐτοβιογραφικό σχόλιο. Οὔτε ἀποτελοῦν συμβολή στήν πρόσφατη συζήτηση περί Ἑλλήνων καί Ἀρβανιτῶν ἀπό τίς στῆλες τῶν «Ἐνθεμάτων». Τήν ἀφορμή τήν ἔδωσε τό πολύτιμο βιβλίο τοῦ Τίτου Π. Γιοχάλα, Ἄνδρος, Ἀρβανίτες καί Ἀρβανίτικα (Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Πατάκη, 2000), πού κυκλοφόρησε πρόσφατα, μέ ἐκτενή εἰσαγωγική ἱστορική μελέτη γιά τήν ἄλβανική ἐγκατάσταση στό νησί, συλλογή ἄρβανιτικῶν κειμένων καί τραγουδιῶν, καθώς καί ἄρβανίτικο γλωσσάριο τῆς Ἄνδρου.

Οἱ εἰδικοί θά κρίνουν τό βιβλίο στά καθέκαστά του. Σημειῶνω μόνο πῶς βασικός πληροφορητής τοῦ Τ. Γιοχάλα στάθηκε ὁ πατέρας μιᾶς συμμαθήτριάς μου ἀπό τό Γαύριο, πού «ἔπαιρνε τά γράμματα» καί ἔκανε κάθε μέρα 35+35 χιλιόμετρα γιά νά κάτσει στό διπλανό θρανίο. Μᾶς συνέδεαν αἰσθήματα ἀμοιβαίας συμπάθειας, ἀλλά αὐτός ὁ κόσμος πού ἦταν κατά κάποιον τρόπο ὁ δικός της καί ἦταν τόσο κοντινός οὔτε μᾶς πέραγε τότε ἀπό τό μυαλό.

Γιατί τά μυαλά δέν φτιάχνονται μέ τόν ἀέρα πού ἀναπνέεις καί τό ἀλφάβητάρι τῶν ἄστρον. Φτιάχνονται ἐν κοινωνία. Καί ὅ,τι σχηματικά περιέγραψα, περίγυρος, σχολεῖο κλπ. εἶναι μιά περίπτωση ἀνάμεσα στίς πάμπολλες ὅπου ἡ διαφορά καί ἡ ποικιλία δέν συνιστᾶ ἀξία ἐκατέρωθεν, δέν συνιστᾶ πλοῦτο πού ἀνοίγει τούς ὀρίζοντες, πλοῦτο πού τόν γλεντᾶς. Ἡ σχολική καί ἐπίσημη πατριδογνωσία δέν ἐπιζητοῦσε, οὔτε νομίζω ἀκόμη ἐπιζητᾶ, νά δώσει τά κλειδιά γιά τήν κατανόηση τῶν ἀνθρώπινων συσσωματώσεων μέσα

στό χῶρο καί μέσα στό χρόνο, ἐνῶ ἡ κοινωνική συμβατικότητα δέν ἐπιτρέπει, ἀναγνωρίζοντας τή διαφορά, νά στηθεῖ μαζί της ἰσότιμο πανηγύρι.

Καί βέβαια δέν εἶναι τυχαῖο — γιά νά ξεφύγουμε ἀπό τό παράδειγμα πού συζητοῦμε — ὅτι ἀντίστοιχες εὐαισθησίες πού προκαλοῦν ἀνάλογες περιέργειες, καί μάτια νά βλέπεις καί αὐτιά ν' ἀκοῦς, ἂν κάπου ἀναπτύχθηκαν, αὐτό συνέβη κατεξοχήν στά περιβάλλοντα ἐκεῖνα ὅπου ἡ κατανόηση τοῦ κόσμου συνδέθηκε μέ τό αἶτημα τῆς ἀλλαγῆς του. Περιβάλλοντα, πού στή θέση τοῦ φόβου μήπως καί ἀνατραποῦν οἱ ὑπάρχουσες κοινωνικές ἱεραρχίες καί ἰσοροπίες, προέταξαν τό αἶτημα τῆς ἀναδιαπραγματεύσεως τῶν ἱεραρχιῶν καί θεώρησαν τήν κατανόηση τῶν μηχανισμῶν πού διέπουν τήν κοινωνία καί τήν ἱστορία της ἀπαραίτητη προϋπόθεση.

Πόπη Πολέμη

Οἱ τρομοκράτες

Τό φαινόμενο τῆς τρομοκρατίας ἐπιβιώνει ἀνάμεσα στούς ἀναχρονισμούς πού κατατρέχουν αὐτόν τόν τόπο. Τρέφεται ἀπό αὐτούς καί γι' ἀντίδωρο, μέ τή σειρά του, τούς ἀνταποδίδει τροφή. Χέρι χέρι φονιάδες, διῶκτες καί νεκροπομποί τρομοκρατοῦν τόν Δῆμο. Καί ροκανίζουν τή δημοκρατία. Ἐνα μπάμ!, ἕνας νεκρός στά αἵματα ἢ ἕνας τραυματισμένος. Μιά προκήρυξη πού θυμίζει τά θεοτικά «δίκια» τοῦ Παπουλάκου, ἕνα κύμα τρομοκρατικῶν εἰδήσεων κι ἐκπομπῶν γιά κλέφτες κι ἀστυνόμους καί, κάθε λίγα χρόνια, ἕνα κύμα μέτρων καταστολῆς κατά τῆς τρομοκρατίας, πού, ἀντί γιά τούς πυρῆνες τῶν θλιβερῶν αὐτόκλητων ἱπποτῶν τῆς Ἀποκάλυψης, πλήττουν τόν πολίτη καί τίς ἐλευθερίες του.

Ὅστοςο, στόν εἰκοστό αἰῶνα πού μόλις ἀποχαιρετήσαμε, τήν τρομοκρατία πουθενά δέν κατόρθωσε νά τήν ξεριζώσει ἢ καταστολή. Μόνο ἡ δημοκρατία πού γίνεται πράξη, ἡ ἐνεργός παρουσία τῶν πολιτῶν στά πολιτικά δρώμενα τήν ἔστειλε στό περιθώριο. Κι ἐδῶ εἶναι πού ἐκδηλώνεται ἀκόμα ἡ ἀμηχανία καί ἡ ἀδυναμία τῆς δικῆς μας κοινωνίας, τοῦ δικοῦ μας πολιτικοῦ πολιτισμοῦ. Διότι κατά τῆς τρομοκρατίας, στά χρόνια πού ἔζησα καί θυμᾶμαι τουλάχιστον, κανείς δέν πῆρε τήν εὐθύνη νά καλέσει τόν κόσμο νά ἐκδηλώ-

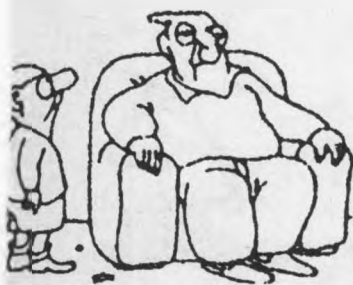

σει τήν αποδοκιμασία καί τήν αντίθεσή του. Κανείς δέν τόλμησε. Γιατί ἄραγε;

Ἄπό τόν Ἐμφύλιο καί μετά τά πιστόλια καί τά μπάμ! καταμεσῆς τοῦ δρόμου, ἀποτέλεσαν, ἐν ὀνόματι τοῦ Ἑθνους, μηχανισμό τῆς ἐξουσίας. Ὅπως καί τά «νόμιμα» μπάμ-μπάμ-μπάμ! τῶν ἐκτελεστικῶν ἀποσπασμάτων. Ὅμως, ἀπό τή δικτατορία καί ὕστερα, ἐν ὀνόματι τοῦ λαοῦ, τήν ἐργολαβία τοῦ πιστολιοῦ καί τῆς βόμβας τήν ἀνέλαβαν ἀριστερόλογες, ὀλιγομελεῖς καί σκληρά συνωμοτικές ὁμάδες ἐνόπλων. Μᾶς ἔχετε χιλιάδες σκοτωμένους, μπάμ!, σᾶς φάγαμε τόν Μάλλιο, τόν Πέτρου καί τούς ἄλλους... Θέλουμε δέν θέλουμε, μᾶς ἀρέσει ἢ ὄχι, ὡς ἐκδίκηση ἀκούστηκαν τότε αὐτά τά φονικά στ' ἄφτιά τῶν ἀνθρώπων, τῶν πολλῶν. Ἐκδίκηση. Οὔτε νόμιμο οὔτε λογικό οὔτε πολιτικό. Ἄπλά, ἐκδίκηση στά αἵματα, στούς ἐξευτελισμούς καί στούς πόνους τῶν κατατρεγμένων. Ἀκόμα κι ὅσων εἶχαν «ἀνανήψει» μέ βάσανα καί ἐνοχές ἀνείπωτες. Κι οἱ παλιοί τρομοκράτες, οἱ παρακρατικοί, οἱ κουκουλοφόροι καί οἱ κληρονόμοι τους, σέ μιά χώρα μέ νωπά ἀκόμα τά αἵματα στά ὀποῖα γιά χρόνια τήν ἐπνίξαν, τί μπορούσαν νά ποῦν ἐνάντια στή βία καί πῶς νά τό ποῦν; Κι ἡ Ἀριστερά —πού μόλις εἶχε ξαναβγάλει νόμιμα τή μύτη της στόν δημόσιο χῶρο— ἡ ὑπερδεμένη στά δικά της καί ἀμήχανη ἀκόμα Ἀριστερά τῆς πρώτης μεταδικτατορικῆς νομιμότητας, ὀλιγόρησε. Ἀρπάζοντας ὅ,τι τῆς ἦρθε εὐκαιρο ἀπ' τήν παλιά σκευή της, δέν ὀνομάτισε τούς τρομοκράτες, ἀπλά καί καθαρά, φονιάδες, φονιάδες σκέτο! Μόνο τούς εἶπε «προβοκάτορες» ἢ «πράκτορες τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ» καί τούς μπουζούριασε μέ ὅλα τά κακά τῆς μοίρας στόν χῶρο τοῦ ἀριστερισμοῦ, τῆς ἀναρχίας, τῆς αὐτονομίας. Ἀριστεριστές, ἀναρχικοί καί τρομοκράτες, ὅλοι στό ἴδιο σακί, καταγγέλθηκαν συλλήβδην σάν «προβοκάτορες» καί «πράκτορες τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ». Κι αὐτό, ἐν τέλει, ἐρήμην τῶν προθέσεων καί τῶν ἐπιδερμικῶν ἀναλύσεων, συνέτεινε στήν πολιτική νομιμοποίηση τῆς τρομοκρατίας. Στό βαθμό, δηλαδή, πού οἱ ἴδιοι οἱ τρομοκράτες ἀρνιόντουσαν πῶς εἶναι «ἐνεργούμενα τῶν ξένων», διεκδίκησαν νά νομιμοποιήσουν στή συνείδηση τοῦ λαοῦ τήν ἀρμοδιότητά τους νά πιστολίζουν καί νά σκοτώνουν ὄχι ὡς «φονιάδες σκέτο» ἀλλά ὡς ἐκδικητές καί προφήτες μιᾶς προδομένης ὑπόθεσης.

Ἀμμηχανίες καί ἀνωριμότητες μιᾶς περιόδου δύσκολης, γεμάτης σκοτάδια καί ἀντιφάσεις. Δύσκολοι καιροί, δύσκολες κληρονομίες.

Θέλουμε δέν θέλουμε, ἡ τρομοκρατία εἶναι φαινόμενο πού, στόν ἀντίποδα τῆς νεωτερικότητας καί τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ριζώνει στίς μεγάλες διάρκειες τῆς καταστροφολογίας καί τῆς παραδοσιακῆς ἐπανάστασης. Εἶναι ἡ ἄλλη ὄψη

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

τοῦ καταστροφολογικοῦ προφήτη μέ τόν σταυρό. Δέν ἀρκοῦν συνθήματα γιά νά ἐξαλειφθοῦν οἱ ἀρχαϊσμοί. Δέν ἀρκεῖ ἡ καταγγελία γιά νά σβήσει ὁ ἀρχαῖος μῦθος τοῦ Ρομπέν τῶν Δασῶν ἢ, ἂν θέλετε, ἡ μυθική προβολή καί διαχείριση τοῦ Νταβέλη ἢ τοῦ Γιαγκούλα στόν λαϊκό πολιτισμό. Χρειάζονται φῶτα. Χρειάζεται δουλειά μέ συνέχεια καί ἔνταση. Ἐπιχείρημα ζωντανό, νά κάμψει τή προσμονή τοῦ θεοτικοῦ «ἐκδικητῆ», πού εἶναι βαθειά φωλιασμένη στίς νοοτροπίες. Κυρίως, ἀπαιτεῖται αὐτό πού συνοδεύει τούς πολιτισμούς τῆς νεωτερικότητας: Κοινωνική δράση γιά τήν ἀλλαγή τοῦ κόσμου, συγκρότηση, δηλαδή, καί ὀργάνωση συλλογικῶν τόπων, πάνω στούς ὁποίους καί μόνον μποροῦν νά κατασκευάζονται ἀναχώματα ἀπέναντι στίς ἄχρονες παλίρροιες πού στρέφουν τήν ἐκάστοτε πνιγμένη λαϊκή ὀργή καί δυστροπία στούς ἔνοπλους προφήτες, στά κηρύγματα τῆς μισαλλοδοξίας, στά ἐκτεθειμένα σφάγια τῶν τηλεοπτικῶν ἐκπομπῶν, στούς Χριστόδουλους ἢ στή γεμάτη ἀδρεναλίνη καταστροφολογική μοναξιά τοῦ βίντεο γκέιμ, τοῦ ρεῖβ ἢ τῶν ψυχοτρόπων.

Οἱ ἐκσυγχρονιστές μας ἀκολουθοῦν τήν πεπατημένη. Διεύρυνση τῆς ἀρμοδιότητας τῶν διωκτικῶν ἀρχῶν, περιστολή τῶν ἀτομικῶν καί πολιτικῶν δικαιωμάτων, φακέλωμα, τράπεζες γενετικοῦ ὕλικου, νέα δικονομικά ἤθη. Πόλεμος στήν τρομοκρατία μέ τούς δικούς της τρόπους, μέ τά δικά της ἤθη. Βομβαρδίστε τόν πληθυσμό, κάποιον τρομοκράτη θά πάρει ἡ μπάλα!

Ὡστόσο, ὁ μόνος τρόπος τρομοκράτησης τῶν τρομοκρατῶν ἦταν πάντοτε καί συνεχίζει νά εἶναι ἡ διεύρυνση τῆς δημοκρατίας πού ἐπιτρέπει τήν ἔκφραση τῆς λαϊκῆς ὀργῆς. Καί γιά νά γίνει αὐτό, ἀπαιτεῖται συνέχεια καί ἔνταση. Ὁργάνωση τῶν πολιτῶν, δηλαδή. Ἀναγέννηση τῶν συλλογικοτήτων, τῶν συλλόγων, τῶν ἐταιρειῶν, τῶν συνδικάτων καί, γιατί ὄχι, τῶν κομμάτων. Μόνο πού ὅλα αὐτά συνθέτουν, ἀκριβῶς, μιά προοπτική πού οὔτε ἡ παραδοσιακή δεξιά οὔτε ὁ πασοκογενῆς λαϊκισμός οὔτε οἱ κεντροαριστεροί οὔτε καί συντηρητικοί ἐκσυγχρονιστές μποροῦν καί θέλουν νά φορτώσουν τίς πλάτες τους. Διότι τά προτάγματα πού ἐπαγγέλλονται δέν θέλουν πολίτες ἀλλά πιστούς, πελάτες καί καταναλωτές.

Μένει ἡ Ἀριστερά πού, ὅμως, χρόνια τώρα ἔχει κάπου καταχωνιάσει τά ἐγχειρίδιά της τοῦ συντακτικοῦ καί τῆς γραμματικῆς κι ἀκόμα τά ψάχνει νά τά βρεῖ, μπάς καί πείσει τόν ἑαυτό της καί τούς ἄλλους ὅτι μπορεῖ νά ἀρθρώνει λόγο σταθερό καί συνεχῆ, ὅτι μπορεῖ νά ὀργανώσει τόν κόσμο της καί νά παραγάγει πολιτική.

Νίκος Θεοτοκάς

ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΚΟΣΟΒΟ:

Ἡ ἐπείγουσα ἀνάγκη γιὰ ἓνα νέο εἰρηνιστικό κίνημα

τοῦ Κωνσταντίνου Καβουλάκου

Οσοι συνεχίζουν νά ἀγανακτοῦν ἐνίοτε μέ τόν προφανή παραλογοισμό καί τήν ἀδικία πού παράγει ὁ σύγχρονος κόσμος κατηγοροῦνται συνήθως γιὰ ἔλλειψη ψυχραιμίας, γιὰ «ὑστερικές» ἢ «συναισθηματικές ἀντιδράσεις» πού ἐμποδίζουν μιά λογισμένη στάση ἀπέναντι σέ ὅσα συμβαίνουν. Μποροῦμε νά δώσουμε ἓνα μερικό δίκιο σέ ὅσους λοιδοροῦν τό ξαφνικό ὅσο καί ἐφήμερο ἐνδιαφέρον πού προκαλοῦν στήν κοινή γνώμη καί στούς διανοουμένους σχολιαστές τῆς ἐπικαιρότητας ζητήματα σάν κι αὐτό τῆς χρήσης ραδιενεργῶν βλημάτων κατά τόν τελευταῖο μεγάλο πόλεμο, στά Βαλκάνια. Βέβαια, ὅ,τι ἐμφανίζεται ὡς ἀτομική ἀνεπάρκεια ἢ ἀφροσύνη τῶν ἐξεγειρόμενων ἐνάντια στόν «ἦπιο» πυρηνικό πόλεμο τοῦ ΝΑΤΟ δέν εἶναι, στήν πραγματικότητα, παρά παρεπόμενο τοῦ ἴδιου τοῦ συστήματος τῆς «ἐνημέρωσης». Ἡ «ἐπικαιρότητα» μοιάζει πράγματι μέ βίντεο-κλίπ μεγάλης διαρκείας, ὅπου σπλάτερ καρέ διαδέχονται τό ἓνα τό ἄλλο μέ ρυθμό πολυβόλου, παρασέροντάς μας σέ μάταιες, δονκιχωτικές μάχες μέ τίς αἱματοβαμμένες εἰκόνες.

Τό ἀπεμπλουτισμένο οὐράνιο μπήκε ξαφνικά στή ζωή μας, χωρίς κανένας νά μπορεῖ νά πεῖ ἀκριβῶς γιατί αὐτό ἐγινε τό Γενάρη τοῦ 2001 καί ὄχι δέκα χρόνια πρίν, ὅταν χρησιμοποιοῦνταν μαζικά κατά τοῦ Ἰράκ, ἢ γιατί τό ἐνδιαφέρον γιὰ ἓνα τόσο σοβαρό ζήτημα θά διατηρηθεῖ ἀναγκαστικά γιὰ περιορισμένο χρονικό διάστημα. Οἱ ὑπόνοιες γιὰ κατευθυνόμενη ἀνακίνηση τοῦ ζητήματος, οἱ «ἀναλύσεις» πού τή συνδέουν μέ κάποιον ἀνταγωνισμό Εὐρώπης-ΗΠΑ περιορίζονται στό νά ἀναμασοῦν τό προφανές: Δέν ὑπάρχει παρά μόνο κατασκευασμένη ἀπό τά ΜΜΕ καί τά διεθνή κέντρα ἐξουσίας «ἐπικαιρότητα», τουλάχιστον τέτοια πού νά ἀπευθύνεται στίς «μάζες» καί ἄρα νά ἔχει μιά ὑπολογίσιμη πολιτική δραστηριότητα. Ὅμως εἶναι προφανές ὅτι αὐτό δέν ἀθρώνει τούς ὑπαίτιους τοῦ ἐγκλήματος κατά τῆς φύσης καί τῶν ἀνθρώπων πού ζοῦν ἐντός τῆς, ἐνός ἐγκλήματος πού ἐπιτελέστηκε πρίν ἀπό δύο σχεδόν χρόνια λίγες ἑκατοντάδες χιλιόμετρα

ἀπό τά καλά μονωμένα ἀπέναντι στή μόλυνση, βόρεια σύνορά μας. Μιά «ἀνεπίκαιρη» πλέον καί γι' αὐτό «νηφάλια» ἐκτίμηση τῶν συνεπειῶν αὐτοῦ τοῦ κατά τά λοιπά ἐπικαιροῦ ἐγκλήματος (πού ὅπως φαίνεται θά παραμείνει, χάρις στή σοφή ἀπόφαση τῶν συμμάχων τοῦ ΝΑΤΟ, στήν ἀφανή, καί ἄρα πραγματική, ἐπικαιρότητα γιὰ μερικά ἑκατομμύρια χρόνια ἀκόμα) μπορεῖ τώρα νά γίνει.

Τί νά πεῖ κανεῖς γιὰ τό ἴδιο τό ζήτημα, χωρίς νά ἀποδυναμώσει τήν οὐσία του; Ἐχουν γραφτεῖ, ὑποθέτω, τά πάντα. Ὅμως, ὅσο πῶ λεπτομερειακά καί μέ μεγαλύτερη τεχνική ἐπάρκεια ἀναλύονται ὅλες οἱ πλευρές τῆς ὑπόθεσης, οἱ ἐπιπτώσεις στό οἰκοσύστημα, τό πέρασμα στήν τροφική ἀλυσίδα, οἱ κίνδυνοι γιὰ τούς χειριστές τῶν ἐπίμαχων ὄπλων, οἱ πιθανότητες μεταφορᾶς ραδιενεργοῦ νέφους μέσω τοῦ ἀνέμου στήν Ἑλλάδα, οἱ διάφοροι τύποι βλημάτων, οἱ ἐκθέσεις καί τά ἐγγραφα πού εἶχε στά χέρια τῆς ἢ ἑλληνική ἢ ὅποια ἄλλη κυβέρνηση, οἱ διάφοροι ἀντίλογοι ἐκ μέρους σοβαρῶν ἐπιστημόνων, οἱ νομικές πτυχές τῆς ἀπαγόρευσης χρήσης συγκεκριμένων ὀπλικῶν συστημάτων, ἡ πιθανότητα μόλυνσης καί ἀπό πλουτώνιο, ποσειδώνιο καί ἄλλες οὐσίες μέ περιέργα ὀνόματα κ.ο.κ., τόσο περισσότερο ἀπλώνεται σταδιακά μιά ἀδιόρατη αἴσθηση ὅτι ὅλα αὐτά δέν εἶναι παρά μιά ἀναλαμπή τῆς τηλεοπτικῆς ὀθόνης, ἓνα μάτσο ἐφημερίδες πού ἔχουν ἤδη ἀρχίσει νά κιτρινίζουν καί πού σέ μερικά χρόνια θά ἀποτελοῦν πρώτη ὕλη γιὰ ἱστορικούς γεμάτους περιέργεια γιὰ τίς συλλογικές ψυχώσεις τῆς ἐποχῆς μας.

Ὅμως ἡ ζωή μας δέν βρίσκεται στό γυαλί, καί τό ἀπεμπλουτισμένο οὐράνιο εἶναι ἐδῶ! Ἐπίσης, ὅποιος εἶχε ἀκόμα σῶας τās φρένας τόν Μάρτιο τοῦ 1999 γνῶριζε ἤδη τότε, ἀκόμα καί χωρίς νά εἶναι εἰδικός, ὅτι ὁ βομβαρδισμός χημικῶν ἐργοστασίων καί διυλιστηρίων, στόν ὅποιο ἐπιδόθηκαν πολύ γρήγορα οἱ ἀρχάγγελοι τοῦ ΝΑΤΟ, δέν μπορούσε παρά νά ὀδηγήσει στόν ἀργό μεταπολεμικό θάνατο τῆς εὐρύτερης περιοχῆς καί τῶν κατοίκων τῆς, σύμφωνα μέ τό πρότυπο

του Ιράκ, πού ήταν φυσικά γνωστό σέ όσους έχουν τό κουσούρι νά μὴν ξεχνᾶνε εὐκολά τί γινόταν μέχρι προχθές. Ἡ οικολογική καταστροφή καί ἡ χρήση ὄπλων πού γιγαντώνουν τίς μακροπρόθεσμες συνέπειες τοῦ πολέμου ἦταν γνωστές σέ ὅσους διάβαζαν καμιά ἐφημερίδα ἐκεῖνες τίς μέρες· μόνο τά μέλη τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου φαίνεται πῶς τίς ἀκουσαν γιά πρώτη φορά τίς τελευταῖες βδομάδες...

Εἶναι λοιπόν ἐντελῶς ἄχρηστο νά περιμένει κανεῖς τίς λεπτομερεῖς μετρήσεις καί ἐρευνες πάνω στά ἄρρωστα σώματα τῶν «ἀτυχῶν» στρατιωτῶν τῶν «εἰρηνευτικῶν σωμάτων». Ἀκόμα κι ἂν οἱ «ἐπίσημες» ἐξετάσεις γίνονταν πραγματικά ἀνεξάρτητα ἀπό τίς πολιτικές βουλήσεις τῶν κεντρικῶν ἐξουσιῶν, εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἡ ἐπιστήμη μπορεῖ νά ἀποφανθεῖ μέ τρόπο κατηγορηματικό γιά τή συσχέτιση ραδιενέργειας-λευχαιμῶν. Οἱ συνέπειες ἀπό χαμηλοῦ ἐπιπέδου ραδιενέργεια εἶναι μακροχρόνιες, ὅπως γνωρίζει κάθε συνειδητοποιημένος στά οικολογικά ζητήματα πολίτης. Μπορεῖ κανεῖς νά τίς δεῖ στήν περίπτωση τοῦ Ιράκ, ἀλλά

καί πάλι ὑπάρχει ἡ «διαφορά τῶν συνθηκῶν», οἱ διαρκεῖς «ἐπιστημονικές ἀμφιβολίες» κ.λπ., ὥστε νά σχετικοποιηθεῖ ἡ σύγκριση μεταξύ Γιουγκοσλαβίας καί μιᾶς χώρας, ὅπου στό κάτω-κάτω ζοῦν θερμοκέφαλοι, ἀπολίτιστοι μουσουλμάνοι. Ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἀπό τή φύση της σκεπτικιστική. Οἱ ρυθμοί τῆς ἐρευνᾶς της καί ἡ σταθερότητα τῶν πορισμάτων της δέν συμβαδίζουν μέ τό ἐπεῖγον τοῦ σήματος κινδύνου πού ἐκπέμπει πλέον ὁ πλανήτης: Ὁ σωστός ἐπιστήμονας θά διατηρεῖ εὐλογες ἀμφιβολίες γιά τήν ἀλλαγὴ τοῦ κλίματος τῆς γῆς, μέχρι νά θυθιστεῖ ἡ νῆσος Κρήτη ἢ ἀκόμα καί μετά τή δύθισή της, μέχρι νά διασταυρωθοῦν τά στοιχεῖα καί νά βεβαιωθεῖ – πιθανολογικά πάντα – ὅτι δέν παρεμβλήθηκε κάποιος ἄγνωστος, ἀστάθμητος παράγοντας.

Πῶς νά κρίνουμε λοιπόν; Ὁ μόνος τρόπος εἶναι νά ξεφορτωθοῦμε ὅλη αὐτή τή σαβούρα τῶν «ἀπόψεων τῶν εἰδημόνων» καί τῶν «μετρήσεων» πού μᾶς κομίζουν γλυκά μέ τήν καθουχαστική εἰκόνα τῶν ἀσπροφορεμένων ἐπιστημόνων, οἱ ὁποῖοι δαμάζουν τό κακό υποβάλλοντάς το στή βάση τῆς παντοδύναμης γνώσης τους μέσα σ' ἀποστειρωμένα ἐργαστήριά τους, καί νά ἐμπιστευτοῦμε τήν ἀπλή λογική καί τήν πρωτογενή μας ὁρμή πρὸς τήν αὐτοσυντήρηση. Τό ζήτημα δέν εἶναι ἐπιστημονικό, ἀλλά πολιτικό. Ἀρκετοί ἐπιστήμονες πού ξέρουν νά λειτουργοῦν καί ὡς ὑπεύθυνοι πολῖτες μᾶς προειδοποιοῦν ἐδῶ καί τόσα χρόνια γιά τήν ἀύξηση τῶν κινδύνων, τοὺς ὁποίους παράγει ἀλόγιστα ὁ ἴδιος ὁ πολιτισμός. Ἀκόμα κι ἂν ἡ «ἐπιστημονική ἀπόδειξη» τῶν καταστροφῶν συνεχίσει νά ἐκκρεμεῖ στό διηγενές, ὁ καθένας καταλαβαίνει εὐκολά ὅτι ἡ μετατροπὴ τῆς Γιουγκοσλαβίας σέ χαβούζα ἀπόθεσης πυρηνικῶν ἀποβλήτων, πασπαλισμένων μέ κλοφέν καί διοξίνες ἀπό τήν καύση πετρελαίων καί χημικῶν, δέν συμβάλλει στή σταθεροποίηση τοῦ βαλκανικοῦ οικοσυστήματος καί, πάντως, δέν ὑπάρχει κανένας σοβαρός λόγος νά τή θεωρήσουμε ὡς κάτι τό «ἀμελητέο», πού μποροῦμε εὐκολά νά ἀνεχτοῦμε, σάν τοὺς ἔτσι κι ἄλλιῶς ἀνεπαρεχεῖς ἐλέγχους στά μαρούλια Κοσόβου πού ἐκτελεῖ ὁ «Δημόκριτος».

Θά ἤθελα κατ' ἀρχάς νά ἐπιδείξω κι ἐγώ «ἐπιστημονική εὐσυνειδησία» καί ν' ἀποφύγω τήν τόσο ἀναμασημένη σύνδεση τοῦ οικολογικοῦ ἐγκλήματος τοῦ NATO μέ τήν ἀμφισβήτηση τῆς νομιμότητος τῆς «ἀνθρωπιστικῆς ἐπέμβασης» ἐν γένει, ἀκολουθώντας ἔτσι τήν ἐπιστημονική τάση τῆς ἀνάλυσης τῶν προβλημάτων, τῶν διακρίσεων σέ κατηγορίες, τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς «ἠθικῆς» ἀπὸ τήν «πραγματιστική» σκοπιὰ κ.λπ. Αὐτὴ ἡ μοδάτη «ἀμεροληψία» συνοψίζεται σήμερα στό ἐπιχείρημα ὅτι «πόλεμος γινόταν, οἱ πόλεμοι δέν γίνονται μέ γλαδιόλες, ἄλλο ζήτημα εἶναι τά μέσα κι ἄλλο ὁ σκοπός». Νά πού τά αἰώνια διλήμματα ἐπανέρχονται ξανά καί ξανά μέ τήν ἴδια μορφή. Ὅμως οὔτε καί οἱ ἴδιοι οἱ ἀπολογητές τοῦ πολέμου καταφέρνουν τελικά νά μείνουν πιστοί σέ αὐτό τόν ἀπόλυτο διαχωρισμό. Προκειμένου νά ἀποκοιμίσουν τήν ἔτσι κι ἄλ-

λιώς νωθρή κοινή γνώμη είναι αναγκασμένοι να μιμηθούν τούς Κνίτες, πού τό 1986 έτρωγαν επιδεικτικά γιαουρτάκια έξω από τίς σχολές, ώστε να άποδείξουν ότι για τόν καλό κομμουνιστή ύπάρχει σοβαρή διαφορά μεταξύ άνατολικών και δυτικών άτομικών έργοστασίων. Έτσι και τώρα, οί φορείς τής οίκουμινιστικής, άνθρωπιστικής συνείδησης του δυτικού κόσμου είναι αναγκασμένοι ν' άγκαλιάζουν βλήματα και να κόβουν άνέμελα βόλτες σε πεδία βολών, για να μās πείσουν ότι δέν ύπάρχει κάποια άξια λόγου αντίφαση μεταξύ των χρησιμοποιημένων μέσων και των άσπιλων προθέσεων τους.

Αυτή τή φορά δέν θά μπορέσουμε να διαχωρίσουμε τά μέσα απ' τούς σκοπούς, όπως ακριβώς είναι άδύνατο να διαχωρίσουμε τά φληναφήματα περί του «έξευρωπαϊσμού» τής Ελλάδας από τό ξεπούλημα των ελληνικών δασών, τίς «σχοούπες» κατά των μεταναστών, τήν άποδόμηση ενός άνυπαρκτου κοινωνικού κράτους και τήν άπορρύθμιση μιάς ήδη άπορρυθμισμένης αγοράς εργασίας, ώστε να επιτευχθεί τό «όραμα τής ΟΝΕ». Όπως επίσης είναι άδύνατο να διαχωρίσουμε τά ιδεολογήματα περί τής «πολιτισμένης Ευρώπης των άνθρωπιστικών άξιων» από τήν πραγματικότητα τής σύμπλευσης των ευρωπαϊκών χωρών με τίς επιλογές τής υπερδύναμης. Όπως είναι, τέλος, άδύνατο να διαχωρίσουμε τή «λεβέντικη, κριτική στάση τής Ελλάδας» από τήν πραγματικότητα τής ύποταξης στους ισχυρούς και τής ούσιαστικής συννεοχής σε όσα συνέθεσαν και συνεχίζουν να συμβαίνουν στή Γιουγκοσλαβία. Ό διαχωρισμός θά μās βοηθούσε βέβαια να τά βολέψουμε κάπως με τήν ένοχη συνείδηση πού ύφέρει ακόμα και στήν πιό άδολη δημόσια παρέμβαση ύπέρ τής απαγόρευσης τής χρήσης όπλων άπεμπλοτισμένου ούρανίου – λές και άν δέν είχαν χρησιμοποιηθεί αυτά τά όπλα δέν θά έμφανίζονταν καρκίνιοι και τερατογενέσεις τά έπόμενα χρόνια, ως άποτελεσμα τής οικολογικής καταστροφής πού προκάλεσαν ακόμα και οί «συμβατικοί» πυραυλοι. Η έποχή τής άθωότητας έχει παρέλθει άνεπιστρεπτή.

Άκόμα κι άν οί ισχυροί τρελαίνονταν και έπέβαλαν απαγορεύσεις στον έαυτό τους, στο βαθμό πού ή κατάσταση των άντιπολιτευτικών δυνάμεων θά παρέμενε ή σημερινή, τίποτα δέν θά μπορούσε να έξασφαλίσει ότι οί απαγορεύσεις θά τηρούνταν πραγματικά, στο όνομα άνωτερων ιδεών και αρχών. Πώς να έχει κανείς αυταπάτες, όταν ακόμα και τό διακοσμητικό Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο περιορίζεται στο να ψηφίσει ύπέρ τής απαγόρευσης χρήσης βλημάτων ούρανίου, αλλά όχι και τής απαγόρευσης των πειραμάτων και των δοκιμών; Τό φάντασμα τής άπόλυτης κυριαρχίας, τό όποιο έμπύχωσε τίς φιλότιμες προσπάθειες των έκτελεστών των Βαλκανίων να βλάψουν άνεπανόρθωτα τή ζωή τής περιοχής για μερικές χιλιάδες χρόνια –τιμωρώντας με τόν πιό σκληρό τρόπο ακόμα και τούς πληθυσμούς πού άποτελέσαν τό άλλοθι τής «άνθρωπιστικής δράσης», σαν να ήθελαν να τούς εκδικηθούν για τό θρά-

σος τους να επιθυμούν να είναι κάτι παραπάνω από απλό ύλικό χειραγώγησης– διαπερνάει με άνεση τούς τοίχους των απαγορεύσεων και των ήθικών ένδοιασμών, πού κατά παράδοση ταιριάζουν περισσότερο στους μεμψίμοιρους άδύνατους. Οί ισχυροί ή όσοι περιμένουν ύπομονετικά τόν πορτιέρη να τούς λυπηθεί και να τούς ανοίξει τήν πόρτα του κλάμπ τους έχουν άλλα κριτήρια προσανατολισμού στήν καθημερινότητα τής παγκοσμιοποιημένης «κοινωνίας τής διακινδύνευσης». Η κραταιή σκληρότητα του «έθνικού συμφέροντος» επιστρέφει σε όλόκληρο τό δυτικό κόσμο ως άλλανθαστος όδοδείκτης τής πορείας των χωρών σ' ένα άνταγωνιστικό και έπισφαλές διεθνές περιβάλλον – έστω κι άν δέν έχει ακόμα ξεφορτωθεί παντού τά σοσιαλφιλελεύθερα, «άνθρωπιστικά» του ιδεολογικά φορέματα. Μήπως αυτό δέν είναι τό βασικό έπιχείρημα και τής δικής μας κυβέρνησης για τήν παραμονή τής ΕΛΔΥΚΟ στο Κόσοβο;

Στήν πραγματικότητα, ακόμα και όσοι διάστηκαν να κραυγάζουν ύπέρ τής άποχώρησης των Έλλήνων «είρηνοποιών» είναι κατά βάθος γαλουχημένοι με τόν νέο ρεαλισμό τής ευθυγράμμισης με τό διεθνές σύστημα, δηλαδή με τή «νέα τάξη» πού άπεργάζονται οί κατεστημένες δυνάμεις στις ΗΠΑ και στήν Ευρώπη. Γνωρίζουν ότι ή έμβέλεια των οίκουμινικών τους άξιων θά είναι έλάχιστη, εάν ή Ελλάδα προβεί σε μιά μονομερή ένέργεια άποχώρησης, πού θά τήν άπομόνωνε από αυτούς πού έχει επιλέξει έδω και δεκαετίες ως συμμάχους της. Κι έτσι μένουμε και πάλι μόνο με τόν ύπολογισμό του «έθνικού μας συμφέροντος». Αυτός είναι ο λόγος πού ο «σημιτισμός» μās έχει στερήσει κάθε άληθινή άνεξαρτησία στή σκέψη και στις πράξεις. Όσο κι άν γκρινιάζουμε ή έξεγειρόμαστε, κατά βάθος νιώθουμε κάποια ανακούφιση πού, παρά τίς διαφωνίες της, ή Ελλάδα δέν έρχεται σε ρήξη με τό ΝΑΤΟ, ούτε έρχεται σε σύγκρουση με τούς ισχυρούς και τήν Τουρκία έξαιτίας του Ότσαλάν ή τής καταστολής τής εξέγερσης στις τουρκικές φυλακές (άκολουθώντας άλλωστε σ' αυτό πιστά τό παράδειγμα των άνθρωπιστών έταίρων της), ούτε «άπομονώνεται» έπιμένοντας στις καταστροφικές έπιπτώσεις τής ραδιενέργειας στήν περιοχή μας. Άλλωστε μιά μικρή χώρα είμαστε, τί θά κερδίσουμε άν μετατραπούμε στήν «Κούβα τής Μεσογείου»;

Με τέτοιες άνόητες μεταφορές να κυριαρχούν στήν πολιτική μας φαντασία, έχουμε όλοι χωνέψει για τά καλά τό δίκαιο του ισχυροτέρου, πού σε λίγο δέν θά χρειάζεται ούτε καν τά φτιασίδια τής νέας, μεταψυχροπολεμικής ιδεολογίας του ένοπλου «άνθρωπισμού». Πίσω από τούς «δημοκρατικούς μας άγώνες» ακούγεται μόνο ή έπωδός του συμβιβασμού με τή σκληρή πραγματικότητα. Τό μόνο πού μās διαφοροποιεί από τούς «συμμάχους» μας στο ζήτημα τής μόλυνσης τής Γιουγκοσλαβίας είναι ότι είμαστε πολύ κοντά της και, όσο κι άν στρουθοκαμηλίζουμε, όσο κι άν μετράμε έπιμελώς τή μόλυνση των ύδάτων και του άέρα, ώστε να

«πάρουμε μέτρα αν και όποτε χρειαστεί», κανένας μας δεν τρέφει άληθινά ψευδαισθήσεις για τίς μακροχρόνιες συνέπειές της. Άς μήν καυχόμαστε λοιπόν για τά άντιπολεμικά άντιστασιακά μας· είναι πολύ πιό μέτρια απ' όσο φανταζόμαστε. Άς μήν επαιρόμαστε για τίς οικουμενικές μας άξιες· ό λόγος τής επίκλησής τους είναι πολύ πιό φιλάρεσκα έγωιστικός απ' όσο θέλουμε να πιστεύουμε.

Άπό τήν «κρίση του ούρανού» δεν πρόκειται να βγούμε πιό σοφοί. Οί λίγοι Εύρωπαίοι (σ' αυτούς συγκαταλέγονται προφανώς και οί Έλληνες) και Άμερικανοί που διαθέτουν ακόμα ιστορική μνήμη γνωρίζαν άνεκαθεν ότι δεν ύπάρχει «δίκαιος πόλεμος» εκτός απ' τόν άμυντικό. Όστόσο, ή ναρκωμένη δυτική κοινή γνώμη συνεχίζει να κινείται στον άστερισμό τής πολυμόχαρης άνθρωπιστικής ρητορικής και τής τεχνοφασιστικής χειραγώγησης τών περιβαλλοντικών κρίσεων. Τό γεγονός ότι ή επέμβαση θά φονεύσει εκ τών ύστερων και χωρίς ν' άφήνει ίχνη αυτούς που ήθελε να σώσει μπορεί ν' άφήνει άδιάφορους τούς ήθικούς άυτουργούς του έγκλήματος, τούς λαούς τής «Δύσης», όσο αυτοί συνεχίζουν να προσανατολίζονται με βάση τό κριτήριο τής προσαρμογής στην «ώμη πραγματικότητα». Αυτή ή έγωιστική άγκύλωση τών λαών που κρύβεται κάτω από τό όμορφο πέπλο τής «νέας εποχής τών άνθρωπίνων δικαιωμάτων», ή βαθύτερη άδυναμία τους να δοϋν τήν έξάρτηση τής άυτοσυντήρησής τους από τήν έγκαθίδρυση ευρύτερων σχέσεων άλληλεγγύης και συνεργασίας (πράγμα που θά σήμαινε, μεταξύ τών άλλων, άνοιγμα τών συνόρων σε όλους τούς ανθρώπους και όχι στο κεφάλαιο, παγκόσμια άναδιανομή του πλούτου και άλλαγή οικονομικού μοντέλου άνάπτυξης) ύπόσχεται δέβαιο τά χειρότερα για τό μέλλον. Άπό μιά άποψη, ό φασισμός τής μιάς και μοναδικής «πραγματικότητας» είναι ήδη πραγματικότητα.

Φοβάμαι ότι ό άντιπολιτευτικός οίστρος έμποδίζει μερικούς από έμας να δοϋμε ότι ό Σημίτης έχει δικιο πώς ή Ελλάδα δεν θά πρέπει να άποχωρήσει από τό Κόσοβο, αν και έχει δικιο για λανθασμένους λόγους. Έάν θέλαμε να είμαστε ειλικρινείς θά έπρεπε να πούμε ότι τό «έθνικό συμφέρον», για τό όποιο μās μιλάει, είναι να κάνουμε τά «καλά παιδιά» που τρώνε ακόμα και ραδιενέργεια αν τά διατάξουν. Μένει μόνο να καταπιούμε ύπάκουα τήν επόμενη μπουνιά. Θά έπρεπε όμως επίσης να πούμε ότι, ως συναυτουργός του ΝΑΤΟϊκού έγκλήματος (έστω κι ενάντια στη θέληση τής πλειοψηφίας τών Έλλήνων), ή χώρα μας όφείλει να παραμείνει στη θέση της, αν και είναι άυτονόητο ότι ή συμμετοχή στην ΕΛΔΥΚΟ θά πρέπει να είναι άυστηρά έθελοντική, ενω ή ύποχρεωτική στράτευση του ύπουργικού συμβουλίου για ένα τουλάχιστον έξάμηνο θά βοηθοϋσε πολύ στην άποκατάσταση τής αξιοπιστίας του στα μάτια τών γονιών που άνησυχούν για στρατιώτες και φοιτητές/τριες. Ό έσωτερικός χωρισμός και ή ντε φάκτο άπόσχιση του Κοσόβου δεν έπρεπε να είχε συντελεστεί, αλλά τώρα πιά

είναι πραγματικότητα, και ή «ειρηνευτική δύναμη» δεν είναι μόνο στρατός κατοχής, αλλά είναι εκ τών πραγμάτων άναγκασμένη να παίζει και «ειρηνευτικό ρόλο», ό όποιος θά έπρεπε να άποτελέσει άντικείμενο συζήτησης και να ούσιαστικοποιηθεί. Άλλά αυτό φυσικά δεν φτάνει. Η κυβέρνηση θά έπρεπε επίσης να κινήσει γη και ούρανό, ώστε να ξεκινήσει διεθνής πρωτοβουλία για τόν καθαρισμό τών μολυσμένων περιοχών, με έξοδα φυσικά τών επιτιθέμενων (ήμων περιλαμβανομένων), μέτρο που είναι τό μόνο που εξασφαλίζει και τό άληθινό μας, μακροπρόθεσμο «έθνικό συμφέρον». Και θά έπρεπε να ξεκινήσει διεθνή καμπάνια για τήν άπαγόρευση τών έπιθετικών πολέμων «άνθρωπιστικού» χαρακτήρα και ενάντια στη νέα παράνοια τών έξοπλισμών (άντιβαλλιστικών όμπρελών κ.λπ.), για τήν παύση τών βομβαρδισμών κατά του Ίράκ και τήν άρση του φονικού έμπάργκο εις βάρος του, κ.λπ. κ.λπ.

Φυσικά όλα αυτά είναι για άλλη μιά φορά ύφραία λόγια· καμία κυβέρνηση δεν θά προχωροϋσε έθελοντικά στην άπομάκρυνσή της απ' αυτούς που τή στηρίζουν στο διεθνές έπίπεδο (έστω κι αν τή στηρίξη διαδέχονται ενίοτε και μερικές φάπες), χωρίς σοβαρή πίεση από αυτούς που τήν εκλέγουν στο έσωτερικό. Μιά τέτοια πίεση θά μπορούσε να άσκηθεί μόνο από ένα νέο, πλατύ ειρηνιστικό κίνημα, που θά έχει επιτέλους άπαλλαγή από τίς ύποθήκες του ψυχρού πολέμου, αλλά επίσης δεν θά διστάζει να συγκρουστεί με τούς λακέδες τής νέας τάξης, οι όποιοι είναι σίγουρο ότι θά βροϋν κάτι για ν' άντικαταστήσουν τό ξεπερασμένο απ' τά πράγματα στίγμα του «πράκτορα τής Μόσχας», που έφεραν μέχρι πρότινος, δικαιολογημένα ή άδικαιολόγητα, οι ειρηνιστές. Σ' αυτό τόν κόσμο δεν λείπουν οι έχθροί: Μιλόσεβιτς, Σαντάμ, Μπίν-Λάντεν κ.λπ. είναι δέβαιο ότι θά παρουσιαστοϋν ως οι πολιτικοί μέντορες όσων ζητούν ειρήνη και άφοπλισμό. Τέτοιου είδους λάσπη δεν θά μπορέσει όμως να τούς θίξει, εάν οι ειρηνιστές καταφέρουν να άσκήσουν μιά θεμελιωμένη κριτική τής ισοπέδωσης και εργαλειοποίησης τών μεγάλων ιδεωδών του δυτικού κόσμου από μέρους τών κατεστημένων δυνάμεων κάθε είδους, άποκαθιστώντας τό νόημά τους με λόγους και με πράξεις. Είναι δε ευνόητο ότι ένα τέτοιο κίνημα δεν μπορεί να παραμείνει ελληνική ιδιαιτερότητα, χωρίς να γελοιοποιηθεί από τά διεθνή και ντόπια πρακτορεία τής άγοραίας ιδεολογίας ως έκφραση ενός «άπειθάρχητου και άνορθολογικού» λαού. Οί ισχνές αντιδράσεις στις δυτικές χώρες ενάντια στο παρανοϊκό έγκλημα, που οι ίδιες διέπραξαν, δημιουργοϋν προς τό παρόν άμφιβολίες γύρω απ' τό αν ή άναλυτική κατηγορία τής «κοινωνίας τών πολιτών», που συναντάται κάθε δύο φράσεις σε όλα τά σύγχρονα βιβλία περί δημοκρατίας, δικαιωμάτων κ.λπ., αλλά επίσης γεμίζει και τούς λόγους τών πολιτικών και τών δημοσιογράφων, έκφράζει κάτι παραπάνω από τή στρεβλή άυτοκατανόηση τών άπολύτως άτομιστικών και δυθισμένων στον κυνισμό, μαζικών κοινωνιών μας.

Η ΓΛΩΣΣΑ ΜΑΣ ΚΙΝΔΥΝΕΥΕΙ!!!*

του "Αγγελου Έλεφάντη

Η γλώσσα μας κινδυνεύει! Δέν είναι μόνον γλωσσάμυντορες και γνωστοί θρηνωδοί πού βλέπουν θανάσιμους κινδύνους νά άπειλοῦν τή γλώσσα, ὅπως ἡ «λεξιπενία» τῶν νέων, ὁ ἐκλατινισμός τῆς γραφῆς, ἡ βίαιη εισβολή ξένων λέξεων, ὁ ἀφελληνισμός, τό ξέκομμα ἀπό τίς ρίζες καί τήν τρισχιλιετή διαχρονία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Τώρα προστίθενται καί ὅσοι, ὄχι χωρίς βάση εἶναι ἀλήθεια, βλέπουν ὅτι οἱ ἐθνικές γλώσσες, ἰδιαίτερα τῶν μικρῶν ἐθνῶν ὅπως τό ἑλληνικό, εἶναι καταδικασμένες σέ ἀλλοίωση καί τελική ἐξαφάνιση μέσα στή χοάνη τῆς παγκοσμιοποίησης, στήν ὁποία ἐπελαύνει ὁ ὁδοστρωτήρας τῶν ἀγγλικῶν καί ἡ ἐπικράτηση τῆς οἰκουμενικῆς «τεχνοαγγλικῆς». Καί, ἐπιπλέον, ἐπισημαίνεται ὁ κίνδυνος ὅτι ἀκόμη κι αὐτή ἡ ἴδια ἡ ἀγγλοφωνία νοθεύεται ἀπό μιάν ἄλλη ὑπερκεείμενη γλώσσα τῆς εἰκονογραφημένης πληροφορικῆς. Διότι τό νέο ἐπικοινωνιακό ἰδεῶδες, εἰκονικό καί τυποποιημένο, κωδικό καί τεχνικιστικό, στερεότυπο καί πάνω ἀπ' ὅλα «ὑπερεπικρατειακό» ἀφαιρεῖ ἀπό τίς γλώσσες τόν συμβολικό καί τόν ἐκφραστικό τους φωτοστέφανο. "Αν, ἀκολουθώντας τόν Βάλτερ Μπένγιαμιν, θεωρήσουμε ὅτι «ἡ γλώσσα εἶναι, σέ κάθε περίπτωσι, ὄχι μόνον κοινοποίηση τοῦ κοινοποιήσιμου ἀλλά καί σύμβολο τοῦ μὴ κοινοποιήσιμου»,¹ τότε ἡ ἀπίσχυση τῆς γλώσσας, ὁ περιορισμός της σέ ἀποκλειστικά ἐπικοινωνιακές λειτουργίες καί ἡ ἐκπτώση ὅλων τῶν ἐκφραστικῶν της στοιχείων ὀδηγεῖ σέ μιὰ νέα πραγματικότητα πού ὁ Κωνσταντῖνος Τσουκαλάς περιγράφει ὡς ἐξῆς:

«Αποδυναμώνεται ἡ ἀξία τοῦ ἐπιχειρήματος, ἡ δύναμη τῆς ρητορικῆς, μιὰ ὀλόκληρη παράδοση λόγου καί τέχνης πού ἀνατρέχει στήν ἀρχαία πόλη καί στόν Μεσαίωνα κινδυνεύοντας νά πνιγεῖ στούς τυποποιημένους μαιάνδρους τοῦ Microsoft». Καί ἐν κατακλείδι, πάλι κατά τόν Τσουκαλά, «οἱ ἐθνικές γλώσσες κινδυνεύουν νά μετατραποῦν σέ ἐκλεκτικά παρεφθαρμένες διαλέκτους μιᾶς ἄτυπης καί ἀπλῶς "χρηστικῆς" οἰκουμενικῆς τεχνοαγγλικῆς καί σέ ἀποδυναμωμένα παιχνίδια πού ἐπιβιώνουν πρὸς τέρψιν τῶν

φιλολόγων, τῶν ποιητῶν καί τῶν ἀμετανόητων ἐκκεντρικῶν».²

Εἶναι ἔτοι τά πράγματα; Εἶναι βάση ἡ πρόβλεψη ὅτι οἱ ἐθνικές γλώσσες, ἄρα καί ἡ ἑλληνική, κινδυνεύουν νά μετατραποῦν σέ παρεφθαρμένες διαλέκτους μιᾶς ἄτυπης τεχνοαγγλικῆς καί σέ ἀποδυναμωμένα παιχνίδια πρὸς τέρψιν φιλολόγων, ποιητῶν καί ἐκκεντρικῶν; Ἐχει νόημα νά ἀντιπαρατεθεῖ μιὰ ἄλλη «πρόβλεψη», ὅτι ἡ ἑλληνική γλώσσα ποτέ δέν πεθαίνει καί ξανά πρὸς τή δόξα τραβά;

Πρὶν μερικά χρόνια σέ ἓνα συνέδριο ἀκουγα κάποια γλωσσολογία καί πανεπιστημιακό νά προφητεύει ὅτι σέ ἑκατό χρόνια πάνω κάτω, ἴσως σέ διακό-

* Δημοσιεύθηκε στά «Ἐνθέματα τῆς Κυριακάτικης Αὔγης», 14.1.2001.

σια, τὰ ἑλληνικά δὲν θὰ ὑπάρχουν πιά. Δὲν μὲ ξένισε τόσο ἡ κατηγορηματικότητα τῆς προφητείας. Ἄλλωστε, ὅπως ἡ ἴδια ἡ γλωσσοκοινωνιολόγος δὲν θὰ μποροῦσε νὰ στοιχειοθετήσῃ τὴν πρόβλεψή της, ἄλλο τόσο κι ἐγὼ δὲν θὰ μποροῦσα νὰ τὴ διαψεύσω. Ξέρουμε ἄλλωστε· χιλιάδες γλώσσες, διάλεκτοι, ιδιώματα καὶ ντοπιολαλιές ἔχουν εξαφανιστεῖ, ἀλλοιωθεῖ ἢ μεταμορφωθεῖ, ἀνάμεσά τους ἔνδοξες γλώσσες ὅπως τὰ λατινικά ἢ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά. Γιατί ὄχι καὶ οἱ σύγχρονες ἐθνικές γλώσσες, ιδίως αὐτές μὲ τούς λίγους ὁμιλητές, ἂν πράγματι ὑπάρχουν ἰσχυρές καὶ ἀκαταμάχητες αἰτίες πού ὠθοῦν πρὸς τὴν ἐξαφάνισή τους ἢ τὴν μετάλλαξή τους σὲ «παρεφθαρμένες διαλέκτους μιᾶς ἀτυπῆς τεχνοαγγλικῆς»; Ἐκεῖνο ὅμως πού ξενίζει περισσότερο σ' αὐτές τίς «προβλέψεις», περισσότερο κι ἀπὸ ἓνα εἶδος προφητισμοῦ πού τίς διακρίνει, εἶναι ὁ τελεολογικός τους χαρακτήρας, ἓνα εἶδος ἀναπότρεπτης νομοτέλειας. Κάτι σάν μοῖρα πού βαραίνει πάνω στίς γλώσσες καὶ τούς πολιτισμούς, μπροστά στήν ὁποία ἡ ὁποιαδήποτε ἀντίσταση εἶναι μάταιη καὶ ἐντέλει ἡ ἐμμονὴ ὀρισμένων, ἔστω κι ἂν αὐτοὶ οἱ ὀρισμένοι εἶναι ὀλόκληρα ἔθνη, δὲν εἶναι παρά νοσταλγία, ρομαντισμός, ἀναχρονισμός, ἐκκεντρικότητα ἢ καί, εὐθέως, συντηρητισμός. Ἡ, διαφορετικά, ἡ ἴδια ἡ «πρόβλεψη» δὲν προβλέπει τὴν ἀντίσταση, ἀρα μιὰ διαφορετικὴ προοπτικὴ, ἀλλὰ τὴν προσαρμογὴ στὴ νέα κατάσταση πραγμάτων, ἀκόμη κι ἂν κάποιος, ὅπως ὁ Κ. Τσουκαλάς, δὲν ἐπιχαίρει γιὰ τίς μελλούμενες ἐξελίξεις.

Ἄλλὰ γι' αὐτὴν τὴ διάσταση, πού κατὰ τὴ γνώμη μου εἶναι τὸ κύριο ζήτημα, παρακάτω. Γιὰ τὴν ὥρα ἄς σημειωθεῖ ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ πρόβλεψη γιὰ τὸ μέλλον τῶν ἐθνικῶν γλωσσῶν συνάδει μὲ ἀνάλογες προβλέψεις γιὰ τὴν ἐκπτώση τοῦ ἔθνους, γιὰ τὴν ἐκπτώση τῆς κεντρικότητας τοῦ κράτους-ἔθνους – ἢ ἀναφορὰ μάλιστα στὴν κεντρικότητα τοῦ κράτους-ἔθνους θεωρεῖται κρατισμός καὶ ἐθνικισμός – ἀφοῦ πολλές ἀπὸ τίς παραδοσιακές του λειτουργίες ἐκχωροῦνται ἢ μεταφέρονται σὲ ὑπερεθνικές ὀντότητες. Συνάμα, ὑπόρρητη ἢ καί ρητὴ εἶναι ἡ παραδοχὴ ὅτι ἡ ἴδια «πρόβλεψη», τὸ γονάτισμα κάτω ἀπὸ τίς ἀναπότρεπτες ἐπιταγές τῆς παγκοσμιοποίησης καὶ ἡ προσαρμογὴ σ' αὐτές, ὡς πρὸς τίς γλώσσες καὶ γενικότερα τίς πολιτισμικές ποικιλότητες, προδιαγράφει τὴν πολιτικὴ περιθωριοποίησιν τῶν συλλογικοτήτων, τῶν συστατικῶν τῶν κοινωνιῶν μας, τοῦ πολιτικοῦ πολιτισμοῦ μας, ὅπως τὸν γνωρίζαμε μέχρι σήμερα, καὶ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ἀκράϊου ἀτομικισμοῦ στὸν ὁποῖο τὸ αὐτόκεντρο ἄτομο δὲν ἀναγνωρίζει παρά τὸν ἑαυτό του καὶ δὲν ἀναγνωρίζεται παρά στὸν ἑαυτό του.

Οἱ τάσεις – ὄχι οἱ νόμοι βέβαια, δὲν ὑπάρχουν νόμοι γι' αὐτὰ τὰ πράγματα, ὅπως π.χ. στὴ φυσικὴ ὁ νόμος τῆς βαρύτητας – πού ὠθοῦν πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση εἶναι καὶ ὑπαρκτές καὶ ἀρκετὰ δραστικές. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι ἀστήρικτη ἡ βάση ἀπὸ τὴν ὁποία ἐκκινοῦν ὅσοι τουλάχιστον καταφέρνουν νὰ περιγράψουν πειστικά καταστάσεις καὶ φαινόμενα τοῦ καιροῦ μας, χω-

ρίς, ἀναγκαστικά νὰ περιλίπτουν στὴν ἀγοραία καταστροφολογία καὶ τὴν αὐθαίρετη μελλοντολογία. Δὲν εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα ὁ Κ. Τσουκαλάς πού ὑποστηρίζει ὅτι:

«Μέ ὀλοένα ἐντεινόμενους ρυθμούς ἡ ἀγγλοφωνία, ἔστω ἀτεχνῆ ἢ “σπασμένη”, ἀρχισε νὰ μονοπωλεῖ ὅλους τούς τομείς αἰχμῆς τῆς ὑπερεθνικῆς ἐπικοινωνίας. Ἡ οἰκονομία, οἱ χρηματιστηριακές συναλλαγές, ἡ ἐπιστήμη, ἡ τεχνολογία, ὁ ἀθλητισμός, ἡ μόδα, οἱ τέχνες, ἡ μουσικὴ, καὶ τὰ θεάματα μιλᾶν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀγγλικά (...). Ἐφεξῆς ὄλο καὶ περισσότερο ἡ καθημερινὴ χρηστικὴ λειτουργικότητα τῆς μητρικῆς γλώσσας οφείλει νὰ συμπληρώνεται καὶ νὰ ὑποστηρίζεται ἀπὸ ἀντίστοιχες ἐπιδόσεις στό τρέχον ὑπερεθνικό ιδίωμα».

Εἶχα κι ἐγὼ ὁ ἴδιος ἐπισημάνει παρόμοιες ἰσοπεδωτικές συνέπειες πού ἔχει ἡ παγκοσμιοποίηση, ἡ κοσμοαγορά καὶ ἡ κοσμοοικονομία πάνω στίς ἐθνικές γλώσσες.³ Πράγματι οἱ κίνδυνοι εἶναι ὑπαρκτοί. Ἡ παγκοσμιοποίησιν μιλᾶ ἀγγλικά, μιλᾶ broken english, φτωχὰ ἀγγλικά ἢ τὰ ἀγγλικά τοῦ φτωχοῦ. Δὲν πρόκειται, βέβαια, γιὰ τὴ μαζικὴ ἐκμάθησιν καὶ χρησιμοποίησιν μιᾶς σπουδαίας γλώσσας ὅπως τὰ ἀγγλικά, κάτι πού θὰ ἄνοιγε στὸν καθένα ἓνα παράθυρο στὸν κόσμο. Τὸ ζήτημα εἶναι ἡ περίπου συνεννόησιν τοῦ γκαρσονιοῦ, ἡ μίμησιν, ἡ ἐπιτήδευσιν, ἡ χρησιμοποίησιν ἀπειρων ξένων λέξεων στὴν καθημερινὴ ζωὴ, ἀκόμη καὶ στὸν ἐπιστημονικό λόγο, ἡ παραίτησιν ἀπὸ κάθε γλωσσοπλαστικὴ προσπάθεια ἐγκλιματισμοῦ, ἐνσωμάτωσιν ξένων ὄρων καὶ λέξεων μέσα στό ὀργανικό σύστημα καὶ τὸ τυπικό τῆς δικιάς μας γλώσσας. Κι ὄχι μόνο. Τὸ ζήτημα εἶναι μιὰ ἐντονη τάση πρὸς τὸν ἐκλατινισμό τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς μὲ τὴ χρῆσιν τῶν ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν καὶ τοῦ Διαδικτύου, φαινόμενο πού, πρὸ ἡμερῶν, ἐπισήμαιναν καὶ κατήγγειλαν 40 Ἕλληνες ἀκαδημαῖκοι μὲ κοινὴ ἀνακοίνωσή τους, καταγγελία πού δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδώσουμε στὸν γνωστό γλωσσαμυντορισμὸ ὀρισμένων ἐξ αὐτῶν. Διότι τὸ ζήτημα ὑπάρχει καὶ εἶναι σοβαρό. Κι ὄχι μόνο. Ἡ μουσικὴ «γιὰ τούς νέους», ρόκ, χίπ-χόπ, ἠλεκτρονικὴ, ράπ κλπ. μιλᾶ ἀγγλικά, ἢ νεανικὴ «κουλτούρα» μιλᾶ ἀγγλικά. Καὶ γράφεται, κυρίως, στὰ ἀγγλικά. Τὰ μουσικά συγκροτήματα εἶναι βαφτισμένα μὲ ἀγγλόφωνα ὀνόματα. Χιλιάδες εἶναι οἱ ἑλληνικές ἐπιχειρήσεις καὶ τὰ ἑλληνικά προϊόντα μὲ ὀνόματα ἀγγλικά, παρόλο πού κάποιος νόμος τοῦ 1984 τὸ ἀπαγορεύει. Ὁ τουρισμὸς μιλᾶ ἀγγλικά. Τὰ ἀκαδημαϊκὰ συγγράμματα πολλές φορές μοιάζουν μὲ φραγκοχιώτικα· τὰ ἐργαστήρια καὶ οἱ ἐπιχειρήσεις νέας τεχνολογίας μιλοῦν ἀγγλικά. Δὲν θὰ συνεχίσω, ὁ καθένας μπορεῖ νὰ ἐμπλουτίσει τὸν κατάλογο.

Ὅμως, τὰ φαινόμενα αὐτὰ συνιστοῦν τέτοιας τάξεως ἀπειλή, τάση ἀναντίστρεπτη ἐξ αἰτίας τῆς ὁποίας ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα, καὶ γενικά οἱ ὀλιγότερον ὁμιλούμενες γλώσσες, πρόκειται στό μέλλον νὰ μετατραποῦν σὲ

ποιητικές ἐκκεντρικότητες; Δέν θά προσθέω κι ἐγώ μίαν αἰσιόδοξη καί καθουχαστική προφητεία. Πρέπει ὅμως νά πάρουμε στά σοβαρά δύο παραμέτρους τοῦ ζητήματος.

Ἡ πρώτη: Οἱ γλῶσσες ἀλλάζουν ριζικά στή μακρὰ διάρκεια ὄχι μήνα τό μήνα ἢ δεκαετία τή δεκαετία. Ἀλλάζουν ριζικά ὅταν οἱ ἄνθρωποι πού τίς χρησιμοποιοῦν, οἱ ὁμιλητές, ὁλόκληρες κοινωνίες, ἀλλάζουν ριζικά. Ἡ ἱστορική αὐτή παρατήρηση ἔχει ἀκόμη μεγαλύτερη σημασία ὅταν ἔχουμε νά κάνουμε μέ γλῶσσες πού τό «ἐνσάρκο σῶμα τους», ἡ ὑλικότητά τους ἡ ἴδια εἶναι ἀποτυπωμένη σέ ἔργα λογοτεχνίας, ἐπιστήμης καί γενικά γραπτοῦ λόγου μεγάλης ἐμβέλειας, πού ἔρχονται μέσα ἀπό τόν μεγάλο χρόνο. Αὐτή ἡ ἐγγραφή ἀποτύπωση τῆς γλῶσσας εἶναι τὰ ἰσχυρά ὄχυρά της. Μόνη της ἡ προφορικότητα εὐκόλα, σχετικῶς, θά μπορούσε νά ἀλλωθεῖ. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ἐκεῖνο τό τόσο τετριμμένο scripta manent. Διότι, ἐπιπλέον, ἐκεῖνο τό, ἐπίσης τετριμμένο, ὅτι σημασία στή ζωὴ μιᾶς γλώσσας, ἄρα καί στίς μεταμορφώσεις της, ἔχει ἡ χρήση της, περιλαμβάνει, δέν μπορεῖ παρά νά περιλαμβάνει, καί τή γραπτή χρήση της κι ὄχι μόνο τή λαλιά, τήν ὁμιλία. Ὅταν ὅμως λέμε γραπτή χρήση τῆς γλῶσσας ἐννοοῦμε ὄχι μόνο μιὰ πρακτική, ἀλλά ἕνα ὁλόκληρο σῶμα παιδείας καί πολιτισμοῦ, ὀργανωμένου, θεσμοθετημένου, ἔλλογου πολιτισμοῦ πού δέν προσβάλλεται εὐκόλα καί μάλιστα καταλυτικά ἀπό τίς φευγαλέες χρήσεις. Ἐδῶ ἡ παιδεία, μέ τήν ἱστορικότητά της, ἡ ἐκπαίδευση μέ τούς θεσμούς της –σχολεῖα, πανεπιστήμια, ἐκδόσεις κλπ.– ἔχουν ἀποφασιστικό ρόλο. Τό ἴδιο σημαντικός εἶναι ὁ ρόλος τοῦ κράτους καί τῶν δημοσίων θεσμῶν πού «ὁμιλοῦν» γραπτῶς. Ὅσο κι ἂν θγαίνουν στά παράθυρα τῶν ΜΜΕ οἱ ἐκπρόσωποί τους, ὅσο κι ἂν ἡ γλῶσσα τῆς «εἰκονογραφημένης πληροφορικῆς» τούς ἐπηρεάζει, εἶναι ὑποχρεωμένοι νά «ὁμιλοῦν» γραπτῶς. Νόμοι, διοίκηση, δικαιοσύνη, πανεπιστήμια, ἐπιστήμη, λογοτεχνία κλπ. «ὁμιλοῦν» γραπτῶς, χρησιμοποιοῦν καί δέν μποροῦν παρά νά χρησιμοποιήσουν τή γλῶσσα τοῦ ἔθνους τους, ὅσο κι ἂν ὀρισμένοι νομίζουν ὅτι μιὰ ἀγγλικούρα ἢ ἕνας ξενόγλωσσος νεολογισμός τούς περιποιεῖ τιμῆ.

Μ' αὐτή τήν πρώτη παρατήρηση ἔρχομαι σέ μιὰ δευτέρη πού, ἴσως, ἔχει περισσότερη σημασία γιατί ἀγγίζει τό πρακτικό.

Εὐκόλα μπορούμε νά καταγράψουμε τήν ἀδράνεια καί τήν ἀδιαφορία μιᾶς κοινῆς γνώμης πού συνήθισε νά μὴν ἔχει πρόβλημα μέ τὰ προβλήματά της, ἕνα ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι ἡ ποιότητα τοῦ πολιτισμοῦ της. Ὁ πολιτισμός ὅμως δέν εἶναι πράγμα. Εἶναι ἀποτέλεσμα σχέσεων. Σχέσεων ἐπικοινωνιακῶν ἀλλά καί συγκρουσιακῶν μέσα στίς ὁποῖες ἐκφράζονται ἀντιτιθέμενες ροπές, ἀντιτιθέμενες ἀξίες, διαφορετικοί τρόποι ζωῆς, κοινωνικές σχέσεις καί συμφέροντα πού δέν θγαίνουν ἀπό τό καλούπι μιᾶς ἄνωθεν διατεταγμένης ὁμοιομορφίας. Τό τελικό ἀποτέλεσμα ἔχει ἀποκρυσταλλώσεις καί παγιώσεις, «εἶναι τό κοινά παραδεκτό», παρόλο

πού ἀμετάκλητες καί γιά πάντα ἀποκρυσταλλώσεις δέν ὑπάρχουν ποτέ. Τό παιχνίδι μέ τὰ μεγάλα διακυβεύματα τῶν ἀντιτιθέμενων τάσεων συνεχίζεται. Κι ἀκριβῶς αὐτό τό ἀέναο παιχνίδι δίνει τή δυνατότητα νά προβάλλονται ἀντιστάσεις ἀκόμη κι ἀπέναντι στίς πιό ἰσχυρές τάσεις. Ἄν, λοιπόν, ὑπάρχει αὐτή ἡ ἰσχυρή τάση πρὸς τήν ἀγγλοφωνία, καί πολὺ περισσότερο πρὸς τήν «τεχνοαγγλική» πού θά ἰσοπεδώσει τίς ἐθνικές γλῶσσες, καί πράγματι ὑπάρχει, ἄλλο τόσο ὑπάρχει ἡ ἐξίσου ἰσχυρή τάση τῶν πολιτισμῶν καί τῶν γλωσσῶν νά μὴν ὑποταχθοῦν, νά ἀντισταθοῦν, νά διατηρήσουν τόν ἑαυτό τους, ὄχι σάν ρομαντική νοσταλγία ἀλλά σάν ἀξία ἐνεργό γιά τό παρόν καί τό μέλλον τους.

Κι αὐτό ἀφορᾷ ὅλους, ὄχι μόνο τούς φιλόλογους καί τούς ποιητές. Ἡ γλῶσσα εἶναι ἕνα γλωσσικό «συνανήκειν», μιὰ ἐστία, ἡ «τεχνοαγγλική» εἶναι ἕνα ξεσπίτωμα. Κανείς, ὑποθέτω, δέν αισθάνεται ἄνετα ὡς ἀνέστιος καί φερέοικος. Ὅσο κι ἂν ἐπιμένουν οἱ σειρήνες τῆς μεταμοντέρνας γκλαμουριάς καί τῆς προσαρμογῆς στήν παγκοσμιοποιημένη πραγματικότητα, στή «νέα οἰκονομία», στή νέα παραγωγικότητα, στίς νέες τεχνολογίες, στίς νέες ἀγορές, στά νέα ἐμπορεύματα, στά νέα ἐπαγγέλματα, στά νέα φερόσιμα, στίς νέες «γλῶσσες», ὅσο λοιπόν, κι ἂν ὅλα αὐτά τὰ «νέα», πού θαμπώνουν τήν ὄρασή μας, ὑπάρχουν καί εἶναι δραστικά, ἄλλο τόσο ὑπάρχουν οἱ ἄνθρωποι καί ὁ πολιτισμός τους πού δέν βολεύονται μέ τήν προσαρμογή. Ἡ γλῶσσα εἶναι ἰσχυρότατο ἀνάχωμα στήν προσαρμογή. Γι' αὐτό ἄλλωστε δάλλεται. Κι ὄχι μόνο ἡ ἑλληνική.

Γιὰ νά μὴ χαθοῦν οἱ πολιτισμοί, οἱ ἑτερότητες, γιά νά μή χωνευθοῦν οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ καί οἱ εὐρωπαϊκές γλῶσσες μέσα στήν κατασρόλα πού ἐπιβάλλει ἡ παγκοσμιοποίηση (melting pot=χωνευτήρι), μέσα στή σαλατιέρα (salad bowl) πού προσφέρει ἡ μεταμοντέρνα νεωτερικότητα τοῦ σημερινοῦ κοσμοσυστήματος, γιά νά ὑπάρξει ἡ Εὐρώπη τῆς συνύπαρξης τῶν πολλῶν ἑτεροτήτων, καί γιά νά μὴν ὑπάρξει ἡ Εὐρώπη τῆς ὁμοιομορφίας, οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοί, ὄντας ἀνοιχτοὶ στοὺς διπλανοὺς τους καί γενναιοδωροί, ἀλλά καί ὑπερασπιζόμενοι τὰ σύνορά τους, πρέπει νά ὑπερασπίσουν ὅ,τι τούς διαφοροποιεῖ καί πάνω ἀπ' ὅλα τίς γλῶσσες τους. Οἱ γλῶσσες τῆς Εὐρώπης εἶναι ὁ πραγματικός «πλοῦτος τῶν ἐθνῶν» κι ὄχι ἡ ἐλευθερία τῆς ἀγορᾶς ὅπως δίδαξε ὁ Ἄνταμ Σμίθ καί οἱ σύγχρονοι, ἡμεδαποὶ καί ἄλλοδαποί, προπαγανδιστές της.

1. Walter Benjamin, *Δοκίμια φιλοσοφίας τῆς γλῶσσας*, μετφ.-εἰσαγωγή Φώτης Τερζάκης, ἐκδ. Νῆσος, 2000.

2. Κων. Τσουκαλάς, «Ἡ ἰδιωματική γλῶσσα ἐνός νέου κόσμου», *Τό Βῆμα*, Κυριακή 6 Αὐγούστου 2000.

3. Ἄγγελος Ἐλεφάντης, «Ὁ νεοφιλελευθερισμός στή γλῶσσα», ὁ *Πολίτης*, τ. 125, Μάιος 1994. Περιέχεται στό *Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ*, σ. 440-451, ἐκδ. Πόλις, 1998.

Η «ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ» ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

του Παναγιώτη Νούτσου

Στις 26 Ιανουαρίου, κατά την «Australia Day», στις ήμερολογιακές έγγραφες ενός βιβλίου με υπότιτλο *Πολυπολιτισμός, Μετανεωτερικότητα και (Αυτο)βιογραφία*,¹ θά μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί πότε θά έκδοθαι ὁ πλήρης κατάλογος τῶν σταδίων γενοκτονίας τῶν «Aborigines», ἂν θά καταστῆ ὄντως «πολυπολιτισμική» ἡ Αὐστραλία καταργώντας αὐτή τὴν ἀργία καὶ πῶς βλέπουν οἱ συμπάριοι, ἰδίως τῆς δεύτερης γενιάς, τοὺς «λαθρομετανάστες» ἀπὸ τὴν Ἀσία. Ἐπιπλέον θά μπορούσε νά ἐκληφθῆ ὡς χρήσιμη γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση μιᾶς οικολογικῆς ἠθικῆς μέσω τῆς λογοτεχνίας καὶ τῶν μῆντια ἢ πρόσφατη μελέτη τοῦ Γουίλλιαμ Πάλσον.² Πρόκειται γιὰ ἐνδεικτικὴ χρήση τοῦ ὄρου «cultural ecology» στὸ πεδίο τῶν ἐπικοινωνιακῶν σπουδῶν, ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὴν εἰσαγωγή του ἀπὸ τὸν ἀνθρωπολόγο Τζούλιαν Χ. Στιούαρτ³ καὶ πρὶν ἀκόμη τὸ Διεθνὲς Ἰνστιτοῦτο τῶν Ἐπικοινωνιῶν θέσει ὡς στόχο τῶν ἐνεργειῶν του τὴν ἀποσόβηση «ὅποιασδήποτε βίαιης καὶ αἰφνίδιας ἐξαφάνισης παραδοσιακῶν ἀξιῶν καὶ πολιτιστικῶν κατακτήσεων», γεγονός πού ἀναπότερπτα θά ἐπέφερε τὸν «πνευματικὸ μαρασμὸ τῆς ἀνθρωπότητος».⁴

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἢ μετὰθεση τοῦ ἐνδιαφέροντος ἀπὸ τὸ ἀνθρωπογεωγραφικὸ στὸ ἐπικοινωνιακὸ πεδίο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, γενικότερα, στοὺς τρόπους διαχείρισης τοῦ «πολιτισμοῦ» συνοδεύεται ἀπὸ ὀρισμένα θεωρητικὰ συμφοραζόμενα (γιὰ παράδειγμα τίς προδιαγραφές τῆς «sustainable development» καὶ τὸ θεώρημα τῶν «δύο πολιτισμῶν»), τὰ ὅποια στὸ τέλος τῆς δεκαετίας πού ἔδυσσε ἐμβαπτίσθησαν στὴν ἰδεολογικὴ χρήση τῆς «globalisation». Τοῦτο ὅμως θέτει ἐξυπαρχῆς τὸ ἐρώτημα: ποιά ἢ ποιές ἐκδοχές τῆς «πολιτιστικῆς οικολογίας» ἀποτελοῦν ἀπάντηση στὴν «παγκοσμιοποίηση», δηλαδή ἀπειλή καὶ ἀντίδοτο, ἢ ἀντίστοιχα στρωμένο ἀνά τὸν πλανήτη χαλί γιὰ τὴν ἀβίαστη ἐπικράτησή της; Ἄς δοῦμε τὰ πράγματα ἀπὸ κοντὰ καὶ προφανῶς μέ προσοφθάλμιον πού δέν μπορεῖ νά εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο μάτι, ἀκόμη κι ὅταν καθίσταται τὸ «παραθύρι μας ἢ θύρα τοῦ κόσμου».

Μέ τὴν ἐπικέντρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος στοὺς τρόπους ἀνάδυσης τῆς «Weltgeschichte» θά προσπαθοῦσε κανείς νά ἀποσαφηνίσει τοὺς σημερινούς διαύλους συναρμογῆς «τοπικοῦ», «ἐθνικοῦ κράτους» καὶ «παγκο-

σμιότητας», διευρύνοντας τὸ πεδίο ἀνάλυσης τῆς ἀγοραφοβικῆς πρακτικῆς ὡς τὰ ὅρια τοῦ πλανήτη. Ὁ χρόνος, ὡς ἐργάσιμος καὶ ὡς ὑπὸ διάθεση, μετρᾷ τοὺς κύκλους ἀναγκῶν τῆς ἴδιας ἀγορᾶς μέ ἐνιαῖο τρόπο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν ὑποκειμένων τῆς πού, μέ διαφορετικούς βέβαια δρόμους, κινοῦνται πρὸς τὴν ἀπόκτηση ἀξιῶν χρήσης γιὰ τὴν ικανοποίηση αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν. Μιά τέτοια ὀπτικὴ καθιστᾷ προγνώσιμη τὴν ἀξίωση ἢ «ἐλεύθερη ἀτομικότητα» νά προϋποθέτει τὴν «καθολικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἀτόμων» καὶ τὴν ἀναγωγή τῆς «κοινωνικῆς παραγωγικότητας» σέ «κοινωνικὴ ἀξία». Ἡ πύκνωση τοῦ πεδίου τῶν διεθνῶν σχέσεων, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ αὐτοὺς τοὺς διαφορετικούς δρόμους, δέν ὑπονοεῖ μόνον τὴν ἐγκαθίδρυση ἐνός μονοδιάστατου δικτύου διάχυσης τῆς ἀγοραφοβικῆς πρακτικῆς σέ ἓνα σύμπαν κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἀποκλεισμοῦ, μέ ἄλλοθι μάλιστα ἓναν ἀφηρημένο οἰκουμενισμό. Τὰ διαφορετικὰ «ἐμεῖς», πού συνωθοῦνται στίς ὄχθες τῶν πολλαπλῶν δρόμων, ἔχουν ὡς κοινὴ διασταύρωση τῶν «ταυτοτήτων» τοὺς τῆ χειραφετικῆ συμπεριφορᾶ μέ στόχο τὴν ἐπίτευξη «τοπικότητας-ἀτομικότητας», χωρὶς τὰ τείχη τῆς ἀγοραφοβικῆς πρακτικῆς πού δέν γνωρίζει σύνορα πιά.

Ὡς «τοπικότητα» ὄρισα, παραφράζοντας τὰ *Grundrisse*, τὴν πλοῦσια σέ καθορισμούς καὶ σχέσεις ὁλότητα μικρῆς πληθυσμιακῆς κλίμακας: ἡ ἰδιοσυστασία τῆς συγκροτεῖται μέσα ἀπὸ ἓνα σύνθετο πλέγμα συντελεστῶν, ἢ διαπλοκῆ τῶν ὁποίων ὑπερβαίνει τοὺς ἐπιμέρους ἐκθέτες τῆς δυναμικῆς τους. Οἱ τρόποι μέ βάση τοὺς ὁποίους ἀναγνωρίζεται ἡ καθημερινότητα τῶν ὑποκειμένων, γεγονός πού ρυθμίζεται ὡς συγκεκριμένη ἐπικοινωνιακὴ δράση στὸ πεδίο τῶν ἰδιαίτουσῶν συνθηκῶν τῆς κοινωνικῆς τους ἐνσωμάτωσης, ἀποτρέπουν

1. Νούτσου, Π., *Ἑλληνοαυστραλία. Πολυπολιτισμός, Μετανεωτερικότητα καὶ (Αυτο)βιογραφία*, Ἀθήνα 1996, σ. 510-12.

2. Paulson, W., «Literature, Knowledge and Cultural Ecology», *SubStance*, 71/72 (1993), σ. 27-37.

3. Stewart, J.H., *Theory of Culture Change*, Urbana, Ill, 1955, 30-42.

4. Interantional Institute of Communications, *Cultural Ecology*, London 1998, σ. 17.

τήν απομόνωση του «τοπικού», όπως συχνά προβάλλεται με τον μανδύα ενός αυτόρρεσκου τοπικισμού που συνιστά την άλλη όψη του «επαρχιωτισμού».

Στις μέρες μας, από την άλλη πλευρά, η «τοπικότητα» υφίσταται –παρά τα εμφανιζόμενα– τις περισσότερες πιέσεις που δέχεται το «έθνικό κράτος» από τους άγωγους της «παγκοσμιοποίησης», δηλαδή από τους διεθνοποιημένους μηχανισμούς παραγωγής αγαθών, πρώτιστα συμβολικών. Μ' αυτή την αφορμή μπορεί να διακρίνει κανείς την ανάγκη όρθωσης ενός κινήματος πολιτιστικής «ιθαγένειας» διαποτισμένου με ένα πνεύμα ενεργητικής κατανόησης των ετεροτήτων για τη διεκδίκηση του δικαιώματος αυτοδυναμίας των πολιτιστικών μειονοτήτων. Η εξουδετέρωση όμως του έγγενους πολιτιστικού «λαϊκισμού», που αντιπαραθέτει απλουστευτικά το χθόνιο «εμείς» στους έπιφλυδες «άλλους» και υποθάλλει μια πρακτική ξενηλασίας και ρατσισμού, θα αποτελούσε τη *sine qua non* προϋπόθεση για την τελεσφόρηση ενός τέτοιου κινήματος.

Αν οποιαδήποτε κριτική στάση επαγγέλλεται τη χειραφέτηση ως αξία των δικαιωματούχων της «διαφοράς», δέν υπονοείται ότι η «τοπικότητά» της και η σύστοιχη πολιτιστική «ιθαγένεια» που μορφοποιεί διολισθαίνουν σέ πρακτικές νεορατσισμού που τον φόβο της «έξομοίωσης» μεταβολίζουν σέ έπαινο της «διαφοράς». Αέναντι στή μονωτική γυάλα των ιδεών και των νοοτροπιών διασκεδάει ο αρχαίος κυνικός τον «πολιτισμόν έκτοπίζων». Δηλαδή μέσα από το ευτελές βαρέλι του υποδεικνύει την ανάγκη σχεδιασμού και ανάδυσης μιας «άντι-κοινωνίας», σφήνα στήν πλάτη αυτής που τόν περιβάλλει. Σ' αυτήν ακριβώς τήν έναλλακτική δυνατότητα υπέρβασης της μονοδιάστατης σκέψης και της όμογενοποιημένης συμπεριφοράς επανακάμπτει η κανονιστική αρχή στόν «καθένα ανάλογα μέ τόν κώδικά του».

Η διαχείριση της «ετερότητας» ως «πολιτιστικής πολυμορφίας», και στίς μέρες μας, τελείται πολλαχώς. Θά μπορούσαμε νά εστιάσουμε τό ενδιαφέρον μας στό ιστορικό πλαίσιο μιας όρισμένης μακράς διάρκειας, στό πεδίο ανάδυσης της Εύρώπης κατά τούς Νέους Χρόνους, όπου εμφανίζονται αργόσυρτες διαδοχικές έμπειρίες αμφίδρομων μεταναστεύσεων, όταν δηλαδή η γηραιά άλλ' ούδέποτε γερασμένη ήπειρος δέχεται και στέλνει διαρκώς κύματα μεταναστών «κατά βίου και γής ζήτηριν». Πρόκειται για τήν επισώρευση κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών στούς κόλπους της Έσπερίας που συνοψίζονται στόν σχηματισμό σειράς εθνικών κρατών, στήν αποικιακή τους έξοδο στόν «νέο κόσμο» και πρωτίστως στή διαμόρφωση κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, μέ τή δημιουργία και αναπαραγωγή συγκεκριμένων ταξικών αντιθέσεων. Από τά μέσα περίπου του 19ου αιώνα καταγράφεται η υψηλότερη μεταναστευτική ροή (Β. και Ν. Αμερική, Αυστραλία, Ν. Αφρική), ενώ στόν αιώνα που έδωσε, και ιδίως μετά τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τήν έδραϊωση του «ψυχρού πολέμου» ανάμεσα στό δυτικό και τό ανατολικό μέρος της Εύρώπης επικράτη-

σε στό μέν πρώτο η έλεγχόμενη μετανάστευση (ώς τό 1970) και στό δεύτερο η πλήρης απαγόρευση των μετακινήσεων. Μόλις πρόσφατα αναξωπυρώθηκε η συζήτηση για τήν ανάγκη ενός κύματος μεταναστών (πολλών εκατομμυρίων) στίς χώρες της σημερινής Εύρωπαϊκής Ένωσης, ακριβώς για νά διατηρηθεί ο ενεργός πληθυσμός και τό εργατικό της δυναμικό (προφανώς όλων των «βαθμίδων», μέ έμφαση στίς «χαμηλότερες») σταθεροποιημένο ως τό 2050 (ως πρώτη δόση θεωρούνται οι τετρακόσιες περίπου χιλιάδες που μετακινήθηκαν από τίς όμορες χώρες της κεντρικής και ανατολικής Εύρώπης). Σέ κάθε περίπτωση τό τοπίο μετά τό 1989 έχει ριζικά τροποποιηθεί, μέ τήν άθρόα είσοδο οικονομικών και πολιτικών προσφύγων που ώθήθηκαν στόν ξεριζωμό και τήν περιπλάνηση λόγω της πτώσης των καθεστώτων του «ύπαρκτου σοσιαλισμού», της δημιουργίας νέων εθνικών κρατών, των «έθνοκαθάρσεων», των τοπικών πολέμων και της περαιτέρω εξαθλίωσης του «τρίτου κόσμου». Ακόμη και στή χώρα μας οι πρόσφατοι μετανάστες αποτελούν τό 5% του συνολικού πληθυσμού, τό 9% του ενεργού και τό 20% της μισθωτής εργασίας.

Μ' αυτά τά «δεδομένα» πώς αντιμετωπίζεται ο «ξένος» των ημερών μας; Δέν είναι παράδοξο στίς δημοσκοπήσεις που σχεδιάζονται και πραγματοποιούνται ως λήψη του ζητούμενου νά εμφανίζονται ύψηλά ποσοστά (περίπου τό 2/3 των έρωτηθέντων) όσων τόν εκλαμβάνουν ως δημόσιο «κίνδυνο» και άκένωτη πηγή έγκλημάτων. Πρόκειται για τήν ιδεολογική «γαργάρα» της περιθωριοποίησής του, όταν δραστηριοποιούνται ρατσιστικά κόμματα ή κόμματα έπιρρηπή στή ρατσιστική δημαγωγία, ψηφίζονται αύστηρότερα μέτρα έλέγχου των υποψηφίων μεταναστών, διευκολύνονται πρακτικές ελαστικότητας στήν προσφορά εργασίας, μέ έποχιακές και άνθυγιεινές ασχολίες, που επιφέρουν τή φτηνή αναπαραγωγή των εργαζομένων/άπασχολούμενων και ένθαρρύνουν τόν διαχωρισμό τους μέ φυλετικά κριτήρια. Ο «ρατσισμός» λοιπόν ως σχέση άνισότιμων μερών της ίδιας κοινωνίας μετατρέπει τήν «ετερότητα» η άπλως τή «διαφορετικότητα» σέ έχθρότητα, μέ τήν έμπέδωση «προκαταλήψεων» και «ξενοφοβίας» που συνεπάγεται τήν αδιάπτωτη έχθρότητα των ξενοφερμένων. Βέβαια τά «*cræjudicia*», ό,τι δηλαδή είναι πριν από κάθε λογική κρίση και από κάθε θεσμό δικαίου, έμπορεύονται και διαχέονται μέ τό «ξεστό» και τό «κρύο» του ίδιου κρουνοϋ: «έκ των άνω», ως στοιχεία της κυρίαρχης ιδεολογίας η ως δραστικό της υποσύνολο, μέ τήν επενέργεια «διανοουμένων», γνωστών και μη έξαιρετέων, και «έκ των κάτω», στό πλαίσιο των πιεστικών καθημερινών άναγκών έπιβίωσης και συμβίωσης. Ο άνωθεν κατευθυνόμενος ρατσισμός έχει ύποσσει κατά τίς τελευταίες δεκαετίες, μετά τή γενικευμένη αντίθεση πρός τίς ναξιστικές θηριοωδίες, και παρά τίς θνησιγενείς άπόπειρες άποενοχοποίησης και άπάθησης του Όλοκαυτώματος, μια όρισμένη μεταλλαγή: έθεσε σέ δεύτερη μοίρα η άγνόησε τή «φυλή» για νά προτάξει τίς πολιτιστικές διαφορές

των ἔθνικῶν ἢ ἔθνοτικῶν ὁμάδων πού ἀπό ἱστορικό δημιούργημα ἀντιμετωπίζονται ὡς ἡ δευτέρα «φύση» τους. Διαφορές δηλαδή γλωσσῶν, ἐθίμων, θρησκειαῶν πού ἀποτελέσαν τό ἐφαλτήριο ἐκκρατισμοῦ τοῦ «δικαιώματος στή διαφορά»: πρὶν ἀπ' ὅλα τίθεται τό «δικαίωμα» προστασίας, σέ ἓνα πλέγμα «ἐπιθετικῆς ἐτοιμότητος», τῆς «ταυτότητάς» «μας» ὡς Γάλλων, Ἰσπανῶν κλπ. Ὁ κάτωθεν φίλτραρισμένος ρατσισμός ἔχει θεσμικό ὑπόβαθρο καί ἀφορᾶ στό σύνολο τῶν διακρίσεων πού ὑφίσταται στή δουλειά, στή στέγαση, στήν ἐκπαίδευση, στήν περίθαλψη κλπ. Ὑπόκειται μ' ἄλλα λόγια ἓνα καθορισμένο πλέγμα κοινωνικῶν ἀνισοτήτων καί σύστοιχης καταπίεσης, κατά τή διεργασία περιθωριοποίησης κοινωνικῶν ὁμάδων, δηλαδή κατά τή δυσχερή πρόσβαση τους στήν ἀγορά ἐργασίας καί συναφῶς στά δημόσια ἀγαθὰ πού ἡ ἀντίληψη τῶν σημερινῶν κοινωνικῶν προσγράφει στήν ἀξιοπρέπεια τοῦ πολίτη.

Πῶς ἐκδηλώνεται ἡ διαχείριση τῆς «ἐτερότητας» στόν περίβολο τοῦ σχολείου, τόσο στήν ἀνάλωση τῶν συμβολικῶν ἀγαθῶν ὅσο καί κατά τήν ἐκδίπλωση τῆς καθημερινῆς πρακτικῆς τῶν φορέων τῆς ἐκπαίδευσης; Τό σχολεῖο ἦταν καί παραμένει «ἀγοραφοβικός» θεσμός, ἂν μέ τόν ὄρο «πολιτική τῆς ἀγοραφοβίας»⁵ ἐννοηθεῖ ἡ χειραγώγηση τῆς προσωπικῆς ζωῆς πού ὑποβάλλουν οἱ θεσμοὶ τοῦ κράτους: ἡ συμβολική βία ἐπιμερίζεται τόσο στήν ἀδυναμία νά βγοῦμε μόνοι μας στό δρόμο ὅσο καί στήν ἀνάγκη, ἐφόσον ὁ συνεχῆς ἐγκλεισμός ἐγκυμονεῖ ἀπροσμέτρητους κινδύνους, ἐνός ὁδηγοῦ στά δῆματά μας, μέ τά ὅποια δημοσιοποιούμε στάσεις καί ἀποφάσεις. Ἡ «ἀγορά» καί ἡ ἔλλειψη πρόσβασης στοὺς ἐξουσιαστικούς τῆς μηχανισμούς δέν ἐξυπνοεῖ ἀπλῶς τή συνεπαφή οἰκονομικοῦ καί πολιτικοῦ πεδίου, ἀλλά καί τό κομβικό σημεῖο ὅλων τῶν σημερινῶν πρακτικῶν τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἐπικοινωνούντων ὑποκειμένων.

Ἡ ἐπίτευξη τῆς αὐτοδυναμίας ὅσων μετέχουν στό (ἐκ)παιδευτικό γίγνεσθαι ὡς «διδασκόμενοι» θά μπορούσε νά ἐκληφθεῖ ὡς ἐκδοχὴ χειραφέτησης. Τό ζητούμενο εἶναι πῶς μέ τούς δασκάλους θά ἐπιτύχουμε μιά στάση χωρίς διδκάλους. Ἡ, ἀπό τήν ἀποψη τοῦ «τέλους», πῶς θά κινηθοῦμε ἐντελῶς χωρίς αὐτούς. Μόνο πού ἡ παιδαγωγική τῆς ἀναζήτησης ἐκδιπλώνεται, στόν βαθμό πού φέρουν ἀποτελέσματα αὐτές οἱ προκειμένες, ὡς στρατηγική τῆς ἀπελευθέρωσης ἀπὸ «πρότυπα» καί μοτίβα ἰδεολογικοῦ πειθαναγκασμοῦ, δηλαδή ἀπὸ χειραγωγίες πού ἀποστρέφονται τόσο οἱ «δάσκαλοι» ὅσο ἰδίως οἱ «μαθητές» τῆς «καχυποψίας». Σέ κάθε περίπτωση ἡ διαρκῆς ἐναλλαγὴ ρόλων, ὅταν διδασκόμενοι καταλαμβάνουν ἐπάξια τή θέση τῶν διδασκόντων καί τούς ξεπερνοῦν, περιορίζει δραστικά (χωρὶς ποτέ νά ἐξαφανίζει) τήν ἐξουσιαστικὴ πλευρὰ τῶν θεσμῶν μαθητείας καί πολλαπλασιάζει τά ἀπρόοπτα πού διαφεύγουν ἀπὸ τήν κανονιστικὴ τῶν λειτουργικῶν τους. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ πτυχώσεις τῆς μαθητείας καλύπτουν τό σύνολο τῆς πραγματικότητας,

καί συναφῶς ἡ «χειραφέτηση» δέν ἐξαντλεῖται στοὺς ἐκπαιδευτικούς τῆς μηχανισμούς.

Δέν ἀποφεύγω τόν πειρασμό νά δώσω δύο παραδείγματα, ἓνα ἀπὸ τήν καθημερινή πρακτικὴ τοῦ σχολείου καί ἓνα ἀπὸ τήν ἀντιμετώπιση κειμένου πού θά μπορούσε νά διδάσκεται σέ κάποια τάξη τοῦ Λυκείου. Παραφράζοντας τόν Νήλ Πόστμαν⁶ καί τροποποιώντας ἐπὶ τό ἑλληνικώτερον τά realia τῆς σκηνοθεσίας του θά μπορούσαμε νά μεταφρασοῦμε στή Νέα Μηχανία, ὅπου μιά Δευτέρα πρῶτὴ ἐκκενώνεται τό Γυμνάσιο ἀπὸ τοὺς πανικόβλητους μαθητές πού τρέχουν νά σκαρφαλώσουν σέ δέντρα καί σέ στέγες. Τί τρέχει; ρωτᾶει ὁ Ἀλέξανδρος Σκίπι/ης ἓναν συμπατριώτη του πού τοῦ γνωστοποιεῖ πανικόβλητος ὅτι τά λιοντάρια τοῦ τσίρκου ἔσπασαν τά κλουβιά τους καί κυκλοφοροῦν ἀδέσποτα στήν πόλη. Συνεχίζει νά ρωτᾶει μέ «νόημα»: «αὐτό εἶναι καλὸ ἢ κακὸ γιὰ μᾶς τοὺς Ἀλβανούς»; Πράγματι, ἡ βαρύγδουπη δήλωση γιὰ «ισότιμη συμμετοχὴ ὅλων τῶν πολιτιστικῶν ὁμάδων στό κοινωνικὸ γίγνεσθαι μέ ἀπόλυτο σεβασμὸ τῶν ἰδιαιτεροτήτων» τους κρίνεται ἀπὸ τό ἂν ὑπονοεῖται συναφῶς μιά χειραφετητικὴ πρακτικὴ πού περνᾶ ἀπὸ δύο διακριτές καί συνάμα συντιθέμενες διεργασίες: τήν ἀπογετοποίηση τῶν μειονοτικῶν ὁμάδων καί τήν ἐξουδετέρωση τῶν μηχανισμῶν πολιτισμικῆς ἡγεμονίας, ἀκόμη καί ἐντὸς τῶν ἱεραρχούμενων δακτυλίων τοῦ ἴδιου γκέτο.

Τὰ κείμενα ἔχουν τά δικά τους «συγκείμενα» καί μποροῦν νά ἀποδοῦν, μέσα καί ἔξω ἀπὸ τή σχολικὴ αἴθουσα, λόγος χειραφετητικὸς εἴτε διάυλος ἐνσωμάτωσης καί νομιμοποίησης τῆς πολιτιστικῆς «ἐτερότητας». Λόγου χάρι αὐτὴν τή διττὴ καρποφορία δέν ἀποκλείει τό σεφερικὸ «ὄνειρο» τῆς Ἀκρόπολης:

«Ρῶτησα ἀποβλακωμένος:

Ποιὸς πλειστηριασμός;

Ποῦ ζεῖς μωρέ: Ἐδῶ χαλνάει κόσμος!... Τζένιο ἢ κυβέρνησή μας. Θά τίς παραχωρήσει αὐτές τίς πέτρες. Τί μᾶς χρειάζονται ἐμᾶς;

Ἐκείνη τή στιγμή ὁ μαυροντυμένος κύριος χτύπησε τό σφυρί. «Κατεκυρώθη» φώναξε κάποιος. «Κατεκυρώθη! Κατεκυρώθη!» ἀντιλάλησε ἡ βοή τοῦ πλήθους.

Κέρδισαν οἱ Ἀμερικάνοι! εἶπε ἕξαλλος ὁ γείτονάς μου σάν ἄνθρωπος πού παρακολουθεῖ ποδόσφαιρο.

Ἡ ταραχὴ φούσκωνε μέσα μου.

Καί τί θά κάνουν; κατόρθωσα νά ρωτήσω.

Εἶναι δαιμόνιοι, ἀποκρίθηκε. Θά πελεκήσουν τοῦτες τίς κολόνες σέ σχῆμα σωληναρίου τῆς ὀδοντόπαστας.

Ἐνωθα πῶς τό πλήθος φύρανε γύρω μου καί μ' ἄφηνε ὀλότελα μόνο. Τότες εἶδα τόν Παρθενῶνα γυ-

5. Νούτσος, Π., «Ἡ πολιτικὴ τῆς ἀγοραφοβίας» (1987), σὺν: Π. Νούτσος, *Karl Marx, ὁ κριτικὸς τῆς ἰδεολογίας*, Ἀθήνα 1988, σ. 82-87.

6. Postman, N., *The End of Education*, New York '1996, σ. 75-76· πρβλ. Hobsbawm, E., *Γιὰ τήν ἱστορία* [1977], μτφρ. Π. Ματάλας, Ἀθήνα 1998, σ. 332-333.

μό ανατριχιαστικά, χωρίς άετωμα, χωρίς γείσο, με τις κολόνες του πελεκημένες, γυαλιστερές, παρασταίνοντας υπέρογκα σωληνάκια. Ο βραχνάς με τίναξε από τό κρεβάτι καθώς ούρλιαξα».⁷

Δέν έχω μελετήσει τις θεωρητικές προκείμενες και τό έρωτηματολόγιο έρευνας («Έθνος και Δημοκρατία στην Έλληνική Έκπαίδευση») πού πρόσφατα είδε τό φώς τής δημοσιότητας (Τά Νέα, 7-12-2000) από τό Ίνστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας του Ε.Κ.Κ.Ε. και σύμφωνα με τήν όποία οί μαθητές του Λυκείου έμφανίζονται «ξενόφοβοι» κατά 53,9% και αντίστοιχα νά έμπιστεύονται, πολύ μπροστά από όποιοδήποτε άλλο θεσμό, τήν Έκκλησία κατά 73,8%. Άν αναλογισθούμε τό είδος τής διαχείρισης του «πολιτισμού», στην όποια επιδίδεται ή ήγεσία τής έλλαδικής Έκκλησίας, και τόν άμυντικό άυτοπεριορισμό πού προσπαθεί νά έμπνεύσει στο άκροατήριό της, δέν είναι παράδοξο πού από άμβωνος σηκώνεται τό λάβαρο έναντίον τής «νέας τάξης πραγμάτων του παγκοσμιοποιητικού χυλού». Με τήν άναγωγή άκριβώς τής Έκκλησίας σε μηχανισμό μετασηματισμού τής «διαφορετικότητας» σε «έχθρότητα» διεκδικείται ξεχωριστός ρόλος στο κέντρο τής πολιτικής σκηνης (στην περίπτωση του Ίράν ή όμόλογη πρακτική όνομάσθηκε «cultural absolutism»),⁸ με άδιατίμητη παρακαταθήκη στο σημερινό χρηματιστήριο των ιδεών-δυνάμεων τά «χρωμοσώματα» του έλληνικού «Γένους» και τά «άρχέτυπα» του «πολιτισμού» του.

Στόν αντίποδα αυτής τής στάσης δέν καλλιεργείται ή ιδεολογική σκευή ενός μονοδιάστατου παγκοσμιοποιημένου λόγου πού στρέφεται προς τήν όμοιομορφία και τήν εξαγωγή ενός κατώτατου κοινού παρονομαστή πού υποβάλλουν διεθνοποιημένοι μηχανισμοί «πνευματικής τεχνολογίας» και συναφούς χειραγώγησης. Ίσα ίσα οί δύο αυτές μορφές πρόσκτησης τής σημερινής πραγματικότητας έχουν συμπληρωματική λειτουργία και άπέναντί τους έχουν, ως κοινή αντίθεση, ένα πνεύμα συγκεκριμένης ανάδειξης των έτεροτήτων, χωρίς τή διολίσθηση σε σκοπιμότητες ενός άφελους ήγεμονισμού στην άποτύπωση πολιτισμικών φαινομένων. Πέρα από τή ρητορεία τής «ταυτότητας», των μικρόκοσμων ή των μεγάλκοσμων, κατατίθενται και διεκδικούνται τά δικαιώματα των πολιτιστικών μειονοτήτων και πρώτιστα τής ίδιας τής πολιτιστικής δημιουργίας. Η τελευταία μάλιστα δέν έκλαμβάνεται ως άγωγός μεταβίβασης συναφών «άγαθών» πού άποκλείει τους άυτοσχεδισμούς, τήν ένεργό πρόσληψη και διάχυση καθώς και τήν ποικιλία μορφών «συγκρητισμού» ή «ύβριδιακών» πλαισιώσεων.

Όσοι διαγκωνίζονται ποιός θά έκφράσει καλύτερα τήν «καρδιά ενός άκαρδου κόσμου και τήν ψυχή των άψυχων καταστάσεων» έχουν στο στόχαστρό τους θεσμούς τής πολιτικής δημοκρατίας και άποσκοπούν, ρητά ή όχι, στον περιορισμό τής δρασικότητάς τους και όχι στην διεύρυνσή τους. Μιά νέα «Δεξιά» αναδύεται, με τήν ίδια βέβαια κατάφαση των θεσμών τής «άγο-

ραφοβίας», όσων δηλαδή «νομιμοποιούν» τους έξουσιαστικούς μηχανισμούς τής κοινωνίας με έπίκεντρο τήν «άγορά» ως σύμφυση του οικονομικού, πολιτικού και ιδεολογικού πεδίου κατά τήν (άνα)παραγωγή των κοινωνικών άνισοτήτων και διακρίσεων. Πώς όμως θά δραστηριοποιηθεί ένας έναλλακτικός κοινωνικός πυρήνας αντίστασης στη θεσμοποιημένη διαδικασία διάχυσης του άγοραφοβικού λόγου και τής οικείας πρακτικής; Δέν θά καταφύγουμε στον άμβωνα, μέσα ή έξω από τους ναούς, για νά λάβουμε τόν «χρησμό» ή τό «χρίσμα». Ίσως τό σχολείο, πού νά θέτει έξυπαρχής τους λόγους για τους όποιους επιβάλλεται νά συμφωνήσουμε με τό δεύτερο σκέλος τής διάζευξης «studiare o studiare per saper studiare,⁹ νά συνιστά μία κάποια λύση...

7. Σεφέρης, Γ., «Γλώσσες στον Άτεριμίδωρο τόν Δαλδιανό» [1970], *Δοκίμες*, Άθήνα 1974, σ. 326-327.

8. Howard, Rh., E., *Human Rights and the Search of Community*, Boulder, Col. 1995, σ. 51-52.

9. Gramsci, A., *Quaderni del carcere* (1932), έκδ. V. Geratana, II, Torino 1977, σ. 844.

Η ΕΥΡΩΠΗ: ΤΟ «ΑΝΕΦΙΚΤΟ» ΜΙΑΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΙΔΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ;

του Έτιέν Μπαλιμπάο

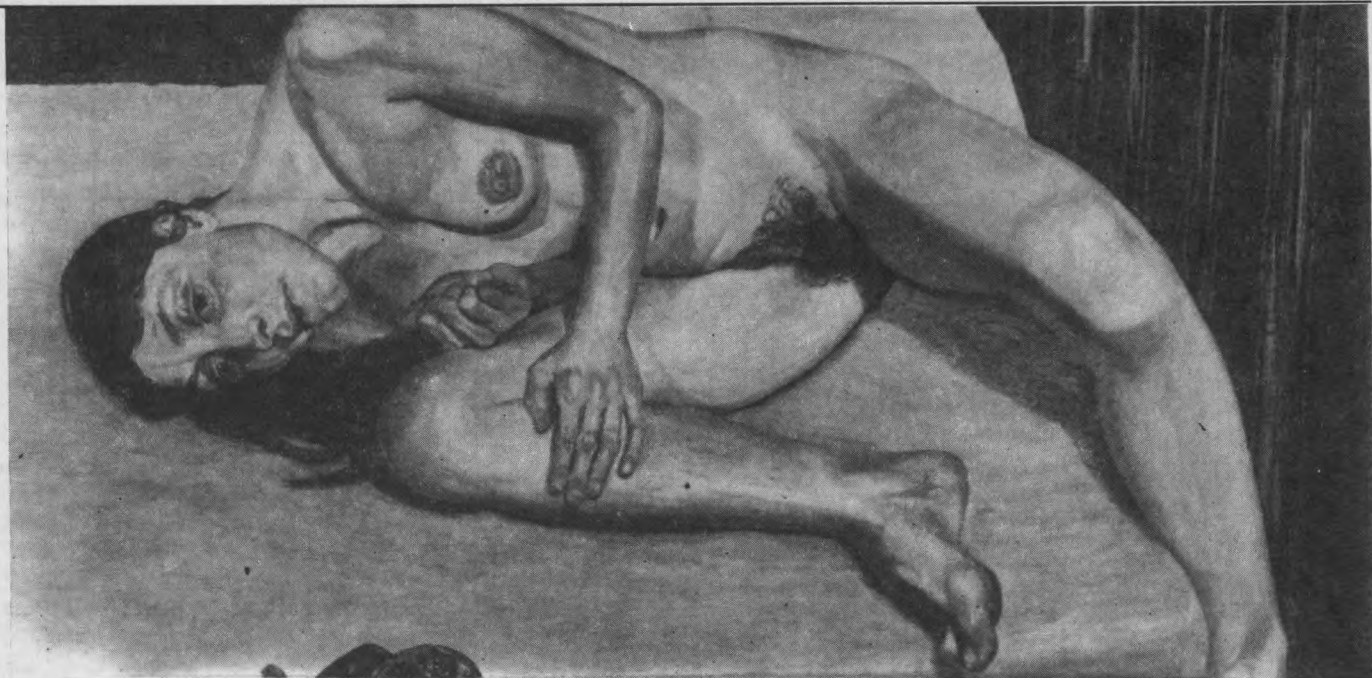
Ο τίτλος αυτής της παρέμβασης, που είχε αρχικά προβλεφθεί από τους διοργανωτές του συνεδρίου, ήταν ο εξής: «Καταγραφή της αντιπαράθεσης μεταξύ μίας ευρωπαϊκής πολιτικής συνείδησης και των ευρωπαϊκών εξουσιών». Σε ποιό βαθμό μπορούμε ωστόσο να μιλάμε σήμερα για μία «ευρωπαϊκή πολιτική συνείδηση»; Και τί θά πρέπει ακριβώς να εννοήσουμε με τόν όρο «ευρωπαϊκές εξουσίες»; Παίρνοντας σκόπιμα τήν αντίθετη θέση από κάποιες θριαμβεύουσες θεωρίες που προβάλλονται σήμερα από τις κυβερνήσεις, τίς ίδιες τίς ευρωπαϊκές αρχές και ένα μέρος των πολιτικών σχολιαστών, έχω σκοπό να υπερασπιστώ εδώ τήν «άπαισιόδοξη» ιδέα ότι η Ευρώπη προσεγγίζει τή στιγμή αυτή ένα σημείο «άνεφικτο»: κάτι τό οποίο απαιτεί συνειδητοποίηση, προτάσεις, πρωτοβουλίες.

Σέ ποιά δεδομένα στηρίζεται ή διαδεδομένη ιδέα ότι ή ευρωπαϊκή οικοδόμηση παρά τά εμπόδια και τά έπεισόδια όπισθοδρόμησης (κρίση των τρελών άγγελών, αποκλίσεις σχετικά μέ τίς διαδικασίες διεύρυνσης τής Ένωσης σέ νέες χώρες, σχετικά μέ τή δημοσιονομική έναρμόνιση), ακολουθεϊ τήν προβλεπόμενη πορεία και ακόμη ότι διανύει άποφασιστικά στάδια; Ουσιαστικά ή ιδέα αυτή στηρίζεται στό γεγονός τής προόδου τής νομοματικής, διοικητικής, και, πρόσφατα, στρατιωτικής ένσωμάτωσης και στή δημιουργία των αντίστοιχων υπερεθνικών οργανισμών. Η αντίθετη διάγνωση που διατυπώνω δέν στηρίζεται στήν ιδέα ότι οι υπερεθνικές ή «μεταεθνικές» πολιτικές δομές θά ήταν κα-

θαιτές άνεφικτες ή άνεπιθύμητες: αντίθετα, έχει ως άφετηρία τήν ιδέα ότι ενώ ή αναγκαιότητά τους κατέστη αναπόφευκτη, προσκρούει σέ έσωτερικά και έξωτερικά εμπόδια, τά όποια δέν έχουν ακόμη ξεπεραστεί, και τά όποια αποτελούν μάλιστα άντικείμενο μιās διαρκούς απόρριψης. Αυτή ή άρνηση βρίσκεται κατά ένα μεγάλο μέρος στό έσωτερικό του φαύλου κύκλου γύρω από τόν όποιο περιστρέφεται τό ζήτημα τής «πολιτικής συνείδησης» στήν Ευρώπη.

Τά αποτελέσματα του πολέμου των Βαλκανίων —άνάμεσα στα όποια συγκαταλέγεται ή έγκατάσταση ενός ευρωαμερικανικού προτεκτοράτου σέ μιá σειρά χωρών τής βαλκανικής ζώνης, ό εκφυλισμός τής πολιτικής κατάστασης στή Σερβία, ή ένθάρρυνση που παρεχεται στή ρωσική κρατική τρομοκρατία κλπ.— συνιστούν ένα από τά άποκαλυπτικά στοιχεία αυτής τής κατάστασης, ή όποία έχει ωστόσο παλαιότερες και πιό βαθιές ρίζες. Πρόκειται για μιá κατάσταση που άποκαλύπτει τό είδος τής «κρίσης» στήν όποία βρισκόμαστε και των μέσων που χρησιμοποιούνται για νά τήν κουκουλώσουν, νά τήν καταστήσουν μή διακριτή. Θά αναφερθώ ακόμη στήν άνυπαρξία σχεδόν τής κυκλοφορίας των ιδεών, των προτάσεων, των συζητήσεων μεταξύ Ευρωπαίων «διανοουμένων», πέρα από τούς κύκλους των ειδικών. Και, κατά συνέπεια, στόν παρεμπόδιό τής ανάπτυξης μιās ευρωπαϊκής «σφαίρας δημόσιας γνώμης», χωρίς τήν όποία δέν υπάρχει δημοκρατία (όχι μόνο αντιπροσωπευτική δημοκρατία, αλλά δημοκρατία έν γένει). Υπάρχουν φυσικά εξαιρέσεις σέ αυτό, οι όποιες, ως τέτοιες, είναι ακόμη πιό πολύτιμες: κάποιες ομάδες που διεξάγουν συγκριτική έρευνα γύρω από τίς μορφές τής κρίσης του κοινωνικού κράτους στήν Ευρώπη, και, συνεπώς, γύρω από

Καταληκτική παρέμβαση συνεδρίου, Φθινοπωρινό Πανεπιστήμιο τής Λίγκας για τά δικαιώματα του ανθρώπου, Παρίσι, 21 Νοεμβρίου 1999.

τίς ἐθνικές μορφές κοινωνικῆς προστασίας καί διαπραγματεύσεως ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί τήν ἐργασία, προσπαθοῦν νά καλύψουν τήν ἀπόσταση ἀνάμεσα σέ «συνδικαλιστικές κουλτοῦρες» καί νά διορθώσουν τίς ἀνισορροπίες δυνάμεων μεταξύ ἀφενός τῆς ἐργοδοσίας καί ἀφετέρου τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στήν Εὐρώπη. Κάποιες ἀπόπειρες (ἀκόμη πιά σπάνιες;) ἔγιναν γιά τόν συντονισμό στό ἐπίπεδο τῶν Μή Κυβερνητικῶν Ὄργανώσεων, τῶν σκέψεων καί τῶν πρωτοβουλιῶν γύρω ἀπό τήν ἀνθρωπιστική δράση στά Βαλκάνια, ἢ τῆς υπεράσπισης τοῦ δικαιώματος ἀσύλου στόν χῶρο Σένγκεν... Ἀλλά, ἀπέναντι σέ ὅλα αὐτά: δέν ὑπάρχουν πραγματικά εὐρωπαϊκά πολιτικά κόμματα (ἰδιαίτερα στήν ἀριστερά). Ὑπάρχουν μόνο κοινές ὁμάδες πίεσης στό ἐπίπεδο τῶν Βρυξελλῶν καί τοῦ Στρασβούργου. Δέν ὑπάρχουν εὐρωπαϊκά περιοδικά ἢ εὐρωπαϊκές ἐφημερίδες.¹ Δέν ὑπάρχουν θεατρικοί θίασοι ἢ εὐρωπαϊκές ἐπιχειρήσεις στό χῶρο τοῦ θεάματος καί οἱ «ἀνταλλαγές» σέ αὐτό τό πεδίο δέν προόδευσαν, ἢ ἀκόμη καί προόδευσαν ἀρνητικά, μετά τήν ἴδρυση τοῦ Θεάτρου τῆς Εὐρώπης ἀπό τόν Ζάκ Λάνγκ (Jack Lang) καί τόν Τζιόρτζιο Στρέλερ (Giorgio Strehler).

Καθώς θεωρῶ ὅτι, γιά αὐτό τό θέμα, δέν θά μπορούσαμε νά ἀρκεστοῦμε σέ ἀφορισμούς, θά ἤθελα νά προσπαθῆσω νά ἀναλύσω λίγο πιά λεπτομερῶς τίς μορφές καί τίς αἰτίες αὐτῆς τῆς παρακώλυσης, ἐνάντια στήν ὁποία προσκρούει ἡ προσδοκία πολλῶν ἀπό ἐμᾶς γιά μιά καινούργια ιδιότητα τοῦ πολίτη, πού δέν θά παρέμενε ἐγκλωβισμένη στό ὄρια τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας, καί δέν θά παρέλυε ἀπό τήν παρούσα κρίση τῆς. Θά ἀναλύσω σχετικά τέσσερα θέματα: 1) τό ζήτημα τοῦ κράτους, τοῦ λαοῦ καί τοῦ «συντάγματος» στήν Εὐρώπη, 2) τό πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ιδιότητος τοῦ πολίτη, 3) τήν ἐνότητα καί τή διαίρεση τῆς Εὐρώπης,

4) τή μετανάστευση καί τό δικαίωμα ἀσύλου: τό δίλημμα «ιδιότητα τοῦ πολίτη ἢ ἀπαρτχάντ» στήν Εὐρώπη.

Τό κράτος, ὁ λαός καί τό «σύνταγμα» στήν Εὐρώπη

Ἡ συγκρότηση τῆς Εὐρώπης, ὡς νέας πολιτικῆς ὀντότητας, προϋποθέτει τήν ἐφεύρεση μιᾶς μορφῆς πλουραλιστικοῦ κράτους –εἴτε τήν ὀνομάσουμε ὁμοσπονδία εἴτε συνομοσπονδία– πού ξεπερνᾷ τήν ἀντίθεση ἀφενός μεταξύ τῆς «ἐθνικῆς κυριαρχίας», ἢ ὁποία ἔχει καταστειῖ σέ μεγάλο βαθμό πλασματική, καί ἀφετέρου ἐνός «ἡπειρωτικοῦ ἡγεμονισμοῦ», χωρίς λαϊκή βάση. Προϋποθέτει ὅτι ἡ «παγκοσμιοποίηση» θά θεωροῦνταν ὄχι μόνο ὡς ἓνα σύνολο ἐξωτερικῶν καταναγκασμῶν, ὡς ἓνα οικονομικό καί τεχνολογικό πλαίσιο, στό ὁποῖο ἡ πολιτική προσπαθεῖ νά προσαρμοστεῖ, κατά τρόπο λιγότερο ἢ περισσότερο ἀποτελεσματικό, ἀλλά ὡς μιά ἀνοιχτή πολιτισμική διαδικασία, πού μπορεῖ νά ἐξελιχθεῖ πρὸς πολύ διαφορετικές κατευθύνσεις, καί στό πλαίσιο τῆς ὁποίας οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοί, στή διαφορετικότητα τῶν πολιτισμῶν τους καί τῶν κοινωνικῶν τους συνθηκῶν, λαμβάνουν ἐνεργά μέρος.

Γιά νά γίνει αὐτό πρέπει, χωρίς ἀμφιβολία, αὐτοὶ οἱ

1. Κατά τή συζήτηση πού ἀκολούθησε τήν εἰσήγηση, μοῦ ἀντέτειναν σέ αὐτό τό σημεῖο τήν ὑπαρξη πολλῶν ἐκδόσεων σέ ξένες γλώσσες τῆς ἐφημερίδας *Le Monde Diplomatique*. Διορθῶνω εὐχαρίστως αὐτό τό σημεῖο, ἀλλά μέ τήν παρατήρηση ὅτι οἱ μεταφράσεις ἢ οἱ προσαρμογές δέν ἀποτελοῦν τό ἀκριβές ἰσοδύναμο τῶν πολυεθνικῶν συντακτικῶν ἐπιτροπῶν.

Ίδιοι λαοί νά είναι σέ θέση νά φανταστούν, νά αποκτήσουν τήν παράσταση μιᾶς κοινῆς δράσης: χρειάζονται λοιπόν ιδεολογίες ἢ «μύθοι» (μέ τήν ἔννοια τοῦ «κινήτηριου» μύθου τοῦ Σορέλ). Ἄλλά πρέπει ἐπίσης νά ἀναδυθεῖ, σέ βαθύτερο επίπεδο, μιᾶ ἔννοια εὐρωπαϊκοῦ «συντάγματος». Φαίνεται πώς, ὡς πρός αὐτό τό ζήτημα, οἱ νομικοὶ παραμένουν παγιδευμένοι στήν ἐναλλακτική δυνατότητα μεταξύ ἀφενός τῶν συζητήσεων γύρω ἀπό τή συνταγματική μορφή (τή νομική κανονιστικότητα, τή νομοθετική ἐξουσία καί τούς περιορισμούς τῶν διαφόρων «πηγῶν» δικαίου, ὅπως ἱεραρχοῦνται στή σύγχρονη Εὐρώπη) καί ἀφετέρου τῶν μεταφυσικῶν συζητήσεων σχετικά μέ τή «συντάσσοσα ἐξουσία» τήν ὁποία παρέχει ἡ λαϊκή νομιμοποίηση (πίσω ἀπό τίς συζητήσεις αὐτές πλανᾶται πάντα τό φάντασμα τῆς ἐπανάστασης ἢ τῆς δικτατορίας). Δέν εἶναι προφανῶς σέ θέση νά φανταστούν μιᾶ «διευρυμένη» ἔννοια συντάγματος, τύπου Μοντεσκιέ: ἕνα πολιτικοκοινωνικό καθεστῶς, ἕνα ἱστορικό, μή ἱεραρχημένο σύνολο ἀτομικῶν καί συλλογικῶν δικαιωμάτων, μορφῶν ἀντιπροσώπευσης, ἀρχῶν ἐξουσίας ἢ ἀπόφασης, οὔτε εἶναι σέ θέση νά φανταστούν μιᾶ «ἐξελικτική» ἔννοια τύπου Γκράμσι, ἕνα σύνταγμα τό ὁποῖο θά περιεῖχε ταυτόχρονα μιᾶ ἀρχή «διάνοιξης» τῶν θεσμῶν στόν μετασχηματισμό τους, στήν ἴδια τους τήν ὑπέρβαση. Ὅλα αὐτά πιθανόν παραπέμπουν στήν ἴδια πηγῆ, στή βαθιά δυσπιστία πρός τή λαϊκή συμμετοχή καί τήν λαϊκή παρέμβαση, αὐτό πού ὀνόμασα ἄλλοῦ «φόβο τῶν μαζῶν», τήν ὁποία νομιμοποιοῦν ἐπιχειρηματολογώντας γιά τήν ἀστάθειά τους, ἢ γιά τίς πιθανότητες βίαιας σύγκρουσης, πού μπορεῖ νά κρύβει ἡ παρέμβασή τους... Δέν θά ἀποφύγουν, ὡστόσο, νά ἐμπλακοῦν σέ μιᾶ συζήτηση διαρκείας γύρω ἀπό τή μορφή καί τή θέση τοῦ κράτους στήν Εὐρώπη, πού ἀκολουθεῖ τόν μετασχηματισμό τῶν ἰδιῶν τῶν θεσμῶν, τήν ἀνάπτυξη τῶν συγκρούσεων πού προκαλοῦν.

Αὐτό πού ὑπονομεύει πρός τό παρόν αὐτήν τή συζήτηση, εἶναι καταρχάς οἱ σχετικοί μέ τήν «κυριαρχία» μύθοι, καθώς ἐπίσης καί τά στρεβλά ἀποτελέσματα μιᾶς τυπικῆς «δημοκρατικότητας» (ἢ μιᾶς δημοκρατικότητας, ἢ ὁποία τείνει νά διατηρεῖ μόνο τόν φορμαλισμό της, χάνοντας τό περιεχόμενο πού τή νομιμοποιεῖ, δηλαδή τήν ἐνεργό ιδιότητα τοῦ πολίτη καί τίς συλλογικές μορφές ἐξάσκησης της) καί ἐνός ἀξανανόμου πνεύματος γραφειοκρατίας. Τό πνεῦμα αὐτό εἶναι πολύ διαδεδομένο στήν Εὐρώπη σήμερα, δέν ὑπάρχει ὡστόσο κράτος μέ τήν ἔννοια τοῦ «πολιτικοῦ» θεσμοῦ: μιᾶ δομή ἀπόφασης, ἀντιπροσώπευσης, δημόσιας διοίκησης σύμφωνα μέ κριτήρια δημοσίου συμφέροντος. Ὅμως ὑπάρχουν πειστικοί λόγοι γιά τή σύνδεση τῆς ιδέας τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, δηλαδή τῆς διεύθυνσης τῶν κοινῶν υποθέσεων ἀπό τήν ἴδια τή μάζα τοῦ λαοῦ, μέ ἕναν πολιτικό θεσμό αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Εἶναι, ὡστόσο, ἐντελῶς μυθικό νά θεωρεῖται ὅτι τά ἔθνη κράτη διατήρησαν τά μέσα πού τούς ἐπιτρέπουν νά διατηροῦν γιά τόν ἑαυτό τους καί μόνο τίς προϋπο-

θέσεις μιᾶς «κυριαρχίας» διαχείρισης τῶν κοινωνικῶν, οικονομικῶν, πολιτισμικῶν προβλημάτων, ἀπό τά ὁποῖα ἐξαρτᾶται ἡ καθημερινή ζωή καί τό μέλλον τῶν γενεῶν. Ἡ πραγματικότητα χαρακτηρίζεται ἀπό μιᾶ ἐμφανή ἀπόκλιση ἀνάμεσα σέ πραγματικές δυνάμεις (οἱ ὁποῖες δέν εἶναι ἀνύπαρκτες, εἶναι ὡστόσο περιορισμένες) καί σέ ἀξιώσεις ἢ σέ μύθους, οἱ ὁποῖοι συμβάλλουν στό νά ἐγκλωβιστοῦν οἱ προοπτικές δημοκρατικῆς οἰκοδόμησης σέ μιᾶ ἀφηρημένη ἐναλλακτική λύση ἀνάμεσα ἀφενός σέ ὑπερεθνικό στοιχεῖο, δηλαδή σέ διάλυση τῶν ἐθνικῶν ὄντοτήτων, καί ἀφετέρου σέ παλινόρθωση τοῦ ἰδίου, τῶν προνομιακῶν ἐξουσιῶν τοῦ ἔθνους-κράτους, ἢ πιό συγκεκριμένα, τῶν προνομίων τῶν πιό ἰσχυρῶν ἐθνῶν-κρατῶν, τά ὁποῖα κάποτε στηρίζονταν στόν ἱμπεριαλιστικό τους ρόλο στόν κόσμο (αὐτό πού καμιά φορά ὀνομάζουμε στήν Γαλλία «ἀντίληψη κυριαρχίας»).

Ἀπό τή στιγμή πού ἀποδέχεται κανεῖς αὐτήν τή διπλή ἀλήθεια, ὅτι δηλαδή δέν ὑπάρχει συλλογική ἄσκηση πολιτικῆς χωρίς δημόσιες δομές (ἐπομένως κρατικές), δέν ὑπάρχουν δημόσιες δομές ἢ κράτος στήν Εὐρώπη χωρίς μιᾶ ἀνάπτυξη τῶν κοινῶν πολιτικῶν πρακτικῶν (ἐν συντομία, δέν ὑπάρχει «πολιτική χωρίς πολιτική», τό ὄνειρο αὐτό ὅλων τῶν γραφειοκρατῶν πού θά ἤθελαν νά ὑποκαταστήσουν τήν πολιτική μέ τή διαπραγμάτευση, τή διαχείριση καί τήν κατασκευή τῶν «συναινήσεων»): ἀπό τή στιγμή αὐτή, ὅλα τά ζητήματα, τά ὁποῖα παραδοσιακά συνδέονται μέ τήν ιδέα τῆς κυριαρχίας (καί ἡ ἴδια αὐτή ἡ ιδέα) οφείλουν νά τεθοῦν ἐξαρχῆς: λαός καί ἔθνος, σύνταγμα καί δημοκρατία, διοίκηση καί ἀντιπροσώπευση... Δέν ἔχω τήν ἀξίωση νά κάνω κάτι τέτοιο ἐδῶ, ἀλλά θά ἤθελα νά ἐπιστήσω τήν προσοχή σέ ἕνα ζήτημα ἀρχῆς, ἀποφασιστικῆς σημασίας γιά ἐμένα.

Μίλησα σκόπιμα γιά ἕνα «πλουραλιστικό κράτος». Τό ζήτημα εἶναι νά τεθοῦν σέ λειτουργία μιᾶ πολλαπλότητα ἀπό επίπεδα ὀργάνωσης καί συμμετοχῆς, κατὰ συνέπεια νά εἰσαχθοῦν διαδικασίες ἀρνητικῶν ἐπιταχύνσεων στό ἐσωτερικό τῶν ἀρχῶν πού ἀσκοῦν κυριαρχία (ἄς σημειωθεῖ, ἐν παρῶδα, ὅτι μιᾶ τέτοια ιδέα δέν εἶναι καί τόσο «ἀντι-γιακωβίνικη» ὅσο θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ: γιατί συγγέουμε πολύ συχνά γιακωβινισμό καί ναπολεόντεια παράδοση ἀπόλυτης διοικητικῆς συγκέντρωσης). Ἄλλά ἐξίσου ζητούμενο εἶναι μιᾶ πολλαπλότητα πολιτισμικῶν ἀναφορῶν (γλωσσικῶν, θρησκευτικῶν, ἐπαγγελματικῶν) νά καταστοῦν μεταξύ τους συμβατές, γιά κάθε πολίτη. Ἐάν θεωρήσουμε τά ζητήματα ἀπό αὐτήν τή σκοπιά, τό ζήτημα τῆς «εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας», πού κατὰ κανόνα προβάλλεται ὡς πολιτικό ὄπλο (γιά παράδειγμα σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τό ἐρώτημα πού θά πρέπει νά χαρακτηροῦν τά «σύννορα τῆς Εὐρώπης», τά ὁποῖα διαγράφουν ἐκ τῶν προτέρων τίς δυνατότητες ἀνοίγματος, ἰδιαίτερα πρός τά ἀνατολικά καί τά νοτιοανατολικά), ἐμφανίζεται ὡς ψευδοπρόβλημα, ἢ, μᾶλλον, ὡς πρόβλημα τοῦ ὁποῖου τό περιεχόμενο δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τήν ἐπίλυση ἐκκρε-

μῶν ζητημάτων τῆς δημοκρατικῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη. Ἀλλά εἶναι φανερό ὅτι, γιὰ νὰ ἐγκαθιδρύσουμε ἕναν τέτοιο πλουραλισμό τοῦ «συνανήκειν», δέν μπορούμε νὰ ξαναπάρουμε ὡς ἔχει κανένα ιστορικό ἢ ιδεατό ὑπαρκτό μοντέλο τῆς οἰκοδόμησής τοῦ κράτους καί τῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη, ἀκόμη καί ἂν μπορούμε νὰ ἀναστοχαστοῦμε πάνω σέ ὀρισμένες παρελθούσες ἐμπειρίες (ἰδιαίτερα αὐτή τῶν ὁμοσπονδιῶν καί τῶν «πολυεθνικῶν» καί «πολυπολιτισμικῶν» αὐτοκρατοριῶν). Θά ἔπρεπε νὰ ἐπινοήσουμε ἕνα καινούργιο μοντέλο μέ ἀφετηρία τίς ὑπάρχουσες δυνάμεις, τίς δημοκρατικές παραδόσεις τῶν διαφόρων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, καί τήν ἐπίλυση ἀκόμη καί ἐκείνων τῶν προβλημάτων πού περιέχουν τά ἐμπόδια πού συνιστοῦν τῆ σημερινή κρίση.

Μιά τέτοια μορφή κράτους δέν θά δημιουργηθεῖ (δέν θά μπορούσε κανεῖς νὰ τή φανταστεῖ καν) παρά μόνο ἔάν ἀντιστοιχεῖ, σέ σχέση μέ τά «συντάγματα» τῶν σύγχρονων ἐθνικῶν κρατῶν, σέ μία πρόοδο τῆς δημοκρατικῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη, καί ὄχι σέ μία ὀπισθοδρόμηση ἢ σέ ἀποφυγή νὰ τεθεῖ τό ζήτημα. Γιὰ αὐτό, εἶμαι πεισμένος, δέν εἶναι καθόλου ρεαλιστικό νὰ παρουσιάζεται ἡ εὐρωπαϊκή πολιτική οἰκοδομησὴ μέ βάση τό «κάθετο» σχῆμα πού ἐπικρατεῖ σήμερα. Πρέπει νὰ ξεκαθαριστεῖ ὅτι συγκρότηση κράτους δέν εἶναι δυνατή παρά μόνο μέσω τῆς συγκρότησής ἐνός «εὐρωπαϊκοῦ λαοῦ», στόν ὁποῖο θά ἀναφέρεται, μέ ὄρους νομιμοποίησης καί πραγματικῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ταυτόχρονα. Ἐλλεῖπει αὐτοῦ δέν θά ἔχουμε νὰ κάνουμε παρά μέ ἕναν κρατισμό πού τίθεται ἀπό τά πάνω σέ συνασπισμούς ἐθνικῶν συμφερόντων καί πού προκαλεῖ ἐκδηλώσεις ἀπόρριψης στό βαθμό πού διευρύνει τούς ἐλέγχους στήν κοινωνία.

Ἀλλά γιατί δέν ὑπάρχει «εὐρωπαϊκός λαός» ὑπό συγκρότηση, παρά μόνο ὑπό περιορισμένες ἀλλά πολύτιμες σπερματικές μορφές, σέ κάποιες πολιτισμικές ἢ πνευματικές πρωτοβουλίες ἢ στήν εὐθραυστή σύγκλιση τῶν συλλογικῶν κινήματων; Γιατί αισθανόμαστε ὅτι, κατά παράδοξο τρόπο, αὐτή ἡ διαδικασία διαμόρφωσης μιᾶς «δημόσιας σφαιρας» στό μέτρο τῶν διακυβευμάτων τῆς παγκοσμιοποιημένης πολιτικῆς, ὄχι μόνο δέν προόδευσε, ἀλλά ἀντίθετα ὑποχώρησε μέσα σέ μιᾶ δεκαετία; Ὅχι γιατί οἱ παραδοσιακές «ἐθνικές ταυτότητες», ἀξεπέραστες ὡς τέτοιες, θά ἔθεταν ἕνα ἀπόλυτο ἐμπόδιο, δεδομένου ὅτι αὐτή ἡ πολύ πραγματική ἀντίθεση ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά δεδομένα τοῦ προβλήματος, καί δέν θά πρέπει νὰ θεωρεῖται ὡς ἀμετακίνητο δεδομένο, ἀλλά γιὰ εἰδικά πολιτικούς λόγους, πού παραπέμπουν στή συλλογική ἀνικανότητα νὰ προσδιοριστεῖ ἔάν ἡ εὐρωπαϊκή οἰκοδόμηση ἀποτελεῖ μία πρόοδο ἢ μία ὀπισθοδρόμηση τῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη στήν Εὐρώπη. Θά πρέπει νὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ δοῦμε σέ αὐτή τήν ἐναλλακτική λύση, ἢ τήν λανθάνουσα κρίση, μιᾶ πῶς συγκεκριμένη μορφή, ἐπικαλούμενοι κάποια ἀπό τά κυριότερα σημεῖα ὅπου ἀποκρυσταλλώνεται. Καταλήγω σέ τρία τά ὁποῖα μοῦ φαίνονται ἀποφασιστικῆς σημασίας καί τῶν ὁποῖων ἡ ἀθροιστι-

κή παράθεση παράγει ἕνα σωρευτικό ἀποτέλεσμα: α) ἐρώτημα τῆς κοινωνικῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη στήν Εὐρώπη, β) τῆς διαίρεσης τῆς εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου σέ ἄνισες ζώνες πρόσβασης ὅσον ἀφορᾷ τόν αὐτοκαθορισμό τῶν λαῶν, γ) τέλος, τῆς ὑπέροψης ἀνάπτυξης ἐνός *εὐρωπαϊκοῦ ἀπαρτχάιντ*, πού συνδέεται μέ τόν τρόπο χειρισμοῦ τῶν ζητημάτων τῆς μετανάστευσης καί τοῦ δικαίωματος ἀσύλου.

Τό πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη

Τό μοντέλο ιδιότητας τοῦ πολίτη πού ἀναπτύχθηκε, ὡς πρός τίς κύριες τάσεις του, κατά τόν 20ό αἰώνα στή Δυτική Εὐρώπη (καί περίπου σταθεροποιήθηκε παντοῦ) δέν παρέμεινε ἕνα μοντέλο μιᾶς καθαρῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη, θεμελιωμένης στήν ἀντιπροσάπτευση τῶν ρευμάτων, ἀπόψεων καί συμφερόντων σέ τοπική καί ἐθνική κλίμακα. Ἐνσωμάτωσε ἐν μέρει στή θεωρία (στό ἐπίπεδο τῶν συνταγματικῶν κειμένων πού μιλοῦν γιὰ δικαίωμα τῆς ὑπαρξῆς καί κοινωνική δημοκρατία) καί κυρίως στήν πράξη (διά μέσου δομῶν ρύθμισης τῶν συγκρούσεων, συμμετοχῆς, συνδιαχείρισης τῶν συστημάτων ἀσφάλισης κλπ.) ἕναν κάποιο ἀριθμό θεμελιωδῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων, τό σύνολο τῶν ὁποῖων ἀποτελεῖ αὐτό πού ὀνομάστηκε «κοινωνική ιδιότητα τοῦ πολίτη». Πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὡστόσο ὅτι αὐτή ἐγκαθιδρύθηκε στό πλαίσιο τῆς ἐνίσχυσης τῆς ἐξίσωσης «ιδιότητα τοῦ πολίτη=ἐθνικότητα», καθώς καί μιᾶς ἀποκλειστικά ἐθνικῆς ἐννοίας τῆς κυριαρχίας (γιὰ νὰ μήν πῶμε μιᾶ *de facto* «ἐθνική προτίμηση»: ξέρουμε ὅτι ὡς πρός αὐτό τό θέμα ὑπάρχουν ἐξαιρέσεις, πού δέν ἐπιτρέπεται νὰ παραβλεφθοῦν καί πού προκύπτουν ὡς συνέπεια τῶν ἀγῶνων τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος). Ὡστόσο, σήμερα δέν διαφαίνεται καμία μορφή *εὐρωπαϊκῆς κοινωνικῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη*, πού θά ἀντιστοιχοῦσε στή διεύρυνση τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων καί τῶν δυνατοτήτων παρέμβασης τοῦ κοινωνικοῦ κινήματος στή ρύθμιση τῆς οἰκονομίας.

Γιὰ αὐτό τόν λόγο, χωρίς ἀμφιβολία, τό ζήτημα τῆς κοινωνικῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη εἶναι πιασμένο σήμερα στή μέγκενη τῆς προστασίας τῶν κεκτημένων δικαιωμάτων πού ἀπειλοῦνται ἀπό τόν ὑπερ-φιλελευθερισμό («προστασία τῆς προστασίας» κατά κάποιο τρόπο, κάτι πού μπορεῖ νὰ μεταφραστεῖ μέ τόν ὄρο προστατευτισμός) καί τοῦ ἀγῶνα ἐνάντια στόν ἀποκλεισμό (αὐτό πού περιγράφεται ἀπό τόν Ρομπέρ Καστέλ ὡς *μάζικο φαινόμενο ἀποδόμησης τοῦ κοινωνικοῦ ἱστοῦ*, πού συνδέεται μέ μετασχηματισμούς τῆς κοινωνίας τῶν μισθωτῶν: πρόκειται ταυτόχρονα τόσο γιὰ τά ὄρια τοῦ κοινωνικοῦ ἐλέγχου πού ἐπέτρεψε τήν κατασκευή τοῦ οἰκοδομήματος τῆς κοινωνικῆς προστασίας, τήν αὐτονόμηση τοῦ ἀτόμου καί τήν ἀπεμπλοκή του ἀπό τή χρόνια ἀνασφάλεια, ὅσο καί γιὰ τήν ἐκ νέου προλεταριοποίηση ὁλόκληρων κοινωνικῶν ὁμάδων στό

Η «κοινωνική ιδιότητα του πολίτη» δέν ενσωματώθηκε ποτέ έντελώς στό «σύνταγμα» τών έθνών-κρατῶν, ακόμη καί τών πίο αναπτυγμένων οίκονομικά καί πίο προχωρημένων δημοκρατικά. Η εὐρωπαϊκή οίκοδόμηση έξαρτάται από τή δυνατότητα έγγραφης σέ ένα «εὐρωπαϊκό σύνταγμα» ενός τονισμού τῆς ιδιότητας του πολίτη. Αυτό σημαίνει ακριβῶς τόν τονισμό μιᾶς ριζοσπαστικῆς ἐναλλακτικῆς λύσης: εἴτε ἡ Εὐρώπη θά ἐγκαθιδρύσει τήν κοινωνική ιδιότητα του πολίτη σέ πίο στέρεες καί εὐρεῖες βάσεις εἴτε θά καταστει, τελικά, ἀδύνατη.

πλαίσιο τῆς οίκονομικῆς παγκοσμιοποίησης).² Εἶναι γνωστό ὅτι πάνω σέ αὐτό τό θέμα προέκυψε ἡ διαίρεση στό ἐσωτερικό τῆς εὐρωπαϊκῆς «σοσιαλδημοκρατίας». Ὅπωςδήποτε δέν εἶναι χωρίς νόημα ὅτι ἡ συζήτηση αὐτή διεξήχθη στό ἐσωτερικό τῆς σοσιαλδημοκρατίας περισσότερο ἀπό ὅ,τι στόν «εὐρωπαϊκό συντηρητισμό» – ἀλλά δέν φαίνεται νά ὀδηγεῖ στήν ἀπεμπλοκή τῆς: ένα σύστημα ἀσφάλισης τών φτωχῶν, ὀργανωμένο σέ εὐρωπαϊκή κλίμακα, δέν εἶναι οὔτε νοητό οὔτε ἐπιθυμητό. Μιά ὀλοσχερῆ διάλυση τών συστημάτων ἀσφάλισης θά ἦταν συνώνυμη πολιτικῶν ἐκρήξεων (ὄχι ἀπαραίτητα ἀπό ἀριστερά, γιατί εἶναι ἐπίσης τό διακύβευμα τών εὐρωπαϊκῶν «λαϊκισμῶν»). Μιά ἐπανεργοποίηση τῆς δημόσιας πρωτοβουλίας, συνδεδεμένη μέ τή θεσμική ἀναγνώριση τών «λαϊκῶν κινήματων» σέ εὐρωπαϊκή κλίμακα, εἴτε τήν ὀνομάσουμε νεο-κεῖναιανή ἢ ὀτιδήποτε ἄλλο, δέν βρίσκεται ἀκόμη σέ σημεῖο νά συγκεντρώσει τήν ὀμοφωνία: οἱ γενικές γραμμές ενός τέτοιου σχεδίου δέν ἔχουν καν χαραχθεῖ ἀκόμα.

Γιά αὐτό ἐπιμένω ἐδῶ τόσο στήν πρωτοβουλία ἀπό τά κάτω: ἡ κρίσιμη λειτουργία τῆς ἐνότητας του εὐρωπαϊκοῦ συνδικαλισμοῦ, ἡ σημασία τῆς ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στό κίνημα ἀμυνας καί ἀνανέωσης τῆς κοινωνικῆς ιδιότητας του πολίτη (αὐτό πού εἶδαμε νά διαγράφεται τόν Δεκέμβριο του 1995 καί σέ ἄλλες περιστάσεις), ἡ σημασία τών συγκλίσεων ἀνάμεσα σέ διεκδικήσεις πολιτισμικῶν δικαιωμάτων καί τῆς προ-

στασίας τῆς ποιότητας ζωῆς... Ἀκόμη καί ἐκεῖ ὅπου ἐγινε πράξη, ὑπό τήν προϋπόθεση ὀρισμένων σχέσεων δύναμης, ἡ «κοινωνική ιδιότητα του πολίτη» δέν ενσωματώθηκε ποτέ έντελώς στό «σύνταγμα» τών ἐθνῶν-κρατῶν, ακόμη καί τών πίο αναπτυγμένων οίκονομικά καί πίο προχωρημένων δημοκρατικά, δέν ἐγινε παντοῦ ἀντικείμενο θεωρητικῆς σκέψης ὑπό τούς ἴδιους ὀρους (διαπραγμάτευσης, κοινωνικῆς βοήθειας, διοίκησης καί πολιτικῆς κοινωνίας). Τό νά λεχθεῖ ὅτι ἡ εὐρωπαϊκή οίκοδόμηση έξαρτάται ἀπό τή δυνατότητα έγγραφῆς σέ ένα «εὐρωπαϊκό σύνταγμα» ενός τονισμού τῆς ιδιότητας του πολίτη, σημαίνει ἀκριβῶς τόν τονισμό μιᾶς ριζοσπαστικῆς ἐναλλακτικῆς λύσης: εἴτε ἡ Εὐρώπη θά ἐγκαθιδρύσει τήν κοινωνική ιδιότητα του πολίτη σέ πίο στέρεες καί εὐρεῖες βάσεις εἴτε θά καταστει, τελικά, ἀδύνατη.

Ἀκριβῶς σέ αὐτή τήν προοπτική (καί ὄχι στήν προοπτική του νά «ἐπωφεληθοῦν» ἀπό τίς πίο ἐξελεγμένες μορφές φιλελευθερισμοῦ), οἱ λαοί τῆς Ἀνατολῆς ἔκαναν τήν «ἐπανάσταση του 1989», κάτι πού μέ ὀδηγεῖ κατευθείαν στό ἐπόμενο σημεῖο.

Ἡ ἐνότητα καί ἡ διαίρεση τῆς Εὐρώπης

Τό πρόβλημα αὐτό ἔχει πολλές πλευρές, ἀποκρυσταλλώνει μιᾶ μακρά ἱστορία διαφορῶν, οἱ ὀποῖες ἦταν πάντα δυνατό νά μετατραποῦν σέ ἀνταγωνισμούς, ὥστε θά μπορούσαμε, κατὰ κάποιον τρόπο, νά πούμε ὅτι τό ἴδιον τῆς Εὐρώπης εἶναι ὅτι *καθεμία* ἀπό τίς ἱστορικῆς περιοχές τῆς περικλείει τόσες αἰτίες διαίρεσης ὅσες καί ὀλόκληρη ἡ ἥπειρος. Ἀλλά εἶναι ξεκάθαρο ὅτι, στήν παρούσα συγκυρία καί γιά πολύ καιρό ἀκόμη, τό ἐρώτημα πού θά κυριαρχεῖ πάνω σέ ὀλα τά ἄλλα εἶναι αὐτό τών ἱστορικῶν συνεπειῶν τῆς ἱστορικῆς διαίρεσης, ἡ ὀποία, μετά τό 1945 καί γιά μισό αἶωνα, χώρισε στά δύο τήν εὐρωπαϊκή ἥπειρο, καθῶς καί τόν τρόπο μέ τόν ὀποῖο ἔληξε (ἐάν ἱσχύει, ἀκριβῶς, ὅτι ἔχει «λήξει» πλήρως). Πρόκειται λοιπόν, ἂν θέλετε, γιά τό πρόβλημα τῆς «Εὐρώπης μετά τόν κομμουνισμό».

Θά ἐπανεέλθω ἐδῶ ἐν συντομία σέ αὐτό πού εἶχα τήν ἐνκαιρία νά ἀναπτύξω ἄλλοτε:³ ὄχι μόνο ἡ κατασκευή τῆς Εὐρώπης στή σημερινή τῆς θεσμική μορφή εἶναι, ὀπως τό δέχονται ὀλοι οἱ ἱστορικοί καί οἱ σοβαροί ἀναλυτές, «κῶρη του ψυχροῦ πόλεμου»,⁴ ἀλλά αὐτό πού ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἀντιπαράθεσης (πολιτικά, κοινωνικά, οίκονομικά, πνευματικά), στό πλαίσιο τῆς διαί-

2. Βλ. Robert Castel, *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*, Fayard, 1995 (ἐπανεκδόση: Folio Gallimard 1999)

3. E. Balibar, «L'Europe après le communisme», στό *Les Frontières de la démocratie*, Editions La Découverte, 1992

4. Βλ. γιά παράδειγμα, τελευταία: Bino Olivi, *L'Europe difficile. Histoire politique de la communauté européenne*, Folio Gallimard, 1998.

ρεσης τῶν δύο στρατοπέδων (πρώτη σύγχρονη μορφή τῆς παγκοσμιοποίησης, μὴν τό ξεχνᾶμε), ἦταν στήν πραγματικότητα δύο ἔννοιες τοῦ «εὐρωπαϊκοῦ σχεδίου». Ὑπῆρξε μιὰ «Εὐρώπη τῆς Ἀνατολῆς», καί ὄχι ἀλλά μιὰ «Εὐρώπη στή Δύση». Καί ἀρχίζουμε νά ἀνακαλύπτουμε πάλι σήμερα –ιδιαιτέρως στό πλαίσιο τοῦ στοχασμοῦ μας γύρω ἀπό τήν διατήρηση τῶν ἐμποδίων γιά τήν πραγματική ἐπανένωση τῆς Γερμανίας– ὅτι ἡ Εὐρώπη τῆς Ἀνατολῆς, ὅσο δικτατορικές καί ἀντιδραστικές καί ἂν ἦταν οἱ πολιτικές της μορφές, εἶχε καί αὐτή τήν «κουλτούρα» της καί τή δική της «πολιτική κοινωνία».

Τό παράδοξο, ἀπό αὐτή τήν ἄποψη, τῆς μετά τό 1990 κατάστασης (παράδοξο πού ἀρχίζουμε νά συνειδητοποιοῦμε, μέ τήν κρίση στή Ρωσία, μέ τήν ἐξέλιξη τοῦ πόλεμου στήν πρώην Γιουγκοσλαβία πρὸς τήν κατεύθυνση ἐνός ἀπροσδιόριστου καί αἱματηροῦ τέλους, τῆ «δυσφορία» στήν ἀνατολική Γερμανία κλπ.), εἶναι ὅτι χειριστήκαμε μέχρι τώρα τά ἀποτελέσματα τῆς κατάρρευσης τοῦ «ὀλοκληρωτισμοῦ» σάν νά ὑπῆρχε πάντα μιὰ μόνο κοινωνία στήν Εὐρώπη, ὡς ἐάν ὁ «ὑπαρκτός σοσιαλισμός» νά ἦταν ἕνα φανταστικό σύστημα (καί ὄχι ἀπλῶς ἀντιδημοκρατικό, ἀντιφαστικό ἢ ἀποτυχημένο). Κατά συνέπεια, ἡ κατάρρευση τοῦ σοσιαλιστικοῦ συστήματος σοβιετικοῦ τύπου στήν ἀνατολική τῆς Εὐρώπης δέν προκάλεσε κανένα σχέδιο ἐνοποίησης τῶν ἱστορικῶν περιοχῶν τῆς ἡπείρου, καί συνεργασίας μεταξύ τους στήν προοπτική μιᾶς κοινῆς ἀνάπτυξης. Ἐρμηνεύθηκε μᾶλλον ὡς μιὰ συνέχιση τῶν δομῶν τοῦ «ψυχροῦ πόλεμου», σάν νά ἐπρόκειτο γιά τή «νίκη» τοῦ ἐνός συστήματος ἐπὶ τοῦ ἄλλου, πού προκαλεῖ τήν ἐπιβολή μιᾶς ἱεραρχίας πελατειῶν. Ἡ ἀκραία κατάληξη αὐτῆς τῆς «μετασοσιαλιστικῆς» κυριαρχίας, εἶναι, τό βλέπουμε ξεκάθαρα, φαινόμενα «ἡμιποικιοποίησης» καί ἀνάσχεσης («containment»).

Πιό συγκεκριμένα, ἐπετράπη νά ἐνεργοποιηθεῖ ἕνα σύστημα πολλῶν κύκλων: ὁ πρῶτος εἶναι αὐτός τῆς «πραγματικῆς» Εὐρώπης σέ ἀντίθεση μέ τήν «ἐξωτερική Εὐρώπη» πού ζητᾶ ἀκόμη νά «ἐξευρωπαϊστεῖ».⁵ Αὐτή χωρίζεται μέ τή σειρά της σέ ζώνη εὐρωπαϊκῆς ἐνσωμάτωσης, ἡμιπολιτικῆς («ὑποψήφιος γιά ἔνταξη στήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωση» χώρες, ὅπου ἐδῶ ὁ στόχος εἶναι νά διατηρηθεῖ ὅσο περισσότερο γίνεται ἡ διαφορά τῶν μισθῶν, καί παράλληλα νά λαμβάνει χώρα ἡ διαχείριση τῆς ἐνσωμάτωσης τῶν πολιτικῶν δομῶν), ζώνη «ἐσωτερικῆς ἀποικιοποίησης» (τά Βαλκάνια: ὄχι πλέον στό ἐξῆς μόνο τό Κόσοβο, ἀλλά μιὰ εὐρεία γειτονική ζώνη πού περιλαμβάνει τήν Ἀλβανία καί τό μεγαλύτερο μέρος τῆς παλιᾶς Γιουγκοσλαβίας), τέλος, ζώνη τοῦ ἀρπακτικοῦ καπιταλισμοῦ (ποιόν ὠφελεῖ ἡ ρωσική κρίση; πού πᾶνε οἱ πόροι πού προκύπτουν μέσω πλάγιων δρόμων ἀπό τό ΔΝΤ;). Αὐτή ἡ ὑποδιαίρεση στηρίζεται στίς παλινδρομήσεις τῆς πρόσφατης ἱστορίας, ἀλλά ἐπίσης, ἀκόμη πιό παραπλανητικά, στήν ἰδέα ὅτι κάποιοι λαοί ἀπό τή φύση τους ἢ λόγω τῆς

Δέν ὑπάρχει συλλογική ἄσκηση πολιτικῆς χωρὶς δημόσιες δομές, δέν ὑπάρχουν δημόσιες δομές ἢ κράτος στήν Εὐρώπη χωρὶς μιὰ ἀνάπτυξη τῶν κοινῶν πολιτικῶν πρακτικῶν (ἐν συντομία, δέν ὑπάρχει «πολιτική χωρὶς πολιτική», τό ὄνειρο αὐτό ὅλων τῶν γραφειοκρατῶν πού θά ἤθελαν νά ὑποκαταστήσουν τήν πολιτική μέ τή διαπραγμάτευση, τή διαχείριση καί τήν κατασκευή τῶν «συναινέσεων»): ἀπό τή στιγμή αὐτή, ὅλα τά ζητήματα, τά ὁποῖα παραδοσιακά συνδέονται μέ τήν ἰδέα τῆς κυριαρχίας (καί ἡ ἴδια αὐτή ἢ ἰδέα) ὀφείλουν νά τεθοῦν ἐξαρχῆς: λαός καί ἔθνος, σύνταγμα καί δημοκρατία, διοίκηση καί ἀντιπροσώπευση...

κουλτούρας καί τῆς ἱστορίας τους, δέν εἶναι «ῥιμοὶ» γιά τή δημοκρατία: πῶς μπορούμε νά τό κρίνουμε αὐτό ὅταν τοὺς ἀρνούμαστε τίς πλέον οὐσιώδεις συνθήκες; Δέν μπορούμε παρά νά γενικεύσουμε, στό σύνολο τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στήν ἀνατολή καί τήν δύση τῆς Εὐρώπης, τήν ἀπογοητευτική διαπίστωση τοῦ Βρετανοῦ ἱστορικοῦ Τιμοθὶ Γκάρτον Ἄς σχετικά μέ τίς σχέσεις τῶν «δύο Γερμανιῶν» πού τυπικά ἐπανενώθηκαν: «Εἶμαι κατάπληκτος καί συντετριμμένος μέ τή νεοαποικιακή στάση τῶν Γερμανῶν τῆς δύσης πρὸς τοὺς συμπατριῶτες τους. Εἶναι ἕνα εἶδος ἐσωτερικῆς ἀποικιοκρατίας».⁶

Τό ἀποτέλεσμα μιᾶς τέτοιας λογικῆς εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀνέφικτη ἀναζήτηση μιᾶς «εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας» ὡς κανονιστικῆς, ἀποκλειστικῆς, κλειστῆς ταυτότητας καί ὁ προβλεπόμενος πολλαπλασιασμός τῶν προβλημάτων ἀσφάλειας (ἀστυνομία, στρατός, σύννομα: στρατιωτικοποίηση τῆς Εὐρώπης, ὡστε νά διατηρηθεῖ ἡ τάξη στό ἐσωτερικό της καί στήν περιθωρία της). Καί σέ αὐτό τό θέμα, ἡ μόνη προβλεπόμενη λύση εἶναι ἕνα ξεκάθαρα διατυπωμένο πρόγραμμα ἐνσωμάτωσης ὅλων

5. Βλ. τό κείμενο τοῦ Ismail Kadaré, *Le Monde*, 17-4-1999: «Il faut européaniser les Balkans».

6. «L'Europe de l'Ouest a raté une extraordinaire opportunité», συνέντευξη μέ τόν Timothy Garton Ash, *Libération*, 9-6-1999.

των χωρών και όλων των λαών του ευρωπαϊκού χώρου σε μία και την αυτή εδαφική επικράτεια, όπου θα ισχύει μία ιδιότητα του πολίτη «κοσμοπολιτικής» εμπνευσης, αλλά με τα αποκεντρωμένα μέσα της σύγχρονης διοίκησης. Αυτό το δικαίωμα, που θα εξέφραζε τη βούληση να απαλειφθούν οι συνέπειες ογδόντα χρόνων «έμφυλιου πολέμου της ευρωπαϊκής ηπείρου», όπου αναμείχθησαν «παγκόσμιοι πόλεμοι» και «πολιτικές των μπλόκ», πρέπει να διακηρυχθεί χωρίς αμφισβησίες. Θα χρειαζόταν ωστόσο οι τρόποι ενεργοποίησής του να τίθενται προοδευτικά υπό διαπραγματεύση και να πραγματοποιούνται. Θα πρέπει να εξέλθουμε από το παράδοξο τό οποίο συνιστά η δημιουργία μιας Ευρώπης ενός «εναλλακτικού ιμπεριαλισμού» (ό οποίος δεν έχει καν στη διάθεσή του τα μέσα άσκησης της πολιτικής του).

Μετανάστευση και δικαίωμα άσυλου: ιδιότητα του πολίτη ή άπαρτχάιντ στην Ευρώπη

Ένα τελευταίο εμπόδιο, αλλά όχι τό λιγότερο σημαντικό (είναι ιδιαίτερα αισθητό στη Γαλλία, αλλά πρόκειται για γενικό πρόβλημα), εμποδίζει τή συγκρότηση «ευρωπαϊκού λαού»: είναι τό γεγονός ότι η ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη στά ίδια τά όρια τής τώρα ύπαρχουσας Ένωσης, δέν συλλαμβάνεται ως μία αναγνώριση των δικαιωμάτων και τής συνεισφορᾶς όλων των ιστορικά παρουσῶν κοινοτήτων στό ευρωπαϊκό έδαφος, αλλά μάλλον ως ένας μετασποικιακός διαχωρισμός μεταξύ αφενός των «αυτόχθόνων» πληθυσμῶν και αφετέρου των «άλλογενῶν» πληθυσμῶν. Κάτι τέτοιο εκθέτει αντίστοιχα τήν κοινότητα στην ανάπτυξη συσπάσεων ταυτότητας κάθε είδους, κατά τό μοντέλο αμοιβαίας ενίσχυσης των εθνικισμῶν και των κοινοτισμῶν (συμπεριλαμβανομένων των κοινοτισμῶν «λαϊκιστικοῦ», «ρεπουμπλικανικοῦ» κλπ. τύπου), τούς οποίους έννοει ή παγκοσμιοποίηση.

Γιά αυτό δίνω ιδιαίτερη σημασία στό να φανερωθεῖ και να αντιμετωπιστεῖ συλλογικά τό σύγχρονο φαινόμενο τής ανάπτυξης ενός πραγματικοῦ *ευρωπαϊκοῦ άπαρτχάιντ*, που συμβαδίζει με τούς τυπικούς θεσμούς τής ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη και συνιστά ένα αποφασιστικό στοιχείο, του *παρεμποδισμοῦ* τής ευρωπαϊκής οικοδόμησης, ως δημοκρατικής κατασκευής. Δέν παραγνωρίζω βέβαια τά προβλήματα που μπορεί να θέτει ή χρήση μιας τέτοιας έκφρασης. Γιατί να μήν περιοριστοῦμε στην ανάλυση του συνόλου των δομῶν διακρίσεων που υπάρχουν σε κάθε χώρα, ιδιαίτερα σχετικά με τήν πρόσβαση στην ιδιότητα του πολίτη, σύμφωνα κάθε φορά με τούς ιδιαίτερους ιστορικούς και νομικούς προσδιορισμούς τής;

Η απάντησή μου (όπως και σε άλλες περιπτώσεις που τέθηκε τό ζήτημα)⁷ είναι ότι ή κατασκευή ενός ευρωπαϊκοῦ μοντέλου εισάγει μία ποιοτική αλλαγή, τόσο στό συμβολικό πλάνο όσο και στην θεσμική πρα-

γματικότητα. Η ιδιότητα ενός «ευρωπαϊκού πολίτη», ή οποία αποτελοῦσε μέχρι τώρα μία άσπρη αναφορά, αρχίζει να αποκτά ουσιαστικό περιεχόμενο: δικαίωμα ψήφου, κοινοί τύποι δικαστικῶν προσφυγῶν που υπερισχύουν των εθνικῶν δικαστηρίων σε όρισμένες περιπτώσεις, διεθνής ιδιότητα του *civis europaeus* (ευρωπαίος πολίτης) που υλοποιείται με ένα κοινό διαβατήριο, πρόσβαση σε κοινές κοινωνικές και πολιτιστικές υπηρεσίες, για παράδειγμα σε ζητήματα σπουδαστικῶν υποτροφιῶν, κλπ. Έπομένως, τό γεγονός ότι, σε σχέση με τά άτομα, αυτή ή ιδιότητα του πολίτη όρίζεται (με τούς όρους τής συνθήκης του Μάαστριχτ) ως μία απλή πρόσθεση των εθνικῶν υπηκοοτήτων των πολιτῶν των χωρῶν-μελῶν τής Ένωσης, μετασχηματίζει τό στάτους του ξένου. *Συγκεκριμένα σε κάθε χώρα* (θεωρητικά) μόνον ό προερχόμενος από ένα άλλο κυρίαρχο κράτος, ό οποίος επομένως απολαμβάνει μία παρόμοια σχέση του «ἀνήκειν», αποτελεί ἀντικείμενο αμοιβαίας αναγνώρισης. Αλλά στό *ἐπίπεδο τής Ένωσης* που προσφάτως ἐγκαθιδρύθηκε, καθίσταται «ἐξωκοινοτικός» μετανάστης, ένας αποκλεισμένος από τά μέσα. Με αυτό τόν τρόπο οι «εθνικοί» αποκλεισμοί ύφιστάμενοι τήν «όλοκλήρωσή» τους σε ευρωπαϊκό επίπεδο, αλλάζουν ἀντικειμενικό νόημα: ή «ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη» παρουσιάζεται στό ἐξῆς ως ό μηχανισμός, που περικλείει κάποιους πληθυσμούς, οι οποίοι ήταν ιστορικά παρόντες στον ευρωπαϊκό χώρο, απορρίπτοντας άλλους, οι οποίοι, στίς περισσότερες περιπτώσεις από πολύ παλιά, έχουν επίσης συνεισφέρει στην ανάπτυξη τής «πολιτικής κοινωνίας» του νέου πολιτικοῦ χώρου. Οι ξένοι (και ιδιαίτερα οι μετανάστες εργαζόμενοι, οι αἰτοῦντες άσυλο) έγιναν *second class citizens* (πολίτες δευτέρας κατηγορίας), στιγματισμένοι συλλήβδην λόγω τής εθνικῆς τους προέλευσης και των υποτιθέμενων χαρακτηριστικῶν τής κουλτούρας τους, ή δέ εἴσοδος και ἐξοδος των ατόμων αὐτῶν, ή παραμονή τους, οι δραστηριότητές τους αποτελοῦν ἀντικείμενο ειδικῆς επίδλεψης.

Ο αποκλεισμός, τό διαπιστώνουμε, στοχεύει ταυτόχρονα τόσο στους πληθυσμούς του «Νότου» που συνδέονται με τήν Ευρώπη, μέσω —περισσότερο ή λιγότερο παλαιῶν, περισσότερο ή λιγότερο νόμιμων— κυκλωμάτων στρατολόγησης εργατικῶν χεριῶν, όσο και στην ἐπιλεκτική ἀποδοχή των λαῶν του ἀνατολικῶ και νοτιοανατολικῶ ευρωπαϊκοῦ χώρου στην «κοινότητα». Όπως εἶπα παραπάνω, είναι πλέον ξεκάθαρο ότι αὐτοί οι διαφορετικοί μηχανισμοί αποκλεισμοῦ από τήν ιδιότητα του πολίτη, και συμπερίληψης στην οικονομία, ιδιαίτερα για ἐκμετάλλευση των διαφορῶν στα ἐπίπεδα διαβίωσης και μισθοῦ, συνιστοῦν δομικά χαρα-

7. Βλ. κυρίως Etienne Balibar «Une citoyenneté européenne est-elle possible?», στό *Droit de cité. Culture et politique en démocratie*, Ed. de l'Aube, 1998 και «Le droit de cité ou l'apartheid» στό *Sans-papiers: l'archaisme fatal*, cit.

κτηριστικά, «διεχειριζόμενα» σύμφωνα μέ τίς ἐσωτερικές καί ἐξωτερικές συγκυρίες. Μιά ὑπόρρητη σύγκριση μέ τό νοτιοαφρικανικό *ἀπαρτχάιντ* δέν στερεῖται, λοιπόν, νοήματος. Δέν πρόκειται σέ αὐτή τήν περίπτωσι ἀπλῶς γιά μία λειτουργία πρόκλησης τοῦ ὄρου αὐτοῦ. Πρέπει νά φθάσουμε στό σημείο νά ποῦμε ὅτι, στήν ἱστορική περίοδο πού ἐξαφανίζεται αὐτό τό καθεστῶς στήν Ἀφρική, ἀνακατασκευάζεται στήν Εὐρώπη; Ἡ σύγκριση δέν ἀποτελεῖ αἰτιολόγησι καί θά μπορούσαμε νά σκεφθοῦμε πολλές ἄλλες καταστάσεις θεσμικῆς ἀνισότητος (ἰδιαίτερα αὐτή πού ἐπιβίωσε στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες γιά πλόν καιρό μετά τήν ἐπίσημη κατάργησι τῆς δουλείας); ἀλλά αὐτό πού ὑποδεικνύει ἡ χρῆσι τοῦ ὄρου αὐτοῦ εἶναι ἡ διαδικασία συγκρότησις ἑνός πληθυσμοῦ πού τόν καθιστοῦν κατώτερο (σέ δικαιώματα, ἐπομένως ἐπίσης σέ ἀξιοπρέπεια). Πρόκειται γιά ἕναν πληθυσμό πού ὑπάρχει ἡ τάσι νά ὑπόκειται σέ βίαιες μορφές ἐλέγχων «ἀσφαλείας», ὁ ὁποῖος εἶναι ἀναγκασμένος νά ζεῖ μόνιμα «στά σύνορα», οὔτε ἀπόλυτα στό ἐσωτερικό, οὔτε ἐντελῶς στό ἐξωτερικό: οἱ «μετανάστες» τῆς Ἀνατολῆς καί τοῦ Νότου ἄφησαν κατά κάποιον τρόπο πίσω τους (ἀλλά γιά νά ἐπιστρέφουν ἐκεῖ περιοδικά, ἢ γιά νά ἀποστέλλουν τοῦς ἀναγκαίους γιά μία «χωριστή ἀνάπτυξη» πόρους, ἢ γιά νά προσπαθοῦν νά ἐπιτρέψουν στίς οἰκογένειες τους νά ζήσουν) τό ἀντίστοιχο τῶν ἀλλοτινῶν Νοτιοαφρικανικῶν *homelands* (ἐξ οὗ ἡ πολύ μεγάλη σημασία καί ἡ εὐαισθησία τοῦ προβλήματος τῆς οἰκογενειακῆς ἐπανένωσι καί τῶν «κοινωνικῶν δικαιωμάτων» γιά τίς οἰκογένειες πού μεταναστεύουν, ἕνας ἀπό τοῦς προνομιμακοῦς στόχους τῆς ξενοφοδῆς προπαγάνδας). Γιά νά τό ἐπαναλάβουμε μέ ἄλλα λόγια: αὐτό πού ἡ Κατρίν ντέ Βεντέν ὀνόμασε πολύ σωστά «τό δέκατο ἕκτο εὐρωπαϊκό ἔθνος» παραμένει ἀπελπιστικά ἀποκλεισμένο ἀπό τή συγκρότησι μιᾶς ιδιότητος τοῦ πολίτη στήν Εὐρώπη: ξεναδημιουργήθηκαν οἱ «μέτοικοι», ἄν ὄχι καί οἱ «εἰλωτες»!⁸

Θά ἦταν πολύ ἀπλοϊκό νά φανταστοῦμε ὅτι ἡ ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ θεσμικοῦ ρατσισμοῦ στήν Εὐρώπη⁹ δέν ἔχει καμία σχέση μέ τήν σέ ἐξέλιξη διαδικασία «παγκοσμιοποίησης» τοῦ πλανῆτη, πού ἐπηρεάζει ὄλο καί περισσότερο τόν εὐρωπαϊκό χώρο. Νομίζω ὅτι εἶναι πιό σωστό νά δοῦμε σέ αὐτήν τή διαδικασία τό διπλό ἀποτέλεσμα τῆς προβολῆς τῶν γενικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς νέας παγκόσμιας ἱεραρχίας τῶν ἐξουσιῶν, τῶν εὐκαιριῶν ἀνάπτυξι καί τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων, καθώς καί τῆς ἀντίδρασι στήν παγκοσμιοποίηση, πού θεωρεῖται ὅτι συνελάγεται ἕναν θανάσιμο κίνδυνο γιά τίς ἱστορικές κουλτοῦρες τῆς Εὐρώπης. Αὐτή ἡ διαφοροποιημένη ἐνταξι τῆς Εὐρώπης (καί τοῦ εὐρωπαϊκοῦ *ἀπαρτχάιντ*) στή διαδικασία παγκοσμιοποίησης ἐξηγεῖ ὅτι ὄλο καί περισσότερο, ὅπως καί σέ ἄλλες περιοχές τοῦ κόσμου, ἡ παραδοσιακή μορφή τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐχθροῦ ἀντικαθίσταται ἀπό τή μορφή τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐχθροῦ (ἢ, ἀκόμη καλύτερα, τοῦ κακόβουλου εἰσβολέα

—*alien*— πού διεισδύει «ἀνάμεσά μας»). Παραπέμπει, ταυτόχρονα, σέ μία οἰκονομία τῆς παγκόσμιας βίας, ἡ ὁποία ἐδῶ καί μία ἢ δύο δεκαετίες, μετασχηματίσθηκε βαθιά (καί σύμφωνα μέ ὄλα τά φαινόμενα ἐπιδεινώθηκε, μέχρι τοῦ σημείου νά ὑπάρχουν στό ἐξῆς πολύ λίγες περιοχές ἢ πολιτικά συστήματα, πού θά μπορούσαν σέ σχέση μέ αὐτήν νά δώσουν τήν εἰκόνα *καταφυγίων*, ἀκόμη καί ἂν θά ἦταν καταχρηστικό νά συγχέονται ὄλες οἱ καταστάσεις).

Συμπεράσματα

Τά συμπεράσματα θά εἶναι σύντομα. Ἡ σύζησι αὐτῶν τῶν διαφορετικῶν παραγόντων ἐξηγεῖ τή σχετική ἀπαισιοδοξία. Θά ἤθελα ὡστόσο νά γίνω σαφῆς σέ αὐτό τό σημείο: αὐτό πού ὀνομάζω ἐδῶ «ἀπαισιοδοξία» παραπέμπει ἐπίσης στή διάσημη ῥήσι τοῦ Ρομάν Ρολάν, πού ξαναχρησιμοποιήθηκε καί ἐκλαϊκεύθηκε ἀπό τόν Γκράμοι: «ἀπαισιοδοξία τῆς θεωρίας, αἰσιοδοξία τῆς βούλησι». Ἡ κατάστασι στήν ὁποία βρισκόμαστε καί τήν ὁποία προσπάθησα νά περιγράψω χωρίς ἐξωραϊσμούς σημαίνει ὅτι ἡ δημοκρατική διαδικασία στήν εὐρωπαϊκή κλίμακα δέν μπορεῖ νά προωθηθεῖ μέ εὐσεβεῖς λόγους περί «πολιτικῆς συνειδήσι». Ἄς μή φανταζόμαστε ὅτι ἡ Εὐρώπη θά συγκροτηθεῖ «ἀπό τά πάνω», ἀλλά ἄς μήν ἀφήσουμε ἐπίσης τήν πρωτοβουλία τῶν κινήματων καί τῆς συμμετοχῆς στό διάλογο «ἀπό τά κάτω» (ἢ ἐγκάρσια, «πολιτικά», «κοινωνικά») σέ ἀντιευρωπαϊκές ἢ εὐρωσυντηρητικές δυνάμεις. Αὐτό σημαίνει συγκεκριμένα ὅτι πρέπει νά λάβουμε πολύ σοβαρά ὑπόψη «λαϊκιστικά» κινήματα, ὅπως αὐτά πού ἀναπτύσσονται στή Γαλλία, τή Ἰταλία, τήν Αὐστρία, τήν Ἑλβετία, τή Φλάνδρα σέ ἀναζήτησι ἑνός τύπου ἀποτελεσματικῆς δράσι «οὔτε ἀριστερά οὔτε δεξιά», καθώς καί πολιτικούς συνδυασμούς «καφετί-κόκκινο», τοῦς ὁποίους ἐπιτρέπει ἡ κατάρρευσι τοῦ ἱστορικοῦ κομμουνισμοῦ. Μιά τέτοια κατάστασι διαγράφει —ἀπό τό πανεπιστήμιο ὡς τόν συνδικαλισμό, ἀπό τό ζήτημα τοῦ ἀνοίγματος τῶν συνόρων ὡς τό ζήτημα τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων γιά τοῦς μετανάστες— *χώρους ἐπεξεργασίας τῆς ιδιότητος τοῦ πολίτη*, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν ταυτόχρονα πεδία συλλογικοῦ ἀναστοχασμοῦ καί πεδία ἀγῶνα. Τό νόημα τοῦ διεθνισμοῦ σήμερα εἶναι νά τοῦς ἀποδοθεῖ τό μέγιστο τῆς σαφήνειας καί τῆς ἐντασι, ὡστε νά ἀνοίξουν πάλι οἱ δυνατότητες τῆς ἱστορίας καί τῆς πολιτικῆς.

μετάφρασι: Νικολέττα Χαρδαλιᾶ

8. Βλ. Catherine Wihtol de Wenden, *La citoyenneté européenne*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Παρίσι, 1997, σελ. 99.

9. Βλ. Andrea Rea (ἐπιμ.), *Immigration et racisme en Europe*, Complexe, Βρυξέλλες, 1998.

ΔΟΜΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ

του Κλώντ Λέβι-Στρώς

μετάφραση: Νικολέτα Χαρδαλιά

Μέ μεγάλη χαρά ξαναβρίσκομαι στο Κολέγιο Μπάρναρντ μετά από περίπου τριάντα χρόνια για να τιμήσουμε την μνήμη της Βιρτζίνια Γζίλντερολβ (Virginia Gildersleeve), κοσμήτορος της σχολής. Μέ υποδέχθηκε πολύ εύγενικά όταν καταφεύγοντας σαν πρόσφυγας στην Νέα Υόρκη στά χρόνια του πολέμου παρουσιάστηκα σέ αυτή καί την ευχαρίστησα για την ανάθεση μιās διδασκαλίας στο επόμενο θερινό εξάμηνο. Οφείλα αυτή την ανέλπιστα πρόσκληση στην ευγένεια της Γκλάντις Α. Ρείχαρντ (Gladys A. Reichard) καί μέ χαρά συνδέω μέ την σημερινή τιμητική εκδήλωση αυτή την εξαιρετική γυναίκα, μεγάλη έθνολόγο, πού δίδαξε εδῶ για περισσότερο από τριάντα χρόνια. Γνωριστήκαμε κατά τίς μικρές συναντήσεις πού αποτέλεσαν τό πρελούδιο της ίδρυσης του Γλωσσολογικού κύκλου της Νέας Υόρκης, καί σύχναζα στο σπίτι της κοντά στο Μπάρναρντ όπου καλοῦσε συναδέλφους καί φίλους. Έγραφε τότε τό μεγάλο της έργο *Η θρησκεία των Ναβάχο (Navaho Religion)*, ό δομικός προσανατολισμός του όποιου διατηρεί ίσως κάτι από τίς συζητήσεις κας στίς όποιες συμμετείχε ό Ρόμαν Γιάκομπσον. Μέ μεγαλοψυχία τό έπισημαίνει αυτό στον πρόλόγο της.

Δέν θά ξεχάσω ποτέ την άγωνία μου όταν μπήκα στο Μπάρναρντ για να κάνω τό πρώτο μου μάθημα. Δίδασκα ήδη στη Νέα Σχολή Κοινωνικής Έρευνας (New School for Social Research), αλλά εδῶ έπρόκειτο για κάτι τελείως διαφορετικό. Οί άκροατές της Νέας Σχολής ήταν στην πλειοψηφία τους ένήλικες πού έξασκοῦσαν ένα έπάγγελμα, καί οί όποιοι έρχόταν εκεί για να συμπληρώσουν την γενική τους παιδεία ή για να εκπαιδευτούν σέ ένα ειδικό πεδίο. Ήταν συχνά ξένοι ως προς την γέννηση καί πρόσφυγες όπως εγώ, τά

άγγλικά τους δέν ήταν πολύ καλύτερα από τά δικά μου. Στο Μπάρναρντ, έγινε για πρώτη φορά δεκτός σέ μιá αμερικάνικη σχολή μέ μεγάλη παράδοση, καί αυτή στην όποία ό μεγάλος Μπόας δίδαξε για πολλά χρόνια. Λέγεται μάλιστα ότι από όλα τά μαθήματά του, προτιμοῦσε τό μάθημά του στο Μπάρναρντ πού προοριζόταν για άρχαριες.

Όταν κάθισα πίσω από τό τραπέζι καί άρχισα τό μάθημά μου για τούς ινδιάνους Ναμπικβαρά ή Ναμπικουάρα (Nambikwara), ή άγωνία μου έγινε πανικός: καμία φοιτήτρια δέν κρατοῦσε σημειώσεις. Αντί να γράφουν, έπλεκαν. Συνέχισαν να πλέκουν μέχρι τό τέλος της ώρας χωρίς να προσέχουν, όπως φαινόταν, αυτά πού έλεγα, ή μάλλον αυτά πού προσπαθοῦσα να πῶ, μέ τά άδέξια άγγλικά μου. Όστόσο παρακολουθοῦσαν, καθώς, όταν τό μάθημα τελείωσε, μιá νεαρή κοπέλα (την ξαναβλέπω ακόμη: χαριτωμένη, λεπτή, μαλλιά σταχτόξανθα μποῦκλες, ντυμένη στα μπλέ) ήρθε καί μέ βρήκε. Όλα αυτά ήταν πολύ ένδιαφέροντα, μου είπε, αλλά έπρεπε να ξέρω ότι *desert* (έρημος) καί *dessert* (επιδόρπιο) είναι διαφορετικές λέξεις. Συγχωρέστε με παρακαλῶ για την αναφορά μου αυτή σέ αυτό τό επεισόδιο. Έλαβε χώρα εδῶ καί αποδεικνύει ότι εκείνη την μακρινή εποχή ένδιαφερόμουν ήδη για την οικολογία καί την συνέχεια τουλάχιστον σέ γλωσσολογικό επίπεδο, μέ την κουζίνα, την όποία άργότερα θά χρησιμοποιοῦσα για να έπισημάνω κάποιες όψεις της δομικής λειτουργίας της σκέψης. Καθώς αυτή ή διάλεξη έχει ακριβῶς τόν τίτλο «Δομισμός καί οικολογία», ή επίπληξη πού δέχθηκα κάποτε από μιá φοιτήτρια του Μπάρναρντ αποτελεί μιá εισαγωγή σέ μιá προβληματική όχι καί πολύ απομακρυσμένη από τό θέμα μου.

Οί άγγλοσάξονες συναδέλφοί μου, χαρακτηρίζουν συχνά ως «ιδεαλισμό» ή «διανοητισμό» την δομική προοπτική μέ την όποία, εδῶ καί ένα τέταρτο του αιώνα, προσεγγίζω την μελέτη των κοινωνικών φαινομένων. Μέ χαρακτηρίσαν επίσης έγελιανό. Κάποιες κριτικές

* Στο: *Le regard éloigné*, Paris, 1983, σελ. 143-166. (Πρώτη δημοσίευση: *Structuralism and Ecology*, *Barnard Alumnae*, Άνοιξη 1972: 6.14. Μεταφράστηκε στα γαλλικά από τόν ίδιο τόν Levi-Strauses).

μέ κατηγορούν ότι ανάγω τις δομές του πνεύματος στην κουλτούρα, και ότι μερικές φορές μάλιστα συγχέω αυτά τα δύο. Ή θεωρούν ότι ισχυρίζομαι πώς προσεγγίζω άμεσα τις δομές του πνεύματος για να ανακαλύψω εκεί αυτό που ονομάζουν ειρωνικά «οί λεβιστρωσιανές γενικές έννοιες» (universaux). Εάν αυτό ισχύει, ή μελέτη των πολιτισμικών συμφραζομένων μέσα στα όποια τό πνεύμα δρᾶ και διά μέσου των όποιων εκφράζεται, θά παρουσίαζε μικρό ενδιαφέρον. Τότε γιατί διάλεξα να γίνω έθνολόγος αντί να ακολουθήσω την φιλοσοφική καριέρα για την όποια μέ προόριζαν οι πανεπιστημιακές σπουδές μου; Και γιατί στα βιβλία μου δίνεται τόση σημασία στις πιό έλάχιστες έθνογραφικές λεπτομέρειες; Γιατί προσπάθησα να όρίσω μέ ακρίβεια τά φυτά και τά ζῶα που γνωρίζει κάθε κοινωνία, τις ιδιαίτερες τεχνικές τους χρήσεις, και όταν πρόκειται για είδη φαγώσιμα, τούς διαφορετικούς τρόπους προετοιμασίας τους: πολτοποιημένα, βραστά στό ζουμί τους ή στόν άτμό, ψημένα, στή σχάρα, τηγανητά, ή άποξηραμένα ή καπνιστά για να έξασφαλιστεί ή διατήρησή τους; Έδῶ και χρόνια περιτριγυρίζομαι, για να δουλέψω, από υδρογειους και ούράνιους χάρτες που έπιτρέπουν να έντοπιστεί ή θέση των άστεριών και των άστερισμῶν σε διαφορετικά γεωγραφικά πλάτη και σε διαφορετικές εποχές, από πραγματείες περί γεωλογίας, γεωγραφίας και μετεωρολογίας,

άπό έργα βοτανικής, άπό βιβλία γύρω άπό τά θηλαστικά και τά πουλιά...

Ό λόγος είναι πολύ άπλός: δέν μπορούμε να διεξάγουμε όποιαδήποτε έρευνα χωρίς να έχουμε προηγουμένως συγκεντρώσει και επιβεβαιώσει όλα αυτά τά δεδομένα. Έχω πει πολλές φορές γιατί: Δέν υπάρχει μιá γενική άρχή, μιá άπαγωγική διαδικασία που θά έπείρεπε να έντοπιστούν εκ των προτέρων τά ένδεχόμενα γεγονότα στα όποια συνίσταται ή ιστορία κάθε κοινωνίας, ό ιδιαίτερος χαρακτήρας του χώρου που την περιβάλλει, οι άπρόβλεπτες σημασίες που επιλέγει να δώσει σε αυτό ή σε εκείνο τό γεγονός της ιστορίας της, σε αυτή ή σε εκείνη την πλευρά της κατοικίας της, ανάμεσα σε όλες αυτές που θά μπορούσε επίσης να συγκρατήσει για να τούς προσδώσει ένα νόημα.

Η άνθρωπολογία είναι μιá κατ' έξοχήν έμπειρική έπιστήμη. Κάθε κουλτούρα άντιπροσωπεύει μιá μοναδική περίπτωση στην όποια πρέπει να άφιερωθεί ή πιό λεπτομερής προσοχή, για να γίνει δυνατή καταρχάς ή περιγραφή της και στην συνέχεια ή προσπάθεια κατανόησής της. Μόνο αυτή ή έξέταση άποκαλύπτει ποιá είναι τά γεγονότα και ποιá είναι τά κριτήρια, τά όποια ποικίλλουν άπό την μιá κουλτούρα στην άλλη, βάσει των όποιων κάθε κουλτούρα επιλέγει όρισμένα ζωικά ή φυτικά είδη, όρισμένα μεταλλεύματα, όρισμένα ούράνια σώματα και άλλα φυσικά φαινόμενα, για

νά τούς προσδώσει μιά σημασία και νά δώσει μιά λογική μορφή σέ ένα πεπερασμένο σύνολο στοιχείων. Ἡ ἐμπειρική ἐρευνα ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιά τήν πρόσβαση στή δομή. Γιατί, ἀκόμη και ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι παρόμοια στοιχεῖα ἐπιλέχθηκαν ἐδῶ και ἐκεῖ, ἡ ἐμπειρία ἀποδεικνύει ὅτι αὐτό μπορεῖ νά ἔγινε γιά διαφορετικούς λόγους, και ὅτι ἀντίθετα, διαφορετικά στοιχεῖα ἐκπληρώνουν μερικές φορές τήν ἴδια λειτουργία. Κάθε κουλτούρα συγκροτεῖ σέ διακριτά χαρακτηριστικά μερικές μόνο ὄψεις τοῦ φυσικοῦ της περιβάλλοντος ἀλλά κανείς δέν μπορεῖ νά προβλέψει ποιές και γιά ποιούς σκοπούς. Ἐπιπλέον, τά ἀκατέργαστα ὑλικά πού τό φυσικό περιβάλλον προσφέρει στήν παρατήρηση και τήν σκέψη, εἶναι ταυτόχρονα τόσο πλούσια και τόσο διαφορετικά ὥστε ἀπό ὅλες αὐτές τίς δυνατότητες, τό πνεῦμα εἶναι ἱκανό νά κατανοήσῃ ἕνα μόνο τμήμα, τό ὁποῖο χρησιμοποιεῖ γιά νά ἐπεξεργαστεῖ ἕνα σύστημα ἀνάμεσα σέ ἄπειρα ἄλλα πού θά μπορούσε ἐπίσης νά διανοηθεῖ. Τίποτε δέν προρορίζει ἕνα ὁποιοδήποτε ἀνάμεσα σέ αὐτά γιά μιά προνομιακή τύχη.

Προσक्रόουμε λοιπόν ἀπό τήν ἀρχή, σέ κάτι αὐθαίρετο ἀπό ὅπου προκύπτουν δυσκολίες τίς ὁποῖες μόνο ἡ ἐμπειρία μπορεῖ νά ξεπεράσει. Ἐντούτοις, ὅσο και ἂν ἡ ἐπιλογή τῶν στοιχείων φαίνεται αὐθαίρετη, αὐτά ὀργανώνονται σέ σύστημα και οἱ σχέσεις πού τά ἐνώνουν συγκροτοῦν συνεκτικές ὁλότητες. Στήν Ἄγρια σκέψη, ἔγραψα ὅτι «ἡ ἀρχή μῆς ταξινομήσης δέν μπορεῖ ποτέ νά τεθεῖ ἐκ τῶν προτέρων, μόνο ἡ ἐθνογραφική ἐρευνα, δηλαδή ἡ ἐμπειρία, μπορεῖ νά τήν συνάγει *a posteriori*» (σελ. 79). Ἀντίθετα, ἡ συνοχή κάθε συστήματος ταξινόμησης ἐξαρτᾶται στενά ἀπό ἰδιαίτερους περιορισμούς τῆς λειτουργίας τῆς σκέψης. Αὐτοί οἱ περιορισμοί προσανατολίζουν τόν σχηματισμό συμβόλων, ἐξηγοῦν πῶς τά σύμβολα ἀντιτίθενται και συναρθρώνονται μεταξύ τους.

Ἡ ἐθνογραφική παρατήρηση δέν μᾶς ὑποχρεώνει ἐπομένως νά ἐπιλέξουμε ἀνάμεσα σέ δύο ὑποθέσεις, ἀφ' ἐνός τήν ὑπόθεση ἐνός εὐπλαστοῦ πνεύματος, πού διαμορφώνεται παθητικά ἀπό ἐξωτερικές ἐπιρροές, και ἀφ' ἐτέρου ψυχολογικῶν γενικῶν νόμων (*lois universelles*), οἱ ὁποῖοι ἐπειδή εἶναι ἐγγενεῖς, παράγουν παντοῦ τά ἴδια ἀποτελέσματα χωρίς νά ἀφήσουν κάποιο ρόλο στήν ἱστορία και στίς ἰδιαιτερότητες τοῦ περιβάλλοντος. Αὐτό πού παρατηροῦμε και ὀφείλομε κατόπιν νά περιγράψουμε, εἶναι μᾶλλον προσπάθειες γιά

νά πραγματοποιηθεῖ ἕνα εἶδος συμβιβασμοῦ ἀνάμεσα, ἀφ' ἐνός, σέ ὀρισμένες ἱστορικές κατευθύνσεις και ὀρισμένες ἰδιότητες τοῦ περιβάλλοντος, και ἀφ' ἐτέρου σέ νοητικές ἀπαιτήσεις, οἱ ὁποῖες, σέ κάθε ἐποχή, διαδέχονται ἀπαιτήσεις ἴδιας φύσεως πού προηγήθηκαν χρονικά. Προσαρμοζόμενες ἡ μιά στήν ἄλλη, αὐτές οἱ δύο τάξεις πραγματικότητων συγχωνεύονται και συγκροτοῦν ἕνα σημαῖνον σύνολο.

Τίποτε ἐγγελιανό δέν ὑπάρχει σέ αὐτή τήν σύλληψη. Οἱ περιορισμοί τοῦ πνεύματος στούς ὁποῖους ἀναφέρομαι ἀνακαλύπτονται μέ ἐπαγωγικό τρόπο, ἀντί νά προέλθουν, κανείς δέν ξέρει ἀπό πού, χάρις σέ κάποιον φιλόσοφο, ὁ ὁποῖος στήν καλύτερη τῶν περιπτώσεων, ἔκανε μιά βιαστική ἀναδρομή, περιορισμένη σέ ἕνα μικρό μέρος τῆς ὑδρογείου και σέ κάποιους αἰῶνες τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν. Ἐμεῖς διεξάγουμε ὑπο-

μονετικές ἐρευνες γύρω ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο μέσα ἀπό ὁμοιους ἡ διαφορετικούς δρόμους, αὐτοί οἱ περιορισμοί ἀντικατοπτρίζονται στήν ἰδεολογία δεκάδων ἡ ἑκατοντάδων κοινωνιῶν. Ἐπιπλέον, δέν κρίνουμε ὅτι αὐτοί οἱ περιορισμοί εἶναι δοσμένοι ἄπαξ διά παντός, και δέν τούς θεωροῦμε κλειδιά, τά ὁποῖα, κατά τούς ψυχαναλυτές, θά ἐπέτρεπαν στό ἐξῆς νά ἀνοιχθοῦν ὅλες οἱ κλειδαριές. Καθοδηγοῦμαστε μᾶλλον ἀπό τούς γλωσσολόγους: ξέρουν ὅτι οἱ γραμματικές τῶν γλωσσῶν τοῦ κόσμου ἔχουν κοινά χαρακτηριστικά, και ἐλπίζουν νά μπορέσουν, ἀργά ἡ γρήγορα, νά προσεγγί-

σουν τίς γενικές ἐννοιες τῆς γλώσσας. Ἀλλά συνειδητοποιοῦν ταυτόχρονα ὅτι τό λογικό σύστημα πού συγκροτοῦν αὐτές οἱ γενικές ἐννοιες, θά εἶναι πῶς φτωχό ἀπό ὁποιαδήποτε ἰδιαίτερη γραμματική, και ποτέ δέν θά μπορέσει νά τήν ἀντικαταστήσει. Οἱ γλωσσολόγοι ξέρουν ἐπίσης ὅτι ἡ μελέτη τῆς γλώσσας γενικά, και ἡ μελέτη καθεμιᾶς ἀπό τίς γλώσσες πού ὑπῆρξαν ἡ ὑπάρχουν ἀκόμη στόν κόσμο, συνιστᾶ ἕνα καθήκον κυριολεκτικά ἀπεριόριστο και κανένα πεπερασμένο σύνολο κανόνων δέν θά ἐξαντλήσει ποτέ ὅλες τους τίς ἰδιότητες. Ἄν ὑποθεθεῖ ὅτι αὐτές οἱ γενικές ἐννοιες μιά μέρα θά ἐντοπιστοῦν, θά παρουσιάζονται σάν ἀνοιχτές δομές: θά ὑπάρχει πάντα χώρος γιά νέους ὀρισμούς, γιά τήν συμπλήρωση, ἀνάπτυξη ἡ διόρθωση τῶν ὀρισμῶν πού βρέθηκαν ἤδη.

Ἀπό τά ἐπιχειρήματα πού προηγήθηκαν προκύπτει ὅτι δύο τύποι προσδιορισμῶν ἐνεργοποιοῦνται ταυτόχρονα στήν ζωὴ τῶν κοινωνιῶν. Δέν θά ἐπρεπε λοιπόν

Ἡ ἀνθρωπολογία εἶναι μιά κατ' ἐξοχήν ἐμπειρική ἐπιστήμη. Κάθε κουλτούρα ἀντιπροσωπεύει μιά μοναδική περίπτωση στήν ὁποία πρέπει νά ἀφιερωθεῖ ἡ πῶς λεπτομερῆς προσοχή, γιά νά γίνει δυνατή καταρχάς ἡ περιγραφή της και στήν συνέχεια ἡ προσπάθεια κατανόησής της.

νά μᾶς εκπλήσσει τό ὄτι ὄντας διαφορετικῆς φύσης κάθε ἕνας ἐμφανίζεται αὐθαίρετος ἀπό τήν σκοπιᾶ τοῦ ἄλλου. Πίσω ἀπό κάθε ιδεολογικό οἰκοδόμημα, διαγράφονται παλαιότερα οἰκοδομήματα. Συνεχίζουν νά ἀντανακλοῦν τήν ἠχώ τῆς ὁποίας ἡ ἀπαρχή ἀνατρέχει σέ αὐτή τήν ιδεατή στιγμή, ἐδῶ καί ἑκατοντάδες χιλιάδες χρόνια καί πιθανόν καί περισσότερο, κατά τήν ὁποία μιά ἀνθρωπότητα στό ξεκίνημά της, συνέλαβε καί πρόφερε τούς πρώτους της μύθους. Καί ἀληθεύει ἐπίσης ὅτι σέ κάθε στάδιο αὐτῆς τῆς πολὺπλοκης ἀνάπτυξης, οἱ τεχνικές καί οἰκονομικές συνθήκες πού ἐπικρατοῦν σέ ἕναν ὀρισμένο τόπο καί χρόνο, ἀσκοῦν μιά δύναμη ἔλξης στήν ιδεολογία, τήν διαστρεβλώνουν καί τήν παραμορφώνουν μέ πολλούς τρόπους. Ὅλοι οἱ τρόποι μέ τούς ὁποίους τό ἀνθρώπινο πνεῦμα λειτουργεῖ σέ διαφορετικές κοινωνίες –καί σέ διαφορετικές στιγμές τῆς ἱστορίας καθεμιάς– προϋποθέτουν ἕναν κοινό ἐξοπλισμό, ὅμως αὐτό τό νοητικό μηχανοστάσιο δέν λειτουργεῖ στό κενό. Οἱ μηχανισμοί του ἐνεργοποιοῦνται μέσω ἄλλων μηχανισμῶν. Μέ τήν παρατήρηση δέν ἀποκαλύπτεται ποτέ τί ἀντιστοιχεῖ σέ κάθε μηχανισμό. Αὐτό πού διαπιστώνουμε μέ τήν παρατήρηση εἶναι τά ἀποτελέσματα τῆς διάδρασης τῶν μηχανισμῶν.

Αὐτές οἱ ὀπτικές, ἐπουδενί φιλοσοφικές, μᾶς ἐπεβλήθησαν ἀπό τήν πιό συγκεκριμένη ἐθνογραφική πρακτική καί τέθηκαν σέ σχέση μέ κάθε ἰδιαίτερο πρόβλημα. Θά προσπαθῆσω νά τό δείξω, μέσα ἀπό παραδείγματα ἀπό τήν ἀνάλυση τῶν μύθων, γιά τήν ὁποία ἐργάζομαι ἐδῶ καί περίπου εἴκοσι χρόνια.

Οἱ ἰνδιάνοι Χέλτσουκ ἢ Μπέλα Μπέλα (Heiltsuk ἢ Bella Bella) συγγενεύουν στενά μέ τούς Κουακιούτλ (Kwakiutl), τούς νότιους γείτονές τους στήν ἀκτή τῆς βρετανικῆς Κολομβίας. Οἱ δύο ὁμάδες διηγοῦνται τήν ἱστορία ἑνός παιδιοῦ –ἀγόρι ἢ κορίτσι ἀνάλογα μέ τίς ἐκδοχές– τό ὁποῖο ἀπήχθη ἀπό ἕνα ὄν ὑπερφυσικό καί κανιβαλιστικό, στίς περισσότερες ἐκδοχές θηλυκό, μιά δράκαινα, τό ὁποῖο οἱ Μπέλα Μπέλα ὀνομάζουν Κάουακα (Kawaka) καί οἱ Κουακιούτλ, Ντζόνουκα (Dzono kwa). Ὅπως καί οἱ ἐκδοχές κουακιούτλ, οἱ ἐκδοχές μπέλα μπέλα ἐξηγοῦν ὅτι τό παιδί καταφέρνει νά ξεφύγει. Ἡ δράκαινα σκοτώνεται ἢ τρέπεται σέ φυγή. Τά σημαντικά πλοῦτη της καταλήγουν στόν πατέ-

ρα τοῦ ἥρωα ἢ τῆς ἥρωϊδας, ὁ ὁποῖος τά μοιράζει στούς γύρω: εἶναι, ὅπως λένε, ἡ ἀρχή τοῦ πότλατς.

Ἐντούτοις, οἱ ἐκδοχές μπέλα μπέλα διακρίνονται ἀπό τίς ἐκδοχές κουακιούτλ λόγω ἑνός περιέργου περιστατικοῦ. Τό ἀγόρι ἢ τό κορίτσι μαθαίνει ἀπό ἕναν ὑπερφυσικό προσάτη πῶς νά ξαναβρεῖ τήν ἐλευθερία: ὅταν ἡ δράκαινα, κατά τήν συνήθειά της, θά πάει νά ψαρέψει ὄστρακοειδή κατά τήν ἄμπωτη, τό παιδί πρέπει νά μαζέψει κάποια μέρη τοῦ μαλακίου, τά «σιφώνια» (siphons), πού ἡ δράκαινα δέν τρώει καί πετᾷ. Τό παιδί πρέπει νά κρατήσει αὐτά τά ὄργανα μέ τίς ἄκρες τῶν δακτύλων του μπροστά της. Ἡ δράκαινα θά φοβηθεῖ τόσο πολύ πού θά πέσει πρὸς τά πίσω στό κενό καί θά σκοτωθεῖ.

Γιατί λοιπόν μιά δράκαινα, καί μάλιστα γιγαντιαία, νά τρομοκρατηθεῖ ἀπό κάτι τόσο ἀσήμαντο καί ἀθῶο

ὅπως τά σιφώνια τῶν ὄστρακοειδῶν, αὐτές τίς μικρές μαλακές «ἀντλίες» μέ τήν βοήθεια τῶν ὁποίων τό μαλάκιο ἀπορροφᾷ καί ἀποβάλλει νερό (πολύ ἐμφανή σέ μερικά εἶδη καί πολύ βολικά γιά νά πιαστεῖ τό μαλάκιο πού ψήνεται στό ἀτμό καί νά βουτηχτεῖ στό λιωμένο βούτυρο, περίφημο πιάτο ἑνός ἐστιατορίου κοντά στήν πλατεία Τάιμς ὅταν ἔμενα στήν Νέα Ὑόρκη); Αὐτό τό σημεῖο οἱ μῦθοι ἀπέλα τῶ ἀφήνουν ἀναπάντητο. Γιά νά ἐπιχειρήσουμε νά ἐπιλύσουμε τό πρόβλημα, πρέπει νά ἐφαρμόσουμε ἕναν οὐσιώδη κανόνα τῆς δομικῆς ἀνάλυσης: κάθε φορά πού μιά ἐκδοχή ἑνός μύθου περι-

λαμβάνει μιά λεπτομέρεια πού φαίνεται παράδοξη, ἀναρωτιόμαστε ἐάν, ἀποκλίνοντας ἀπό τόν κανόνα, αὐτή ἡ ἐκδοχή ἀντιτίθεται σέ μιά ἄλλη ἐκδοχή πού ἐμφανίζεται ἀλλοῦ, καί κατά κανόνα, ὄχι πολύ μακριά.

Οἱ ὅροι «κανόνας» καί «ἀπόκλιση» ἐδῶ χρησιμοποιοῦνται σέ σχέση ὁ ἕνας μέ τόν ἄλλο. Μιά ἐκδοχή πού ἐπιλέγεται ὡς ἐκδοχή ἀναφορᾶς ὀνομάζεται «εὐθεία», καί σέ σχέση μέ αὐτή, οἱ ἄλλες φαίνονται «ἀντέστραμμένες». Θά μπορούσαμε ἐπίσης νά προχωρήσουμε καί ἀντίστροφα, μέ τήν ἐξαίρεση κάποιων περιπτώσεων –ἔφερα κάποια τέτοια παραδείγματα στά *Μυθολογικά*– ὅπου ἔχουμε ἰσχυρούς λόγους νά πιστεύουμε ὅτι ὁ μετασχηματισμός ἐγινε πρὸς μιά μόνο κατεύθυνση. Στήν περίπτωση πού μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι εὐκολο νά ἐντοπιστεῖ ἡ «εὐθεία» ἐκδοχή. Βρίσκεται στούς Τσίλκοτιν (Chilcotin), κατοίκους τῆς ἐνδοχώρας στά ἀνατολικά τῆς παρακτίας ὀροσειρᾶς. Ἀλλά οἱ Τσίλκοτιν γνωρίζουν καλά τούς Μπέλα Μπέλα καί

τούς ἐπισκέπτονται συχνά στήν ἄλλη πλευρά τῶν βουνῶν. Χωρίς ἀμφιβολία οἱ γλώσσες τους διαφέρουν: ἡ τοίλκοτιν ἀνήκει στήν οἰκογένεια γλωσσῶν ἀθαπάσκαν (athapaskan). Σέ ὅλα τά ὑπόλοιπα, οἱ Τοίλκοτιν μοιάζουν στίς φυλές τῶν ἀκτῶν ἀπό τίς ὁποῖες ἔχουν δαμνηστεῖ πολλά στοιχεῖα τῆς κοινωνικῆς τους ὀργάνωσης.

Τί μαθαίνουμε ἀπό τόν μῦθο τοίλκοτιν; Διηγεῖται ὅτι ἕνα πολύ μικρό ἀγόρι, τό ὁποῖο συνεχῶς ἔκλαιγε (ὅπως καί τό κοριτσάκι σέ μιά ἀπό τίς ἐκδοχές μπέλα μπέλα) ἀπήχθη ἀπό τόν Μπούφο. Αὐτός ὁ ἰσχυρός μάγος τοῦ φέρθηκε καλά, καί τό παιδί μεγάλωσε, ἰκανοποιημένο ἀπό τήν τύχη του. Ὅταν, μετά ἀπό χρόνια, οἱ συγγενεῖς καί φίλοι του ἀνακάλυψαν τό καταφύγιό του, στήν ἀρχή ἀρνήθηκε νά τοῦς ἀκολουθήσει. Τελικά πείσθηκε: ὁ Μπούφος καταδίωξε τήν μικρή ὁμάδα, καί τό ἀγόρι τόν τρόμαξε κραδαίνοντας σάν νύχια τά χέρια του, στά δάκτυλα τῶν ὁποίων πέρασε κέρατα ὀρεινῆς κατοίκας. "Ἀρπαξε ὅλα τά «ὀδοντικά» (μικρά ἄσπρα μονόθυρα κοχύλια, παρόμοια μέ χαυλιόδοντες ἐλέφαντα σέ σμίκρυνση) τῶν ὁποίων ἐκεῖνη τήν ἐποχή ὁ Μπούφος ἦταν ὁ ἀποκλειστικός κάτοχος. Ἔτσι οἱ Ἰνδιάνοι ἀπέκτησαν αὐτά τά κοχύλια, πού συνιστοῦν γιά αὐτούς τό πιό πολύτιμο ἀπό τά ἀγαθά.

Ἡ συνέχεια τοῦ μῦθου δέν ἀφορᾷ τό πρόβλημά μας. Τήν παρακάμπω, αὐτήν καθῶς καί τίς ἐκδοχές πού προέρχονται ἀπό τοῦς Μπέλα Κούλα (Bella Coola), γείτονες τῶν Μπέλα Μπέλα καί τῶν Τοίλκοτιν, οἱ ὁποῖοι ὅμως μιλοῦν γλώσσα σάλις (salish). Αὐτές οἱ ἐκδοχές διατηροῦν τό περιστατικό μέ τά κέρατα κατοίκας καί μετασηματίζουν τόν μῦθο μπέλα μπέλα σέ ἕναν ἄλλο ἄξονα: ἡ δράκαινα, πού σέ αὐτές τίς ἐκδοχές ὀνομάζεται Σνίνικ (Sninik), ἔχει συμμετρικά καί ἀντίστροφα χαρακτηριστικά ἀπό αὐτά πού τῆς ἀποδίδουν οἱ Μπέλα Μπέλα καί οἱ Κουακιούτλ. Σέ αὐτή τήν ἰδιαίτερη ὀπτική πρέπει νά τοποθετηθοῦμε γιά νά ἀναλύσουμε αὐτές τίς ἐκδοχές.

Ἄς περιοριστοῦμε λοιπόν στοῦς μῦθους μπέλα μπέλα καί τοίλκοτιν. Βλέπουμε ἀμέσως ὅτι, μέχρι τό σημεῖο πού ἀφήσαμε τήν ἐκδοχή τοίλκοτιν, οἱ μῦθοι αὐτοί εἶναι κατασκευασμένοι στό ἴδιο γενικό πλαίσιο, καί τό μόνο πού ἀντιστρέφεται εἶναι οἱ ἀντίστοιχες συνυποδηλώσεις πού ἀποδίδονται σέ κάθε στοιχεῖο. Ἐνας πιτσιρικός πού κλαίει στοῦς Τοίλκοτιν, μιά πιτσιρική πού κλαίει στήν πιό ἀναπτυγμένη ἐκδοχή μπέλα μπέλα, ἀπάγονται ἀπό ἕνα ὑπερφυσικό ὄν: θηλυκός δράκος, μέ ἀνθρώπινη μορφή στή μιά περίπτωση, μάγος τροφός, ἀρσενικός, μέ τή μορφή πουλιού, στήν ἄλλη περίπτωση. Γιά νά ξεφύγουν ἀπό τόν ἀπαγωγέα τους, ὁ ἥρωας καί ἡ ἡρωίδα καταφεύγουν στό ἴδιο στρατήγημα: ἐξοπλίζουν τά δάχτυλά τους μέ τεχνητά νύχια. Ἀλλά αὐτά τά νύχια εἶναι κέρατα κατοικιών ἢ σιφώνια ὄστρακοειδῶν, δηλαδή, εἴτε ἀντικείμενα σκληρά καί ἐπικίνδυνα πού προέρχονται ἀπό τόν κόσμο τῆς ξηρᾶς, εἴτε ἀντικείμενα μαλακά καί ἀκίνδυνα πού προέρχονται ἀπό τόν θαλάσσιο κόσμο. Μέ ἀποτελέ-

σμα, ὁ μπουφος τοίλκοτιν νά πέφτει στό νερό καί νά μὴν πνίγεται ἐνῶ ἡ δράκαινα μπέλα μπέλα καί συντρίβεται στά βράχια καί νά πεθαίνει. Κέρατα καί σιφώνια παίζουν ἐδῶ τό ρόλο μέσον γιά τήν ἐπίτευξη ἐνός σκοποῦ. Σέ τί ἀκριβῶς συνίσταται αὐτός ὁ σκοπός; Ὁ ἥρωας ἢ ἡ ἡρωίδα γίνονται ὁ πρῶτος ἀνθρώπος πού κατέχει ὀδοντικά κοχύλια ἢ θησαυρούς τῆς δράκαινας. Ὅμως, ὅλα τά μυθικά ἢ τελετουργικά δεδομένα σχετικά μέ τό ὄν Κάουακα, ἡ Ντζόνουκουα στήν κουακιούτλ, ἀποδεικνύουν ὅτι ὅλοι αὐτοί οἱ θησαυροὶ προέρχονται ἀποκλειστικά ἀπό τόν κόσμο τῆς ξηρᾶς: πλάκες χαλκοῦ, γούνες, κατεργασμένα δέρματα, ἀποξηραμένο κρέας... Οἱ Μπέλα Μπέλα καί οἱ Κουακιούτλ διηγοῦνται σέ ἄλλους μῦθους πῶς ἡ δράκαινα κλέβει διαρκῶς σολομούς ἀπό τοῦς Ἰνδιάνους: αὐτό τό ὄν τῆς ξηρᾶς, κάτοικος τῶν δασῶν καί τῶν βουνῶν, δέν ψαρεύει ψάρια.

Κάθε μῦθος ἐξηγεῖ ἔτσι πῶς ἕνας συγκεκριμένος στόχος ἐπιτεύχθηκε μέ ἕνα ἐπίσης συγκεκριμένο μέσο. Καί, ἐφόσον ἔχουμε δύο μῦθους, καθέννας θέτει ἄλλο στόχο καί χρησιμοποιεῖ ἄλλο μέσο. Ἐνα ἀπό τά μέσα σχετίζεται μέ τό νερό (τά σιφώνια ὄστρακοειδῶν), τό ἄλλο σχετίζεται μέ τήν ξηρά (τά κέρατα κατοίκας), καί εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τό πρῶτο μέσο χρησιμοποιεῖται γιά νά ἐπιτευχθεῖ ἕνας στόχος τῆς ξηρᾶς (οἱ θησαυροὶ τῆς δράκαινας), τό δεύτερο ἕνας στόχος τῆς θάλασσας (τά κοχύλια). Κατά συνέπεια, τό ὑδρόβιο μέσο, ἂν μπορούμε νά τό ποῦμε ἔτσι, ὀδηγεῖ σέ ἕνα χερσαῖο στόχο καί τό χερσαῖο μέσο σέ ἕνα ὑδρόβιο στόχο.

Καί αὐτό δέν εἶναι ὅλο. Συμπληρωματικές σχέσεις ἐμφανίζονται ἀνάμεσα σέ κάθε μέσο τοῦ ἐνός μῦθου καί κάθε ἀποτελεσμα τοῦ ἄλλου μῦθου. Τά σιφώνια ὄστρακοειδῶν, μέσο τοῦ μῦθου μπέλα μπέλα, καί τά ὀδοντικά κοχύλια, στόχος τοῦ μῦθου τοίλκοτιν, ἔχουν προφανῶς κάτι κοινό: προέρχονται ἀπό τήν θάλασσα. Ἐντούτοις, ὁ ρόλος πού τοῦς ἀνατέθηκε στίς ἰθαγενεῖς κουλτοῦρες τά ἀντιπαράθετοι: γιά τοῦς Τοίλκοτιν τά κοχύλια εἶναι, ἀπό παλιά ὅτι πιό πολύτιμο προσφέρει ἢ θάλασσα. Ἀντίθετα, ὁ μῦθος μπέλα μπέλα δέν δίνει καμία ἀξία στά σιφώνια ὄστρακοειδῶν, ἀκόμη καί ὡς τροφή, καθῶς ἡ δράκαινα τά πετᾷ, χωρίς νά τά τρώει.

Τί συμβαίνει μέ τά κέρατα τῆς κατοίκας, μέσο τοῦ μῦθου τοίλκοτιν, καί τά πλούτη τῆς ξηρᾶς τῆς δράκαινας τῶν ὁποίων ἡ ἀπόκτηση ἀπό τοῦς ἀνθρώπους θά εἶναι τό ἀποτελεσμα τοῦ μῦθου μπέλα μπέλα; Σέ ἀντίθεση μέ τά κοχύλια –ὄστρακοειδή καί ὀδοντικά– ὅλα αὐτά τά ἀντικείμενα προέρχονται ἀπό τόν κόσμο τῆς ξηρᾶς. Ἀλλά τά κέρατα κατοίκας, ἀκατάλληλα γιά διατροφή, χρησιμεύουν στήν κατασκευή τελετουργικῶν ἀντικειμένων: πρόκειται γιά κουτάλια, θαυμάσια κατασκευασμένα καί γλυπτά πού θαυμάζουμε στά μουσεῖα. Ὡς ἔργα τέχνης καί ὡς ἐμβληματικά ἀντικείμενα ἔχουν τήν ἀξία θησαυροῦ. Ἐπιπλέον, καθῶς δέν τρώγονται, τά κουτάλια συνιστοῦν, ὅπως καί τά σιφώνια τῶν ὄστρακοειδῶν, ἕνα βολικό μέσο (πολιτισμικό στήν

μιά περίπτωση, φυσικό στην άλλη) για να μεταφερθεί ή τροφή στο στόμα του καταναλωτή. Εάν λοιπόν το μέσο του ενός μύθου και το αποτέλεσμα του άλλου αντιτίθενται, παρά την κοινή τους προέλευση, διαπιστώνουμε έναν παραλληλισμό ανάμεσα στο αποτέλεσμα του πρώτου μύθου και στο μέσο του δεύτερου μύθου, τά όποια έχουν επίσης κοινή προέλευση αλλά – από την ξηρά αντί από την θάλασσα – ακριβώς αντίστροφη.

Σκιαγράφησα απλώς τις διαλεκτικές σχέσεις μεταξύ δύο μύθων γειτονικών φυλών, και αυτό τό σκιαγράφημα θά μπορούσε να εμπλουτιστεί και να γίνει πιο συγκεκριμένο. Αρκεί έντούτοις, για να δείξει πώς υπάρχουν κανόνες πού επιτρέπουν τόν μετασχηματισμό ενός μύθου σέ έναν άλλο, και πώς αυτοί οι περίπλοκοι κανόνες είναι ώστόσο συνεκτικοί. Από πού προέρχονται όμως αυτοί οι κανόνες; Δέν τούς επινοούμε κατά την ανάλυση. Είναι πιο σωστό να υποστηριχθεί ότι συνάγονται από τούς μύθους. Όταν ή ανάλυση καταφέρει να τούς διατυπώσει, αναδύονται στην επιφάνεια, σάν όρατές εκδηλώσεις νόμων πού κυβερνούν τό πνεύμα τών ανθρώπων μιās φυλής πού ακοῦν τούς γείτονες να διηγούνται έναν από τούς μύθους τους. Θά τόν δανειστούν ίσως, αλλά όχι χωρίς να τόν παραμορφώσουν, μέσω διανοητικών πράξεων τίς όποιες δέν ελέγχουν. Θά υιοθετήσουν τόν μύθο για να μήν αισθανθούν κατώτεροι, αλλά τροποποιώντας τον συνειδητά ή άσυνειδητά μέχρι να γίνει δικός τους.

Αυτές οι τροποποιήσεις δέν γίνονται μέ τυχαίο τρόπο. Ο κατάλογος τής αμερικανικής μυθολογίας πού παρακολουθώ εδώ και τόσα χρόνια, δείχνει ότι μύθοι, φαινομενικά πολύ διαφορετικοί προκύπτουν από μιá διαδικασία μετασχηματισμού πού υπόκειται σέ όρισμένους κανόνες συμμετρίας και αντίστροφης: οι μύθοι αντικατοπτρίζουν ό ένας τόν άλλο σύμφωνα με άξονες τών όποιων μπορούμε να κάνουμε τόν κατάλογο. Για να λάβουμε υπόψιν τό φαινόμενο, είμαστε λοιπόν υποχρεωμένοι να υποθέσουμε ότι οι διανοητικές πράξεις υπόκεινται σέ νόμους, μέ την έννοια τών νομών του φυσικού κόσμου. Αυτοί οι περιορισμοί πού κρατούν τά ιδεολογικά προϊόντα στα πλαίσια μιās ισομορφίας, όπου είναι δυνατοί μόνο κάποιοι τύποι μετασχηματισμών, αποτελούν τό πρώτο είδος προσδιορισμού για τό όποιο μίλησα.

Δέν απαντήσαμε ώστόσο ακόμη σέ όλα τά ερωτήματα πού θέτουν οι μύθοι. Εφόσον δεχθήκαμε να θεωρήσουμε τόν μύθο τσίλκοτιν ως μύθο αναφορās, όφείλουμε να αναρωτηθούμε γιατί οι Ινδιάνοι αισθάνονται την ανάγκη να εξηγήσουν την προέλευση τών όδοντικών κοχυλιών, και γιατί την εξηγούν μέ τόσο περιεργό τρόπο, αποδίδοντάς τους προέλευση από την ξηρά αντί από τή θάλασσα. Από την άλλη πλευρά, ακόμη και αν υποθεθεί κάποια αναγκαιότητα πού θά υποχρέωνε

τούς Μπέλα Μπέλα να αναποδογυρίσουν την εικόνα τών κεράτων κασίικας πού χρησιμεύουν για νύχια, γιατί έπρεπε να επιλέξουν τά σιφώνια τών στρακοειδών ανάμεσα σέ τόσα άλλα αντικείμενα παρόντα στο φυσικό τους περιβάλλον, τά όποια θά είχαν έξίσου καλά εκπληρώσει την ίδια λειτουργία; Τέλος, γιατί οι Μπέλα Μπέλα φαίνεται πως δέν ενδιαφέρονται για την προέλευση τών όδοντικών και επιφυλάσσουν όλη την προσοχή τους για πλούτη άλλου τύπου; Αυτά τά ερωτήματα υποχρεώνουν να στραφούμε προς έναν δεύτερο προσδιορισμό, ό όποιος άσκει έξωτερικούς περιορισμούς στην ιδεολογία. Και όμως, ούτε τά χαρακτηριστικά του φυσικού περιβάλλοντος, ούτε οι τρόποι ζωής, ούτε οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες ήταν ακριβώς οι ίδιες ανάμεσα στις φυλές τής άκτής και αυτές τής ενδοχώρας.

Οι φυλές τής γλωσσικής οικογένειας σάλις, πού κατοικούσαν στην ενδοχώρα στα ανατολικά τών Τσίλκοτιν, έδιναν πολύ μεγάλη άξια στα όδοντικά. Αποκοῦσαν αυτά τά κελύφη από τούς Τσίλκοτιν, τούς όποιους όνόμαζαν για αυτό τό λόγο «άνθρωποι τών όδοντικών» (Teit, *The Shuswap*, σελ. 759). Για να προστατέψουν τό μονοπώλιό τους και για να τά κάνουν πιο έκλεκτά στα μάτια τών γειτόνων τους, οι Τσίλκοτιν είχαν σημαντικό συμφέρον να τούς ξεγελάσουν ότι κατείχαν τά όδοντικά σέ ανεξάντλητες ποσότητες και ότι αυτά τά κοχύλια προέρχονταν από τό δικό τους έδαφος, ως συνέπεια ύπερφυσικών γεγονότων τών όποιων είχαν την ιδιαίτερη έννοια.

Διαστρέβλωναν έτσι μιá πραγματικότητα πολύ διαφορετική: διότι, στην πραγματικότητα οι Τσίλκοτιν προμηθεύονταν τό όδοντικά μέσω έμπορικών ανταλλαγών με τίς παράκτιες φυλές οι όποιες, στην άλλη πλευρά τών βουνών, ήταν οι μόνες πού είχαν άμεση πρόσβαση στα προϊόντα τής θάλασσας. Σύμφωνα με παλιές μαρτυρίες, αυτές οι παράκτιες φυλές διατηρούσαν φιλικές σχέσεις με τούς Τσίλκοτιν. Δέν έκαναν ποτέ πόλεμο με αυτούς «γιατί απέχθάνονταν να απομακρυνθούν από τό συνηθισμένο τους κατάλυμα στην άκτι ή στην εκβολή τών παράκτιων ποταμών, τρομοκρατημένες, όπως φαίνεται, στην ιδέα ότι θά έπρεπε να διακινδυνέψουν στον μακρινό, άγνωστο και έχθρικό κόσμο τών όρεινών όγκων» (στο ίδιο, σελ. 761). Είναι έκπληκτικό τό ότι οι Σάλις τής ενδοχώρας όπως και οι Τόμσον (Thompson) και οι Κερ-ντ-Αλέν (Coeur-d'Alene), οι όποιοι, αντίθετα από τούς Τσίλκοτιν άγνοούσαν την πραγματική προέλευση τών όδοντικών, είχαν, για να την εξηγήσουν, μιá σειρά μύθους συμμετρικούς και αντίστροφους από αυτούς τών προμηθευτών τους. Διηγούνται ότι τά όδοντικά ύπήρχαν κάποτε στην χώρα τους και, μετά από κάποια γεγονότα, εξαφανίστηκαν, έτσι ώστε οι Ινδιάνοι να μπορούν σήμερα να αποκτήσουν αυτά τά πολύτιμα είδη μόνο μέσω έμπορικών ανταλλαγών.

Μέ τά προϊόντα τής θάλασσας και τά προϊόντα τής γής οι φυλές τής άκτής είχαν πολύ διαφορετικές σχέ-

σεις. Σέ αυτές, τά προϊόντα τῆς θάλασσας προέκυπταν ἀπό τήν τεχνική καί οικονομική δραστηριότητα: τό ψάρεμα, ἡ συλλογή μαλακίων συνιστοῦσαν μιά συνηθισμένη ἀσχολία τῶν Ἰνδιάνων τῆς ἀκτῆς, οἱ ὅποιοι τρέφονταν μέ αὐτά τά προϊόντα ἢ τά πωλοῦσαν στούς Τοίλκοτιν. Ὅπως θά ἔλεγαν οἱ συνάδελφοί μου νεομαρξιστές, ὅλα αὐτά ἀνήκουν στό πεδίο τῆς πράξης. Γιά τά προϊόντα τῆς γῆς ἀντίθετα, οἱ Ἰνδιάνοι ἐξαρτῶνταν ἀπό τίς ὄρεινές περιοχές, στίς ὁποῖες δέν τολμοῦσαν νά ριψοκινδυνέψουν, καί τῶν ὁποίων οἱ κάτοικοι τοῦς ἐπισκέπτονταν γιά νά ἀνταλλάξουν τά προϊόντα τῆς γῆς μέ προϊόντα τῆς θάλασσας. Αὐτές οἱ ἀντεστραμμένες σχέσεις παρουσιάζουν μιά τυπική ἀναλογία μέ αὐτές τίς ὁποῖες συνήγαμε, στό ἰδεολογικό ἐπίπεδο, ἀνάμεσα στούς μύθους τῶν ὑπό ἐξέταση λαῶν, δηλαδή στό γεγονός ὅτι, στούς μύθους, ἕνα μέσο τῆς ξηρᾶς ὁδηγεῖ σέ ἕνα ἀποτέλεσμα τῆς θάλασσας, καί ἕνα μέσο τῆς θάλασσας σέ ἕνα ἀποτέλεσμα τῆς ξηρᾶς. Κατανοοῦμε λοιπόν γιατί οἱ φυλές τῆς ἀκτῆς δέν ἔχουν τήν ἀνάγκη νά «μυθοποιήσουν» τά κοχύλια: διότι αὐτά προκύπτουν ἀπό τήν πράξη, καί γιατί ἐάν ὁ μυθικός μετασχηματισμός παίρνει τήν μορφή χιαστοῦ σχήματος ὅπως συμβαίνει συχνά, μπορούμε εὐκολά νά μεταφέρουμε τόν θαλάσσιο ὄρο τῆς κατηγορίας ἀποτέλεσμα στήν κατηγορία μέσο ἀντικαθιστώντας τά σιφώνια τῶν ὄστρακοειδῶν μέ ὀδοντικά κοχύλια. Γιατί τά

σιφώνια τοῦ ἑνός μαλακίου καί τά κελύφη τοῦ ἄλλου σχετίζονται μεταξύ τους μέ τόν ἴδιο διπλά ἀντεστραμμένο τρόπο πού ἐπικρατεῖ στίς ἀντίστοιχες οἰκολογίες τῶν δύο πληθυσμῶν.

Πρῖν ἔλθουμε σέ αὐτό, ἄς λάβουμε πρῶτα ὑπόψιν τά κέρατα κατοίκας. Ἡ *μυτερή τους ἄκρη*, λυγισμένη πρὸς τά ἔξω καί ἐπομένως κυρτή πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση, τά καθιστᾶ ἐπικίνδυνα ὄπλα, ἐνῶ ἡ *κούφια* καί *κοίλη βάση* τους προσφέρεται γιά τήν κατασκευή κουταλιῶν, μορφή μέ τήν ὁποία μποροῦν νά ἀποτελέσουν μέρος ἑνός θησαυροῦ. Ἀντίθετα, ἡ κυρτή μορφή καί ἡ ἐξωτερική σκληρότητα τῶν ὀδοντικῶν τοῦς δίνει τήν ἄξια θησαυροῦ. Ὅσο γιά τό ἐσωτερικό αὐτῶν τῶν μονόθυρων ὄστράκων, αὐτό περιέχει ἕνα ἀσημαντο μαλάκιο, τό ὁποῖο ἐπιπλέον δέν προσφέρεται γιά κατανάλωση. Μέ ὅλους αὐτούς τοῦς τρόπους, τά κοχύλια ὀδοντικῶν ἀντιτίθενται στά σιφώνια τῶν ὄστρακοειδῶν πού εἶναι σωλῆνες κενοί καί μαλακοί, ἐσωτερικές ἀποφύσεις δίθυρων μαλακίων πού καταλαμβάνουν μιά σημαντική θέση στήν διατροφή τῶν λαῶν τῆς ἀκτῆς. Ἐντούτοις, ὁ μῦθος μέλα ἀρνεῖται κάθε διατροφική ἄξια στά σιφώνια τῶν ὄστρακοειδῶν, τά ὁποῖα παριστάνονται ἐκεῖ μέ τήν παράδοση ὀψη ὀργάνων πολὺ ἐμφανῶν, ἀλλά χωρίς ἐνδιαφέρον. Μποροῦν λοιπόν νά «μυθοποιηθοῦν» γιά τόν ἀντίστροφο

λόγο από αυτόν που οδηγεί τους λαούς της ενδοχώρας να εξηγήσουν με μύθους την προέλευση των όδοντικών: αυτοί οι λαοί δίνουν πολύ μεγάλη αξία στα όδοντικά, αλλά δεν τα έχουν στον τόπο τους, οι λαοί της ακτής έχουν όστρακοειδή στον τόπο τους αλλά δεν δίνουν ιδιαίτερη αξία στα σιφώνια.

Αντιμέτωπο με τις τεχνικές και οικονομικές συνθήκες που συνδέονται με τα χαρακτηριστικά του φυσικού περιβάλλοντος, το πνεύμα δεν παραμένει παθητικό. Δεν αντικατοπτρίζει αυτές τις συνθήκες, αντιδρά σε αυτές και τις συναρθρώνει λογικά σε σύστημα. Και αυτό δεν είναι όλο, γιατί το πνεύμα δεν αντιδρά μόνο στο χώρο που το περιβάλλει, έχει επίσης συνείδηση της ύπαρξης διαφορετικών περιβαλλόντων, στα οποία οι κάτοικοι τους αντιδρούν, κάθε λαός με τον δικό του τρόπο. Παρόντα ή απόντα, όλα αυτά τα περιβάλλοντα εντάσσονται σε ιδεολογικές κατασκευές, οι οποίες είναι νοητικές, και οι οποίες επιβάλλουν σε διαφορετικές οικογένειες πνευμάτων να ακολουθήσουν τις ίδιες διαδρομές. Δύο παραδείγματα θά μου επιτρέψουν να το αποδείξω.

Τό πρώτο προέρχεται από την ίδια περιοχή με αυτήν που προηγήθηκε. Τό δανείζομαι από τους Σιτσέλτ (Seechelt), ομάδα η οποία μιλά μια γλώσσα σάλις, εγκατεστημένη στα δόρεια του δέλτα του ποταμού Φρέιζερ. Αυτοί οι Ινδιάνοι, παραμορφώνουν με πολύ περιεργό τρόπο έναν μύθο εξαπλωμένο στα δυτικά της όρσειρας Ροσές από τό λεκανοπέδιο Κολούμπια μέχρι τό λεκανοπέδιο Φρέιζερ. Αλλά ως δοῦμε πρώτα την πίο διαδεδομένη έκδοχή: γίνεται λόγος για τόν Απατεώνα, ό οποίος πείθει τόν γιό ή τόν έγγονό του να σκαρφλώσει σε ένα δένδρο για να πάρει τά φτερά τών πουλιών που φωλιάζουν στην κορυφή. Μέ μαγικά μέσα, κάνει τό δέντρο να ψηλώσει τόσο ώστε ό ήρωας δεν μπορεί πιά να κατέβει και καταλήγει τελικά στον ούράνιο κόσμο. Μετά από πολλές περιπέτειες, καταφέρνει να επιστρέψει στή γή, όπου ό Απατεώνας πήρε την φυσική του μορφή για να αποπλανήσει τις συζύγους του ήρωα. Ο ήρωας εκδικείται προκαλώντας την πτώση του κακού συγγενούς του σε ένα ποτάμι, του οποίου τό ρεύμα τόν παρασύρει μέχρι την θάλασσα, εκεί όπου έγωιστικά υπερφυσικά όντα φυλάκισαν τούς σολομούς. Αυτές οι γυναίκες σώζουν τόν Απατεώνα από τόν πνιγμό και τόν υποδέχονται καλά, αυτός έπωφελείται για να καταστρέψει τό φράγμα τους και να έλευθερώσει τούς σολομούς. Από τότε, οι σολομοί ταξιδεύουν και ανεβαίνουν τά υδάτινα ρεύματα όπου οι Ινδιάνοι τούς ψαρεύουν και τρέφονται.

Είναι δεδομένο της έμπειρίας ότι ψαρεύουμε σολομούς όταν έρχονται κάθε χρόνο από τόν ώκεανό και ανεβαίνουν τά υδάτινα ρεύματα για να γεννήσουν εκεί. Από αυτή την άποψη, ό μύθος αντικατοπτρίζει αντικειμενικές συνθήκες, ζωτικής σημασίας για την τοπική οικονομία, τις οποίες προσπαθεί να εξηγήσει. Όσοσο οι Σιτσέλτ διηγούνται άλλως την ιστορία. Ο πατέρας πέφτει στο νερό στην αρχή, δεν ξέρουμε υπό ποιές

συνθήκες. Μιά γυναίκα τόν σώζει και τόν στέλνει πίσω στους δικούς του. Εκεί, επιχειρεί να εκδικηθεί τόν γιό του που τόν θεωρεί υπεύθυνο για την περιπέτεια του, και τόν στέλνει στον ούράνιο κόσμο μέσω τών ίδιων μαγικών χειρισμών που χρησιμοποιούνται στις άλλες εκδοχές. Στόν ούρανό, ό ήρωας συναντά δύο γριές και τις πληροφορεί ότι οι σολομοί άφθονούν πολύ κοντά στο σπίτι τους. Αυτές τόν βοηθούν να επιστρέψει στή γή ως ένδειξη εύγνωμοσύνης για την άποκάλυψη.

Στήν έκδοχή σιτσέλτ, έπομένως, ή περιπέτεια του Απατεώνα και ή διάσωση του από μία γυναίκα τοποθετημένη κάτω, παίρνουν την θέση της πρώτης σειράς τών άλλων εκδοχών. Ός εκ τούτου, τό έπεισόδιο του πνιγμού δεν έχει πιά νόημα. Αντίθετα, τό έπεισόδιο τών σολομών μετατίθεται στις περιπέτειες στον ούρανό, και αυτή ή ούράνια σειρά τοποθετείται μετά την υδάτινη σειρά αντί να τοποθετηθεί πριν από αυτή. Τέλος, στον ούρανό δεν πρόκειται πλέον για την άπελευθέρωση τών σολομών, αλλά για ανακάλυψη της ύπαρξής τους εκεί.

Πώς μπορούν να εξηγηθούν όλες αυτές οι παραμορφώσεις; Θα μπορούσε κανείς να διανοηθεί ότι οι Σιτσέλτ θέλησαν να αναπαράγουν μία διήγηση τών γειτόνων τους, τών Ινδιάνων Τόμσον οι οποίοι κατέχουν μία έκδοχή του μύθου πολύ πλήρη και πολύ λεπτομερειακή: καθώς δεν μπορούσαν να την κατανοήσουν καλά, την άλλοίωσαν. Αυτή ή υπόθεση θά άφηνε ώστόσο κατά μέρος ένα πρωτεύον γεγονός: οι Σιτσέλτ ζούσαν σε ένα γεωγραφικό περιβάλλον διαφορετικό από αυτό τών γειτόνων τους οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι προς την ενδοχώρα. Στο έδαφος τους δεν μπορούσαν να ψαρέψουν σολομό, καθώς έλειπαν από εκεί ρεύματα νερού κατάλληλα για την άνοδο τών ψαριών. Για να ψαρέψουν, οι Σιτσέλτ έπρεπε να διακινδυνεύουν στα έδάφη τών Στσελίσ (Stseelis) στα μισά του ποταμού Χάρισον. Συγκρούσεις, μερικές φορές αίματηρες, προέκυπταν από αυτές τις έπιδρομές.

Καθώς οι Σιτσέλτ δεν είχαν σολομούς, δεν μπορούσαν δικαιολογημένα να αποδώσουν σε έναν από τούς πολιτισμικούς τους ήρωες την άπελευθέρωσή τους. Η, εάν τό έκαναν, αυτό τό γεγονός δεν θά μπορούσε να λάβει χώρα στή γή, αλλά στον ούρανό, δηλαδή σε έναν φαντασιακό κόσμο όπου ή έμπειρία χάνει τά δικαιώματά της. Αυτή ή μεταφορά κάνει τό έπεισόδιο της άπελευθέρωσης να χάσει τό νόημά του. Για τούς Σιτσέλτ δεν τίθεται τό έρώτημα πώς έπετράπη στους σολομούς να ανεβαίνουν τά υδάτινα ρεύματα, φαινόμενο που διαψεύδεται από την τοπική έμπειρία. Καθώς δεν τούς έχουν ανάμεσά τους, θέτουν τό έρώτημα που βρίσκονται και προτιμούν να τούς αποδώσουν ένα υπερφυσικό κατάλυμα αντί να αναγνωρίσουν την πραγματική κατωτερότητα στην οποία ή οικολογία τούς τοποθετεί σε σχέση με τούς γείτονές τους.

Εάν τά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος οδηγούν στην άλλαγή ενός μέρους της ιστορίας, διανοητικοί πε-

ριορισμοί άπαιτούν τήν τροποποίηση άλλων μερών. Έξ ου και ή παράξενη τροπή πού παίρνει ή ιστορία: ό γιός εκδικείται μία καταδίωξη πού δέν έλαβε άκόμη χώρα, ό πατέρας έπισκέπτεται μία κυρία τής θάλασσας, αλλά δέν έλευθερώνει τούς σολομούς, ή άπλή άνακάλυψη, στόν ούρανό, τών σολομών από τόν γιό άντικαθιστά τήν άπελευθέρωσή τους στήν γή από τόν πατέρα...

Τό παράδειγμα πού προηγήθηκε περιέχει ένα άκόμη μάθημα. Έάν ή σχέση ανάμεσα στήν τεχνο-οικονομική ύποδομή και τήν ιδεολογία ήταν μονοσήμαντη, όπως ή σχέση μεταξύ αίτίας και άποτελέσματος, θά περιμέναμε οι Σιτσέλτ νά έξηγηούν στούς μύθους τους γιατί οι σολομοί λείπουν από τόν τόπο τους, ή γιατί ένώ κάποτε τούς κατείχαν, τούς έχασαν πρός όφελος γειτονικών λαών. Θά μπορούσαν επίσης νά μήν έχουν κανένα μύθο σχετικό μέ σολομούς. Άλλά βρισκουμε σέ αυτούς κάτι τελειώς διαφορετικό: Ό σολομός έμπειρικά άπών παρουσιάζεται στό μύθο, και αυτό, μέ έναν τρόπο πού λαμβάνει ύπόψιν τό γεγονός ότι, παρών άλλου, ό σολομός, είναι ώστόσο άπών εκεί όπου ή παρουσία του έπιδαλλόταν. Ένα μυθικό μοντέλο πού διαψεύδεται από τήν έμπειρία δέν εξαφανίζεται άπλά, έπιπλέον δέν αλλάζει πρός μία κατεύθυνση πού θά τό έκανε νά προσεγγίσει τήν έμπειρία. Έχει δική του ύπαρξη, και εάν μετασχηματιστεί, αυτός ό μετασχηματισμός δέν ικανοποιεί περιορισμούς τής έμπειρίας, αλλά περιορισμούς του πνεύματος, ανεξάρτητους από τούς πρώτους. Στήν παρούσα περίπτωση, ό άξονας, πόλοι του οποίου είναι ή γή και ή θάλασσα, τό μόνο δηλαδή «ύπαρκτό» στοιχείο σέ σχέση μέ τά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος και τής τεχνο-οικονομικής δραστηριότητας, αναποδογυρίζει από όριζόντιος σέ κάθετος. Ό πόλος θάλασσα γίνεται πόλος ούρανόσ, ό πόλος γή δέν ύποδηλώνει πλέον τό κοντινό αλλά τό κάτω, ένας έμπειρικός άξονας μετασχηματίζεται σέ φανταστικό άξονα. Αυτές οι άλλαγές προκαλούν άλλες οι όποιες δέν έχουν νοητή σχέση μέ τήν πραγματικότητα, αλλά προκύπτουν επίσης από μία τυπική αναγκαιότητα.

Ό μύθος οισέλτ άπεικονίζει λοιπόν μέ εκπληκτικό τρόπο τά δύο είδη πίεσης πού ασκούνται στήν μυθική σκέψη και τών όποιων θά μπορούσαμε νά φέρουμε άκόμη πολλά παραδείγματα. Θά συγκρατήσω μόνο ένα, ιδιαίτερα σημαντικό γιατί, σέ ένα άλλο οικολογικό και πολιτισμικό πλαίσιο, ένα ανάλογο πρόβλημα μέ αυτά πού μόλις αναπτύχθηκαν ύπόκειται στόν ίδιο χειρισμό.

Γιά τούς λαούς τής γλωσσολογικής οικογένειας άλγόνκιαν (algonkine), οι όποιοι ήταν εγκατεστημένοι στήν οικολογική ζώνη πού όνομάζεται «καναδική», ό σκαντζόχοιρος ήταν ένα ύπαρκτό ζώο. Τό κυνηγούσαν επίμονα, γιατί εκτιμούσαν τό κρέας του και οι γυναίκες έφτιαχναν πολύτιμα κεντήματα μέ τά άγκάθια του. Ό σκαντζόχοιρος είχε επίσης μία σημαντική θέση στήν μυθολογία. Ένας μύθος μιλά για δύο νεαρά κο-

ρίτσια, τά όποια στό δρόμο για ένα μακρινό χωριό, βρήκαν ένα σκαντζόχοιρο πού φώλιαζε σέ ένα κομμένο δένδρο. Μία από τις δεσποινίδες άποσπά τά άγκάθια του κακόμοιρου ζώου και τά πετά. Ό βασανισμένος σκαντζόχοιρος προκάλεσε μία χιονοθύελλα, και τά δύο νεαρά κορίτσια πέθαναν από τό κρύο. Ένας άλλος μύθος έχει ως ήρωίδες δύο άδελφές μόνες στόν κόσμο. Μία ήμέρα πού περιπλανιόταν μακριά από τήν κατοικία τους, βρήκαν ένα σκαντζόχοιρο πού είχε φωλιάσει σέ ένα κομμένο δένδρο και ή μία από αυτές έκανε τήν άνοησία νά καθίσει πάνω στό τρωκτικό. Όλα τά άγκάθια θυθίστηκαν στόν πιανό της. Πέρασε πολύς καιρός μέχρι νά αναρρώσει από τις πληγές της.

Άς λάβουμε τώρα ύπόψιν τούς Άραπάχο (Arapaho), οι όποιοι μιλούν επίσης μία γλώσσα άλγόνκιαν. Ό σκαντζόχοιρος παίζει στούς μύθους τους έναν έντελώς διαφορετικό ρόλο. Έδώ τίθεται τό ζήτημα μιας διαμάχης ανάμεσα στούς άδελφούς Ήλιο και Φεγγάρι σχετικά μέ τήν γυναίκα πού καθένas θά ήθελε νά πατρευτεί. Θά ήταν μία γυναίκα άνθρωπος ή βάτραχος; Τό Φεγγάρι, πού προτιμούσε μία γυναίκα άνθρωπο, μετατράπηκε σέ σκαντζόχοιρο για νά ξεγελάσει μία νεαρή Ίνδιάνα. Αυτή έποφθαλμιούσε τόσο τά άγκάθια ώστε σκαρφάλωνε όλο και πιό ψηλά στό δένδρο, όπου τό ζώο προσποιούταν ότι έψαχνε καταφύγιο. Ό σκαντζόχοιρος πέτυχε νά τήν προσελκύσει μέχρι τόν ούρανό κόσμο, όπου πήρε ανθρώπινη μορφή και τήν πατρεύτηκε.

Πώς μπορούν νά έξηγηθούν οι διαφορές ανάμεσα σέ διηγήσεις, οι όποιες εκτός από τήν σημασία πού δίνεται στόν σκαντζόχοιρο, δέν έχουν τίποτε κοινό; Πολύ διαδεδομένο στήν καναδική οικολογική ζώνη, αυτό τό ζώο ήταν σπάνιο, ή άπόν από τις πεδιάδες όπου οι Άραπάχο μετανάστευσαν, έδώ και κάποιους αιώνες. Τό καινούριο περιβάλλον ήταν άπαγορευτικό για τό κυνήγι του σκαντζόχοιρου. Για νά προμηθευτούν τά άγκάθια, έπρεπε νά αρχίσουν έμπορικές ανταλλαγές μέ πιό δόρειους λαούς, ή νά έπιχειρήσουν όχι χωρίς κινδύνους, άποστολές σέ ξένο έδαφος. Αυτές οι νέες συνθήκες φαίνονται νά σχετίζονται μέ τις συνθήκες πού παρατηρούνται στό τεχνικό και οικονομικό επίπεδο και στό επίπεδο τής μυθολογίας. Η τέχνη του κεντήματος μέ άγκάθια των Άραπάχο ήταν ταυτόχρονα μία από τις πιό εκλεπτυσμένες τέχνες πού γνωρίζαμε, και βαθιά διαποτισμένη από έναν μυστικισμό του οποίου δύσκολα θά βρίσκαμε παρόμοιο. Οι Άραπάχο θεωρούσαν τό κέντημα μία τελετουργική δραστηριότητα. Οι γυναίκες τους δέν άσχολούταν μέ καμία σχετική εργασία χωρίς νά έχουν πρίν νηστέψει και προσευχηθεί, περιμένοντας ύπερφυσική βοήθεια τήν όποια έκριναν άπαραίτητη για τήν έπιτυχία του έργου τους. Όσον άφορά τή μυθολογία άραπάχο, μόλις είδαμε ότι τροποποιεί μέ ριζικό τρόπο τή φύση και τις ιδιότητες του σκαντζόχοιρου. Από γήινο ζώο πού κατέχει μαγική δύναμη, έλέγχει τό χιόνι και τό κρύο γίνεται, όπως και στις διπλανές φυλές, ή ζωική μεταμφίεση ενός ύ-

περφυσικού όντος με ανθρώπινη μορφή, πού κατοικεί στον ουράνιο κόσμο και είναι υπεύθυνο για μία βιολογική, και όχι φυσική και μετεωρολογική περιοδικότητα. Ο μύθος διευκρινίζει ότι η σύζυγος του Φεγγαριού ήταν η πρώτη θηλυκή άνθρωπος, η οποία είχε κάθε μήνα περίοδο, και η οποία, όταν έμεινε έγκυος, γέννησε την καθορισμένη περίοδο και όχι όποτεδήποτε.

Όταν περνούμε από τους βορινούς Αλγόνκιαν στους Αραπάχο, επομένως, οι συντεταγμένες του σκαντζόχοιρου αναποδογυρίζουν. Ο έμπειρικός άξονας—οριζόντιος, ο οποίος ένώνει τό κοντινό και τό μακρινό— μετατρέπεται σε φαντασικό άξονα - κάθετος, ο οποίος ένώνει τήν γή και τόν ουράνό. Ο μετασχηματισμός αυτός είναι ταυτόσημος με εκείνον πού παρατηρήσαμε στους Σάλις: διότι παράγεται όταν ένα ζώο, σημαντικό από τεχνική και οικονομική άποψη—έχει, ένα ψάρι, εδώ, ένα τρωκτικό—έκλείπει από ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό περιβάλλον. Όπως και στους Σάλις, αυτός ο μετασχηματισμός προκαλεί άλλους τών οποίων ο καθορισμός δέν είναι πλέον έξωτερικός, αλλά έσωτερικός. Αρχεί νά γίνει αντιληπτό ότι υπάρχει μία σχέση ανάμεσα σε αυτούς τούς μετασχηματισμούς, παρά τήν διαφορετική τους προέλευση, και ότι οι μετασχηματισμοί αυτοί είναι δομικά μέρη του ίδιου συνόλου, για νά κατανοήσουμε ότι πρόκειται και στην μία και στην άλλη περίπτωση για τόν ίδιο μύθο, και ότι συνεκτικοί κανόνες επιτρέπουν τήν μετατροπή ενός μύθου σε έναν άλλο.

Στή μία περίπτωση, οι δύο γυναίκες είναι αδελφές, στην άλλη ανήκουν σε διαφορετικά ζωικά είδη: ανθρώπων και βατραχοειδών. Οι αδελφές μετακινούνται στο οριζόντιο επίπεδο, από τό κοντινό στο μακρινό, οι άλλες δύο γυναίκες μετακινούνται σε κάθετο επίπεδο, από κάτω προς τά πάνω. Αντί νά άποσπάσει τά άγκάθια του σκαντζόχοιρου, όπως η πρώτη ήρωίδα, η δεύτερη, άποσπάται, για νά τό πούμε έτσι, από τό χωριό της μέσω τών άγκαθών πού έποφθαλμιά. Ένα άπό τά νεαρά κορίτσια πετά άνόητα τά άγκάθια, η άλλη θέλει νά τά άποκτήσει, ως πολύτιμα αντικείμενα. Σύμφωνα με τούς μύθους τής πρώτης ομάδας, ο σκαντζόχοιρος φωλιάζει σε ένα δένδρο κομμένο πού έχει πέσει στο έδαφος, ενώ ο σκαντζόχοιρος τής άλλης ομάδας ανεβαίνει κατά μήκος ενός δένδρου πού ψηλώνει συνεχώς. Και εάν ο πρώτος σκαντζόχοιρος επιδράδύνει τήν πορεία τών νεαρών κοριτσιών, ο δεύτερος προκαλεί τήν ήρωίδα νά σκαρφαλώσει όλο και πιο γρήγορα. Μία από τίσ δεσποινίδες κάθετα όκλαδόν στην πλάτη του σκαντζόχοιρου, η άλλη σηκώνεται για νά τόν πιάσει. Ο πρώτος σκαντζόχοιρος είναι επιθετικός, ο δεύτερος δρε άποπλανητικά, ο ένας διαπερνά τό νεαρό κορίτσι από πίσω, ο άλλος τήν διακορεύει—ή άλλιώς, τήν τρυπά— από μπροστά...

Θεωρούμενοι ανεξάρτητα ο ένας από τόν άλλο, κανένας από αυτούς τούς μετασχηματισμούς δέν ανάγεται στις ιδιαιτερότητες του περιβάλλοντος. Προκύ-

πτουν μαζί από μία λογική αναγκαιότητα η οποία συνδέει τούς μέν με τούς δε σε μία σειρά πράξεων. Εάν ένα ζώο, τόσο σημαντικό όσο ο σκαντζόχοιρος για τήν τεχνική και τήν οικονομία είναι άπόν στο καινούριο περιβάλλον, μόνο σε έναν άλλο κόσμο θά μπορούσε νά διατηρήσει τόν ρόλο του. Έτσι τό κάτω μετασχηματίζεται σε πάνω, τό οριζόντιο σε κάθετο, τό έσωτερικό σε έξωτερικό, κοκ. Όλες αυτές οι άλλαγές προκύπτουν από μία σκοτεινή βούληση: νά διατηρηθεί η συνοχή τους αναφορικά με τίσ σχέσεις πού οι άνθρωποι διατηρούσαν με τό προηγούμενο περιβάλλον τους. Αυτή η ανάγκη συνοχής είναι τόσο δυνατή ώστε για νά διατηρηθεί η άμετάβλητη δομή τών σχέσεων, είναι προτιμότερο νά παραποιηθεί η εικόνα του περιβάλλοντος, νά δημιουργηθεί ένα φαντασικό περιβάλλον, αντί νά γίνει παραδεκτό ότι οι σχέσεις με τό πραγματικό περιβάλλον έχουν άλλάξει.

Όλα αυτά τά παραδείγματα άπεικονίζουν τόν τρόπο με τόν οποίο συναρθρώνονται οι δύο προσδιορισμοί για τούς οποίους μίλησα. Ο ένας επιβάλλει στην μυθική σκέψη περιορισμούς πού προκύπτουν από τήν σχέση με ένα συγκεκριμένο περιβάλλον, ο άλλος μεταφράζει τίσ νοητικές απαιτήσεις πού εκδηλώνονται σταθερά, ανεξάρτητα από τίσ διαφορές ανάμεσα στα περιβάλλοντα. Αυτή η άμοιβαία συνάρθρωση θά ήταν δύσκολα κατανοητή, εάν οι σχέσεις πού ο άνθρωπος διατηρεί με τό περιβάλλον άφενός, και οι έγγενεις στή λειτουργία του πνεύματος περιορισμοί άφετέρου, προέκυπταν από διακριτές, μη αναγώγιμες η μία στην άλλη τάξεις. Μπορούμε λοιπόν νά αναρωτηθούμε σε τί συνίστανται αυτοί οι νοητικοί περιορισμοί, τών οποίων η γενικότητα μās κάνει νά υποθέσουμε ότι έχουν μία φυσική θεμελίωση. Διαφορετικά θά κινδυνεύαμε νά έπιστρέψουμε στον παλιό φιλοσοφικό διϊσμό. Ακόμη και αν έπιχειρήσουμε νά όρίσουμε τήν βιολογική φύση του ανθρώπου με όρους ανατομίας η φυσιολογίας, αυτό δέν άλλάζει τίποτε στο γεγονός ότι αυτή η σωματική φύση συνιστά επίσης ένα περιβάλλον μέσα στο οποίο ο άνθρωπος εξασκει τίσ ικανότητές του. Αυτό τό όργανικό περιβάλλον συνδέεται τόσο στενά με τό φυσικό περιβάλλον, ώστε ο άνθρωπος νά κατανοεί τό δεύτερο μόνο με τήν μεσολάβηση του πρώτου. Πρέπει λοιπόν νά υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα άφενός στα αισθητά δεδομένα και τήν έγκεφαλική τους κωδικοποίηση, πού άποτελούν τά μέσα αυτής τής κατανόησης και άφετέρου στον ίδιο τόν φυσικό κόσμο.

Ας έπιχειρήσουμε νά διευκρινίσουμε αυτή τήν σχέση με μία κριτική τής διάκρισης τών γλωσσολόγων ανάμεσα στα επίπεδα πού όνομάζουν στα άγγλικά *etic* και *emic*, όροι πού προέρχονται από τά επίθετα *phonetic* και *phonemic*—στα γαλλικά θά λέγαμε *phonetique* (φωνητικό) και *phonologique* (φωνολογικό). Αυτοί οι εύχρηστοι όροι, οι οποίοι θά μπορούσαν νά με-

ταφερθούν στα γαλλικά ως *étiqué* («ήτικό») *emique* («ήμικό»), παραπέμπουν στους δύο τρόπους με τους οποίους ο γλωσσολόγος επιχειρεί την μελέτη των ήχων της γλώσσας: είτε όπως γίνονται αντιληπτοί (ή, όπως νομίζουμε ότι γίνονται αντιληπτοί) μέσω της άκοης, βοηθούμενης ακόμη και από ακουστικά μηχανήματα, είτε όπως εμφανίζονται αφού τους έχουμε περιγράψει και αναλύσει γι'ανά προσεγγίσουμε πίσω από την φθογγική πρώτη ύλη, τα συγκροτησιακά τους στοιχεία. Ο ανθρωπολόγος δεν κάνει τίποτε διαφορετικό όταν, κατά το παράδειγμα του γλωσσολόγου, επιχειρεί να ανάγει τις εμπειρικές ιδεολογίες στο παιχνίδι των δυαδικών αντιθέσεων και στους κανόνες μετασχηματισμού τους.

Αν και αυτή η διάκριση είναι χρήσιμη σε πρακτικό επίπεδο, θά ήταν λάθος να την σπρώξουμε πολύ μακριά και να της αποδώσουμε μιά αντικειμενική υπόσταση. Και μόνο οι εργασίες του Λούρια (Luria) θά άρκούσαν για να αποδειχθεί ότι η άρθρωμένη γλώσσα δεν αποτελείται από ήχους. Ο συγγραφέας αυτός έδειξε ότι η αντίληψη των θορύβων και των μουσικών ήχων προκύπτει από έγκεφαλικούς μηχανισμούς διαφορετικούς από τους μηχανισμούς μέσω των οποίων αντιλαμβανόμαστε τους υποτιθέμενους «ήχους» της γλώσσας, και ότι μιά βλάβη του κροταφικού λοβού καταστρέφει την ικανότητα ανάλυσης των φωνημάτων, αλλά δεν επηρεάζει την μουσική άκοή. Για να λάβουμε υπόψη αυτό τό φαινομενικά παράδοξο φαινόμενο, πρέπει να παραδεχθούμε ότι κατά την γλωσσολογική άκοή, ο έγκέφαλος δεν απομονώνει ήχους αλλά διακριτά χαρακτηριστικά. Έξάλλου, αυτά τά διακριτά χαρακτηριστικά είναι ταυτόχρονα εμπειρικής και λογικής φύσεως, καθώς αναλυτικοί μηχανισμοί, στους οποίους δεν μπορούμε να προσάψουμε διανοητισμό ή ιδεαλισμό, τά καθιστούν όρατά. Από τά παραπάνω προκύπτει ότι τό μόνο πραγματικό «ήτικό» επίπεδο είναι τό «ήμικό» επίπεδο κατά κυριολεξία.

Οί τρέχουσες έρευνες γύρω από τους μηχανισμούς της όράσεως όδηγούν στα ίδια συμπεράσματα. Τό μάτι δεν φωτογραφίζει απλά τά γεγονότα, αλλά κωδικοποιεί τους διακριτούς τους χαρακτήρες. Αυτόι οι χαρακτήρες δεν συνίστανται σε αισθητές ιδιότητες πού αποδίδουμε στα αντικείμενα πού μās περιβάλλουν, αλλά σε ένα σύνολο σχέσεων. Στα θηλαστικά, εξειδικευμένα κύτταρα του έγκεφαλικού φλοιού έκπληρώνουν ένα είδος δομικής ανάλυσης την όποία έχουν αρχίσει ή ολοκληρώσει άμφιβληστροειδή ή γαγγλιακά κύτταρα σε άλλες ζωικές οικογένειες. Είτε στον άμφιβληστροειδή, είτε στα γάγγλια, είτε στον έγκέφαλο, κάθε κύτταρο αντιδρά μόνο σε όρισμένο τύπο έρεθίσματα: στην αντίθεση ανάμεσα σε κίνηση και στάση, στην παρουσία ή άπουσία χρώματος, στο πέρασμα από τό φωτεινό στο σκοτεινό ή τό αντίθετο, στο θετικά ή άρνητικά κυτρό περίγραμμα των αντικειμένων, σε μετατοπίσεις σε ευθεία ή σε πλάγια γραμμή, από άριστερά προς τά δεξιά ή από δεξιά προς τά άριστερά, σε

όριζόντια κατεύθυνση ή σε κάθετη κατεύθυνση, κοκ. Από όλες αυτές τίς πληροφορίες, τό πνεύμα άνακατασκευάζει, θά μπορούσαμε να πούμε, αντικείμενα τά όποία δεν έχουν γίνει αντιληπτά ως τέτοια. Η αναλυτική λειτουργία του άμφιβληστροειδούς επικρατεί σε είδη τά όποία δεν έχουν έγκεφαλικό φλοιό, όπως ο βάτραχος, αλλά παρατηρείται επίσης στον σκίουρο. Καί στα θηλαστικά πού τοποθετούνται ύψηλότερα στην ζωική κλίμακα, ακόμη και αν ή αναλυτική λειτουργία γίνεται καταρχήν στον έγκέφαλο, τά κύτταρα του έγκεφαλικού φλοιού, συνεχίζουν μιά δραστηριότητα την όποία έχουν ήδη αρχίσει τά όργανα των αισθήσεων. Χωρίς άμφιβολία αυτοί οι μηχανισμοί πού κωδικοποιούν και άποκωδικοποιούν τά έξωτερικά έρεθίσματα μέσω πολλών κωδίκων έγγεγραμμένων με την μορφή δυαδικών αντιθέσεων στο νευρικό σύστημα, υπάρχουν και στον άνθρωπο. Έπομένως τά άμεσα δεδομένα της αισθητής αντίληψης δεν αποτελούν ένα άκατέργαστο ύλικό, μιά «ήτική» πραγματικότητα, ή όποία άλλωστε με την άυστηρή έννοια, δεν υπάρχει πουθενά. Συνίστανται από την αρχή σε διακριτές άφαιρετικές ιδιότητες του πραγματικού, άνήκουν θηλαδή στο «ήμικό» επίπεδο.

Για να διασωθεί ή διάκριση, θά έπρεπε να αντιστραφεί τό αντίστοιχο νόημα πού όλο και πίο συχνά δίνουμε στους δύο όρους. Μόνο τό «ήτικό» επίπεδο θεωρείται πραγματικό από τους συγγραφείς πού δέχονται έναν μηχανιστικό ύλισμό και μιά αισθησιοκρατική φιλοσοφία, ή όποία καταλήγει να είναι ένα έπιφανόμενο, μιά τυχαία μορφή, στα άγγλικά θά λέγαμε ένα *artefact* (κατασκευάσμα). Τό «ήμικό» επίπεδο είναι αντίθετα τό επίπεδο όπου οι αισθητές πράξεις και ή πίο διανοητική λειτουργία του πνεύματος, συναντιούνται, και συγχωνεύόμενες, εκφράζουν την κοινή τους αντίστοιχία με την φύση του πραγματικού. Αντί να δοίμε στην δομή ένα καθαρό προϊόν της νοητικής δραστηριότητας, άναγνωρίζουμε ότι τά όργανα των αισθήσεων αναπτύσσουν ήδη μιά δομική δραστηριότητα, και ότι όλα όσα υπάρχουν έξω από μās, τά άτομα, τά μόρια, τά κύτταρα και οι οργανισμοί οι ίδιοι, έχουν άναλογα χαρακτηριστικά. Καθώς αυτές οι δομές, οι μέν έξωτερικές, οι δε έσωτερικές, δεν μπορούν να προσεγγιστούν στο «ήτικό» επίπεδο, προκύπτει ότι ή φύση των πραγμάτων είναι «ήμικής» και όχι «ήτικής» τάξης. Θά πρέπει λοιπόν να την προσεγγίσουμε από την πρώτη σκοπιά. Όταν τό πνεύμα συλλαμβάνει εμπειρικά δεδομένα τά όποία τά όργανα των αισθήσεων έχουν προηγουμένως έπεξεργαστεί, συνεχίζει να δουλεύει δομικά, για να τό πούμε έτσι, ένα ύλικό, τό όποιο έλαβε ήδη δομημένο. Αυτό δεν θά μπορούσε να συμβεί, εάν τό πνεύμα, τό σωμα στο όποιο τό πνεύμα άνήκει, και τά αντικείμενα τά όποία τό σωμα και τό πνεύμα αντιλαμβάνεται, δεν ήταν αναπόσπαστα μέρη της ίδιας και μόνης πραγματικότητας.

Εάν ή στερεοχημική θεωρία των όσμων, πού όφείλεται στον Άμοϋρε (Amoore), είναι αξιόπιστη, ποιоти-

κές διαφορές οι οποίες είναι αδύνατον να αναλυθούν, και ακόμη και να περιγραφούν με όρους της αισθητής εμπειρίας, ανάγονται σε διαφορές ανάμεσα στις γεωμετρικές ιδιότητες των όσφρητικών μορίων. Άς προσθέσουμε ένα τελευταίο παράδειγμα. Νομίζω ότι στο σημαντικό τους έργο *Θεωρία των βασικών χρωμάτων* (*Basic Color Terms*) οι Μπέρλιν και Κέι (Berlin και Kay), δέν είχαν δίκιο να εξομοιώσουν την αντίθεση μεταξύ λευκού και μαύρου με αυτή μεταξύ συμφώνου και φωνήεντος. Οι έγκεφαλικοί χάρτες του ακουστικού και οπτικού συστήματος φαίνονται, ό καθένας για λογαριασμό του να παρουσιάζουν μεγάλη όμολογία με τό σύστημα των συμφώνων και τό σύστημα των φωνηέντων ταυτόχρονα. Βασιζόμενος στις εργασίες του Κάλερ (Kohler) και του Στουμπφ (Stumpf), ό Γιάκομπσον έδειξε ότι ή οπτική αντίθεση ανάμεσα στο φωτεινό και σκοτεινό αντιστοιχεί στα φωνήματα *p* και *t* τά όποια από φθογγική άποψη αντιτίθενται όπως ή βαρεία και ή όξεία, και ότι ή ίδια φθογγική αντίθεση υπάρχει στο φωνηεντικό σύστημα ανάμεσα σε *u* και *i*. Σε αυτά τά δύο φωνηεντικά φωνήματα αντιτίθεται ένα τρίτο *η*, τό όποιο χάρις στον πιο έντονο χρωματισμό του («λιγότερο κατάλληλη για την αντίθεση του φωτεινού και του σκοτεινού» λέει ό Γιάκομπσον), αντιστοιχεί στο κόκκινο χρώμα, του όποιου τό όνομα, σύμφωνα με τους Μπέρλιν και Κέι, έρχεται άμέσως μετά από τά όνόματα για τό λευκό και τό μαύρο στη γλώσσα. Κατά τό παράδειγμα των φυσικών, οι Μπέρλιν και Κέι, διακρίνουν τρεις παραμέτρους του χρώματος: την απόχρωση, τόν κορεσμό και την άξια (ή φωτεινότητα). Είναι έκπληκτικό ότι τό άρχικό τους τρίγωνο πού περιλαμβάνει τό λευκό, τό μαύρο και τό κόκκινο, συγκρινόμενο με τό συμφωνικό τρίγωνο και τό φωνηεντικό τρίγωνο, δέν άπαιτεί την απόχρωση, δηλαδή την πιο «ήτική» παράμετρο από τις τρεις (με την έννοια ότι μπορούμε να προσδιορίσουμε την απόχρωση μόνο με ένα «άντικειμενικό» κριτήριο: τό μήκος κύματος). Αντίθετα, για να πούμε εάν ένα χρώμα είναι κορεσμένο ή όχι, εάν έχει φωτεινή ή σκοτεινή άξια, άρκει να λάβουμε υπόψιν την σχέση του με ένα άλλο χρώμα: ή κατανόηση της σχέσης, πού άποτελεί λογική πράξη, προηγείται της άτομικής γνώσης των αντικειμένων. Όμως ή θέση του κόκκινου στο άρχικό τρίγωνο των χρωμάτων δέν συνεπάγεται την απόχρωση. Τό κόκκινο τοποθετείται άπλά στο άκρο ενός άξονα του όποιου οι πόλοι όρίζονται αντίστοιχα με την παρουσία ή την άπουσία χρωματισμού, ή όποια χαρακτηρίζει έξ όλοκληρου τόν άξονα του λευκού και του μαύρου. Μπορούμε λοιπόν να όρίσουμε τόν κορεσμό ενός χρώματος, ή την φωτεινότητά του, μέσω δυαδικών αντιθέσεων διερωτώμενοι άπλως εάν σχετικά με ένα άλλο χρώμα του όποιου έπίσης την απόχρωση δέν χρειάζεται να προσδιορίσουμε, τό χαρακτηριστικό είναι παρόν ή άπόν. Έπομένως, και σε αυτή την περίπτωση, οι πολυπλοκότητες της αισθητής αντίληψης

προϋποθέτουν μία άπλή λογική δομή ή όποια λανθάνει σε αυτές.

Μόνο μία στενή συνεργασία μεταξύ άνθρωπιστικών και φυσικών έπιστημών θά επέτρεπε να άπορριφθεί ένας ξεπερασμένος μεταφυσικός διϊσμός. Αντί να άντιπαραθέτουμε ιδεατό και πραγματικό, άφηρημένο και συγκεκριμένο, «ήμικό» και «ήτικό» θά αναγνωρίζαμε ότι τά άμεσα δεδομένα της συνείδησης δέν ανάγονται σε έναν όποιοδήποτε από αυτούς τους όρους, αλλά βρίσκονται κάπου στο ένδιάμεσο, είναι ήδη κωδικοποιημένα από τά αισθητήρια όργανα και από τόν έγκέφαλο, σαν ένα κείμενο, τό όποιο, όπως κάθε κείμενο, θά πρέπει να άποκωδικοποιηθεί για να μεταφραστεί στην γλώσσα άλλων κειμένων. Έπιπλέον, δέν υπάρχει ουσιώδης διαφορά ανάμεσα στις φυσικο-χημικές διαδικασίες στις όποιες βασίζονται οι πράξεις κωδικοποίησης και στις αναλυτικές διαδικασίες πού ακολουθεί τό πνεύμα κατά την εργασία άποκωδικοποίησης. Οι δρόμοι και τά μέσα της διάνοιας δέν προκύπτουν άποκλειστικά από την πιο ύψηλή διανοητική δραστηριότητα, γιατί ή διάνοια άντικαθιστά και αναπτύσσει διανοητικές πράξεις πού έχουν ήδη ενεργοποιηθεί στα όργανα των αισθήσεων.

Ό χυδαίος υλισμός και ό αισθησιοκρατικός εμπειρισμός, άντιπαραθέτουν άμεσα τόν άνθρωπο στη φύση, χωρίς να βλέπουν ότι αυτή έχει δομικές ιδιότητες οι όποιες δέν διαφέρουν ουσιωδώς, αν δέν ληφθεί υπόψιν τό κριτήριο του μεγαλύτερου ή μικρότερου πλούτου τους, από τους κώδικες μέσω των όποιων τό νευρικό σύστημα άποκρυπτογραφεί αυτές τις ιδιότητες, και από τις κατηγορίες πού έπεξεργάζεται ή διάνοια για να προσεγγίσει τις δομές του πραγματικού. Τό να αναγνωρίσουμε ότι τό πνεύμα μπορεί να κατανόηση τόν κόσμο μόνο έπειδή είναι ένα προϊόν και ένα μέρος αυτού του κόσμου, δέν σημαίνει ότι διαπράτουμε τό σφάλμα του διανοητισμού ή του ιδεαλισμού. Σημαίνει ότι έπιβεβαιώνουμε όλο και περισσότερο ότι προσπαθώντας να γνωρίσει τόν κόσμο, τό πνεύμα έκτελεί πράξεις οι όποιες δέν είναι διαφορετικής φύσης από εκείνες πού έκτυλίσσονται στον κόσμο από την άρχή του.

Οι δομιστές κατηγορούνται συχνά ότι παίζουν με άφαιρέσεις πού δέν βασίζονται στο πραγματικό. Προσπάθησα να δείξω ότι ή δομική άνάλυση δέν είναι μία διασκέδαση για έρασιτέχνες και «εστέτ», αλλά ενεργοποιείται στο πνεύμα μόνο διότι τό μοντέλο της βρίσκεται ήδη στο σώμα. Η οπτική αντίληψη βασίζεται από την άρχή σε δυαδικές αντιθέσεις, και οι νευρολόγοι πιθανόν θά δεχόταν να επέκτεινουν αυτή την διάπισωση σε άλλους τομείς της έγκεφαλικής δραστηριότητας. Μέ τρόπους οι όποιοι λανθασμένα κρίνονται ύπερ-διανοητικοί, ό δομισμός ξανα-ανακαλύπτει και κάνει συνειδητές βαθύτερες άλήθειες τις όποιες τό σώμα έκφράζει ήδη με σκοτεινό τρόπο, συμπιλιώνει την φυσική και την ήθική, την φύση και τόν άνθρωπο, τόν κόσμο και τό πνεύμα, και τείνει προς τό μό-

νο είδος ύλισμοϋ πού είναι συμβατό μέ τούς σύγχρονους προσανατολισμούς τής έπιστημονικής γνώσης. Τίποτε δέν μπορεί νά είναι πιό μακριά από τόν Χέγκελ, και ακόμη και από τόν Ντεκάρτ, τόν δυϊσμό τοϋ όποιου θέλουμε νά ξεπεράσουμε, παραμένοντας ώστόσο πιστοί στην πίστη του στόν όρθολογισμό.

Η παρεξήγηση συνίσταται ίσως στό γεγονός ότι μόνο αυτοί οι ίδιοι πού έξασκοϋν μέ καθημερινό μόχθο τήν δομική ανάλυση μπορούν νά συλλάβουν καθαρά τό νόημα και τήν έμβέλεια τής προσπάθειάς τους: τήν ένοποίηση δηλαδή προοπτικών τίς όποιες, έδῶ και δύο ή τρεις αιώνες, μία πολύ στενή έπιστημονική όπτική θεωρούσε ασυμβίβαστες: τής αίσθησης και τής διάνοιας, τής ποιότητας και τής ποσότητας, τοϋ συγκεκριμένου και τοϋ γεωμετρικοϋ, ή όπως λέμε σήμερα τοϋ «ήτικοϋ» και τοϋ «ήμικοϋ». Ακόμη και τά ιδεολογικά έργα, τών όποιων ή δομή παρουσιάζεται πολύ άφηρημένη (όλα αυτά πού περικλείει ό τίτλος «μυθολογία»), και τά όποια τό πνεϋμα φαίνεται νά έπεξεργάζεται χωρίς νά ύπόκειται σέ μεγάλο βαθμό στους περιορισμούς τής τεχνο-οικονομικής ύποδομής, θά ήταν άδύνατο νά περιγραφοϋν και νά αναλυθοϋν χωρίς μία λεπτομερειακή εξέταση τών οικολογικών συνθηκών και τών διαφορετικών τρόπων μέ τούς όποιους κάθε κοιλτοϋρα άντιδρά στό φυσικό της περιβάλλον. Μόνο ό άπαιτούμενος σχεδόν δουλοπρεπής σεβασμός στις πιό συγκεκριμένες πραγματικότητες μπορεί νά έμπνεϋ-

σει τήν έμπιστοσύνη ότι τό πνεϋμα και τό σῶμα δέν έξασαν άμετάκλητα τήν παλιά τους ένότητα.

Ό δομισμός δικαιολογείται και για άλλους λιγότερο θεωρητικούς και πιό πρακτικούς λόγους. Οι λεγόμενες πρωτόγονες κοιλτοϋρες πού μελετοϋν οι έθνολόγοι, τούς διδάσκουν ότι ή πραγματικότητα μπορεί νά έχει νόημα πέρα από τό πεδίο τής έπιστημονικής γνώσης, στό πεδίο τής αντίληψης μέ τίς αισθήσεις. Μάς ένθαρρύνουν νά άρνηθοϋμε τόν χωρισμό διάνοιας και αίσθησης, πού εκφράζει ένας έμπειρισμός και ένας μηχανικισμός πού είναι σήμερα ξεπερασμένοι, και νά ανακαλύψουμε μία μυστική άρμονία ανάμεσα σέ αυτή τήν αναζήτηση νοήματος στην όποια ή άνθρωπότητα επιδίδεται από τήν πρώτη στιγμή τής ύπαρξής της, και τόν κόσμο στόν όποιο έμφανίστηκε και όπου συνεχίζει νά ζει: έναν κόσμο πού άποτελείται από σχήματα, από χρώματα, από ύφές, από γεύσεις, και από όσμές... Μαθαίνουμε έτσι νά αγαπάμε και νά σεβόμαστε περισσότερο τήν φύση και τά ζωντανά όντα πού τήν κατοικούν, κατανοώντας ότι φυτά και ζῶα, όσο ταπεινά και άν είναι, δέν παρέχουν στόν άνθρωπο μόνο τά μέσα για τήν επιβίωσή του, αλλά άποτελεσαν επίσης, από τήν άρχή, τήν πηγή τών πιό έντονων αισθητικών συναισθημάτων του, και στό διανοητικό και ήθικό πεδίο, τήν πηγή τών πρώτων και ήδη βαθιών στοχασμών του.

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΚΑΨΑΛΗΣ: ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΗ*

Μέ αφορμή τό βιβλίο τοῦ Διονύση Καψάλη, *Οἱ ὀφειλές τῆς ἀνάγνωσης, Δοκίμια θεωρίας, Ἐκδόσεις Νῆσος, Ἐπιχειρήματα 7, Ἀθήνα 2000, σ. 305.*

τοῦ Ἀριστείδη Μπαλτᾶ

Ἐπάρχουν
γραφές ὄψεως
καί γραφές
ἐπί προθεσμία

Δημήτρης Θήτα

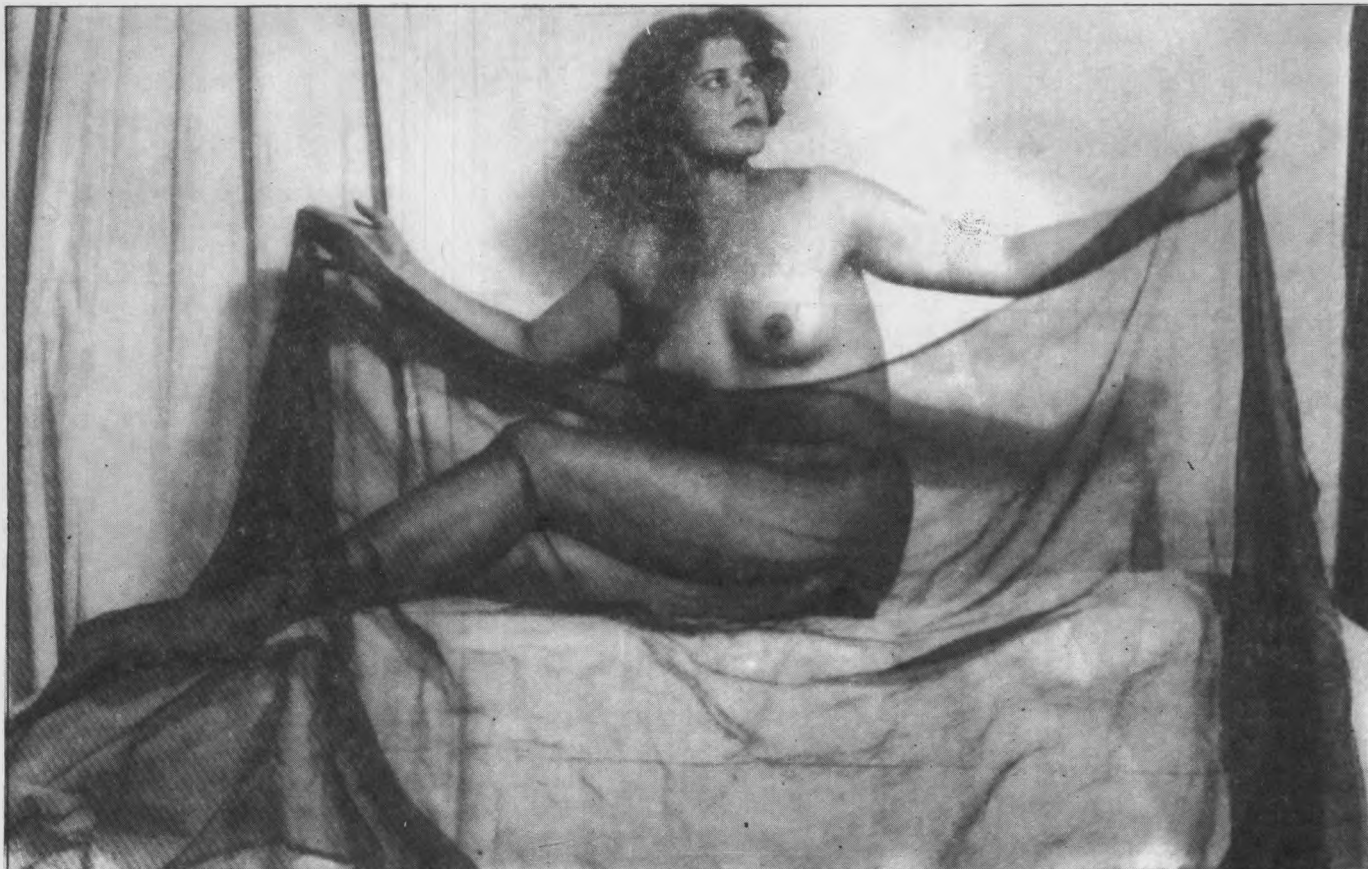
Τήν ἀνοιξη τοῦ 1998, στό Θέατρο Τέχνης τῆς ὁδοῦ Φρυνίχου, πραγματοποιήθηκαν λίγες παραστάσεις τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Διονύση Καψάλη *Προσωπογραφία*, γραμμένου σέ ἀντίστιξη μέ ἓνα σύνολο ἀπό πίνακες τοῦ Κυριάκου Κατζουράκη πού ὁ ἴδιος δούλευε παράλληλα. Ἡ ζωγραφική τοῦ Κατζουράκη δημιουργοῦσε τή συμβολική ἀτμόσφαιρα γιά νά ἀκουστούν οἱ στίχοι τοῦ Καψάλη ἐνῶ ἀντίστροφα οἱ στίχοι αὐτοί συγκροτοῦσαν τό ἀφηγηματικό πλαίσιο γιά νά ἰδωθοῦν οἱ πίνακες τοῦ Κατζουράκη. Ἡ Κάτια Γέρου καί ἡ Ἀνέζα Παπαδοπούλου δάνειζαν, μέσα σέ αὐτό τό «σκηνικό», τή φωνή τους καί τό σῶμα τους στούς στίχους τοῦ Καψάλη, ἐνῶ ὁ Κατζουράκης εἶχε καί τή συναφή σκηνοθετική εὐθύνη. Πρὶν ἀρχίσει ἡ τελευταία παράσταση, ὁ Παντελής Μπουκάλας μίλησε γιά τόν ποιητή Καψάλη, ὁ Μάνος Στεφανίδης γιά τόν ζωγράφο Κατζουράκη καί ὁ Σταῦρος

Πετσόπουλος γιά τό βιβλίο μέ τό ἔργο τῶν δύο πού εἶχαν ἤδη παραγάγει οἱ ἐκδόσεις Ἄγρα.

Ἡ παρακολούθηση τῆς παράστασης αὐτῆς καί τῆς συζήτησης πού προηγήθηκε ἀποτέλεσε μιά ἀπό τίς εὐτυχέστερες στιγμές μου. Κατάλαβα τότε, νομίζω, μερικά πράγματα πού μέ ἀπασχολοῦσαν γιά καιρό καί κατόρθωσα νά μορφοποιήσω ἐν προκειμένῳ κάποιες σκέψεις. Οἱ σκέψεις αὐτές ἄντεξαν, πιστεύω, στόν χρόνο πού μεσολάβησε καί ἐκτιμῶ πῶς ἀφοροῦν εὐθέως τό ἀντικείμενο τῆς σημερινῆς μας συζήτησης. Θά ἤθελα λοιπόν νά τίς μοιραστῶ ἀπόψε μαζί σας. Ἐπιπλέον, θέλω νά ὁμολογήσω πῶς ὁ Παντελής Μπουκάλας, μέ αὐτά πού εἶπε τότε στήν ἀρχή τῆς ὁμιλίας του, μοῦ ἔλυσε ἓνα πρόβλημα, μέ τό ὅποιο θά ἤμουν αἴτιο ἢ ἀλλιῶς ὑποχρεωμένος νά ἀναμετρηθῶ, ἐφόσον δεχόμενον νά βρεθῶ σήμερα σέ αὐτή τή θέση ἀπέναντί σας. Κι αὐτό τό λέω ὄχι τόσο γιά νά δηλώσω τό προφανές, δηλαδή ὅτι μᾶλλον θά τά κατάφερα πολύ χειρότερα ἀπό ἐκεῖνον, ἀλλά κυρίως γιατί ἡ λύση αὐτή σχετίζεται ἄμεσα μέ ὅσα θέλω νά πῶ.

Τό ἐν λόγω πρόβλημα εἶναι πρόβλημα δημόσιου ἤθους καί πολιτικῆς ἀποτελεσματικότητας. Ἐννοῶ πῶς μέ δεδομένους τοὺς τρόπους μέ τοὺς ὁποίους λειτουργεῖ στήν Ἑλλάδα ἡ συναφής πιάτσα, τό νά ἀσχοληθεῖ κανεῖς δημόσια μέ τό ποιητικό ἔργο ἑνός φίλου ἀνακαλεῖ ἀναπόφευκτα ὅλες τίς περί «κυκλωμάτων» μικρότητες καί ἀκούγεται ὡς κατ' ἀρχήν ὑποπτο. Ἐχοῦμε ὅλοι ἐθιστεῖ στό νά χαμογελάμε κυνικά... Ὅσο κι

* Γράφω ἐδῶ αὐτά πού προσπάθησα νά πῶ ἢ, ἀκριβέστερα, αὐτά πού εἶχα τήν πρόθεση νά πῶ, κατά τήν παρουσίαση του ἐν λόγω βιβλίου τοῦ Διονύση Καψάλη στή γκαλερί Bernier-Eliades, στό Θησεῖο, τήν Πέμπτη 14 Δεκεμβρίου 2000. Ὁ ἕτερος «ἐπίσημος» συνομιλητής τοῦ συγγραφέα ἦταν ὁ Γιώργος Γιαννουλόπουλος. Τό ἀνά χειρας κείμενο ὀφείλει πολλά καί σέ μιά συζήτηση πού εἶχα μέ τόν Δαμιανό Παπαδημητρόπουλο λίγες μέρες μετά τήν ἐκδήλωση αὐτή.

άν ή προσπάθεια επιδιώκει νά άγγίξει κριτικά τό βάθος τών πραγμάτων, τό περιεχόμενό της, τά έπιχειρήματα καί οι θέσεις της διαγράφονται έκ προοιμίου καί συλλήβδην από τό όπτικό πεδίο τοῦ παραλήπτη καί ή ίδια τείνει νά προσλαμβάνεται ώς ιδιοτελής «έπαινος», πού άποσκοπεί μόνο στην προαγωγή τοῦ συγκεκριμένου «κυκλώματος» καί στίς συναρτημένες εκεί άπολαβές. Η άποτελεσματικότητα καί ή έμβέλεια τών όσων μιά τέτοια προσπάθεια θέλει νά ύποστηρίξει ύπονομεύονται έτσι εκ γενετής καί καιρία. Θύμα δέ αυτών τών μορφών πρόσληψης δέν είναι μόνον εκείνος πού εκτίθεται λαμβάνοντας τόν λόγο. Τό ίδιο τό έργο πού συζητᾶ δημόσια τείνει νά ευτελιστεί καί νά μετατραπεί σε άνευ ουσίας έπεισόδιο, σε άπλό στιγμιότυπο τής δράσης τέτοιων «κυκλωμάτων». Μετά θάνατον, βέβαια, τά πράγματα μπορεί νά αλλάξουν...

Η λύση πού έδωσε ο Μπουκάλας σε αυτό τό πρόβλημα είναι, στη διατύπωσή της, έξαιρετικά άπλή. Χωρίς νά διεκδικεί εν προκειμένω κανέναν άπολύτως ήρωισμό, ο ίδιος έσπασε, δίκην Γόρδιου Δεσμοῦ, τό κέλυφος τής αυτολογοκρισίας στό όποιο, όπως όμολόγησε τότε, είχε επί μακρόν εγκλωβίσει τόν εαυτό του, για νά αναλάβει δημόσια καί πλήρως τήν ευθύνη τόσο τής φιλίας του με τόν Καψάλη όσο καί τής ιδιαί-

τερα δημιουργικής για τόν ίδιο σχέσης του με τό έργο τοῦ τελευταίου. Από κει καί πέρα, τόσο τό έργο αυτό όσο καί ο λόγος τοῦ ίδιου τοῦ Μπουκάλα άφέθηκαν ελεύθερα νά απαντήσουν, χωρίς καμιά πρόσθετη προστασία, στους κάθε λογής επικριτές τους, καλοθελητές ή μή.

Καθώς ή ποιότητα τοῦ δημόσιου χώρου μας έγινε μάλλον χειρότερη στό διάστημα πού μεσολάβησε, τό πρόβλημα τοῦ Μπουκάλα τότε δέν θά μπορούσε παρά νά είναι καί τό δικό μου άφετηριακό πρόβλημα σήμερα, αφού άποδέχτηκα τήν τιμή νά βρισκομαι άπόψε σε αυτή τή θέση. Για λόγους δέ πού θά φανούν παρακάτω, τήν τόσο δεβαρημένη λέξη «τιμή», πού μόλις αποτόλμησα, τήν έννοώ εδώ πλήρως, μολονότι —κι αυτό τό «μολονότι» συνιστᾶ στά έδώ συμφραζόμενα άλλη μιά έκφανση τοῦ προβλήματος τοῦ Μπουκάλα— διεκδικῶ κι εγώ νά είμαι φίλος τοῦ Διονύση Καψάλη. Για πολλά χρόνια μάλιστα. Όπως άλλωστε καί τοῦ Παντελή Μπουκάλα. Υπό τή δέσμευση πού συνιστᾶ για μένα αυτή ή τιμή, υιοθετῶ λοιπόν άκέραια τή λύση τοῦ Μπουκάλα, όχι μόνο γιατί μοῦ άνοίγει τόν δρόμο νά προχωρήσω χωρίς φόβο καί χωρίς κακῶς έννοούμενο πάθος σε όσα θέλω νά σᾶς εκθέσω, αλλά κυρίως γιατί είναι μόνον αυτή, πιστεύω, πού έχει τή

δυνατότητα να αλλάξει κάποτε, στο μέτρο που της αναλογεί, τόν δημόσιο χώρο όπου είμαστε όλοι υποχρεωμένοι να κινούμαστε. "Όσο τουλάχιστον παίρνει κάποιους να τό επιδιώκουν και να τό προσπαθοῦν..."

Δέν είμαι μόνο φίλος του Διονύση Καψάλη. Χωρίς τό ένα να συνεπάγεται υποχρεωτικά τό άλλο, είμαι και φανατικός αναγνώστης του έργου του, ποιητικού, μεταφραστικού, δοκιμιακού, όσο κι αν ο ίδιος πιθανότατα δέν γνωρίζει τό γεγονός. Είναι κι αυτό αποτέλεσμα του δημόσιου ήθους που μάς κυβερνά. Οι σχετικές δουλειές έχουν εισχωρήσει τόσο βαθιά ακόμη και στους στενά ιδιωτικούς χώρους ώστε σπάνια να μάς προσφέρεται ή άνεση να συζητήσουμε με τούς φίλους μας τό έργο τους. Άς είναι. Αυτό που δέν έπραξα ιδιωτικά καλοῦμαι να τό πράξω σήμερα δημόσια, δηλαδή να μιλήσω συγκεκριμένα για τίς δικές του, τίς προκείμενες εδώ, όφειλές ανάγνωσης.

Ός φανατικός αναγνώστης του, δέν μπορούσα παρά να είχα διαβάσει τά κείμενα που συγκεντρώνονται στο βιβλίο του Καψάλη τόν καιρό που αυτά δημοσιεύθηκαν για πρώτη φορά. Ός εύσυνειδητος μέτοχος της σημερινής μας συζήτησης, είχα τό καθήκον να τά ξαναδιαβάσω. Και δηλώνω εύθαρως πως εκπλήρωσα τουτό τό καθήκον μου στο άκέραιο. Έκπληρώνοντάς τό δέ, έπιβεβαίωσα κάτι που ήδη γνώριζα καλά. Γνώ-

ριζα πως οι δικές μου όφειλές ανάγνωσης περιλαμβάνουν κατά τρόπο ουσιαστικό τά εν λόγω κείμενα και έπιβεβαίωσα πως όντως αυτά συνεχίζουν να παραμένουν παρόντα εντός μου, δηλαδή να έχουν μετάσχει και να εξακολουθοῦν να μετέχουν, κάποιες φορές μάλιστα με τρόπο αποφασιστικό, στίς σκέψεις και στίς ιδέες που με συγκρότησαν και συνεχίζουν να με συνέχουν. Τά κείμενα του Καψάλη τά γνώριζα ήδη καλά γιατί αυτά είναι κείμενα που έχουν άφομοιωθεί από μένα στο διάστημα που μεσολάβησε από τότε που γράφτηκαν μέχρι σήμερα, γιατί είναι, άρα, κείμενα δικά μου. Από την άλλη μεριά ωστόσο, ή εκ νέου ανάγνωση αυτών των κείμενων μου δημιούργησε ταυτόχρονα και την ακριβώς αντίθετη αίσθηση. Βρήκα τουτά τά κείμενα νέα, φρέσκα, καινοτόμα. Βρήκα πως προσθέτουν νέες σημαντικές ψηφίδες στο θεωρητικό τοπίο που αντικρίζουμε σήμερα και στο όποιο εγκατοικοῦμε, θέλοντας και μή, και πως, γι' αυτόν ακριβώς τόν λόγο, όφείλουν όλοι να τά διαβάσουν ως κείμενα που παρουσιάζονται δημοσίως σήμερα, ως κείμενα που είναι λειτουργικώς παρόντα σήμερα και όχι χτές. Μέ άλλα λόγια, βρήκα τά κείμενα πρωτότυπα, δηλαδή ανοίκεια, τά βρήκα να μέ καταλαμβάνουν εξαπίνης ως κείμενα ξένα.

Αυτή ή ένταση ανάμεσα στο παρελθόν και τό πα-

ρόν, τό ἐντός καί τό ἐκτός, τό οἰκεῖο καί τό ἀνοίκειο, τό δικό μου καί τό ξένο δέν νομίζω πῶς ἀφορᾷ μόνον τόν Καψάλη καί τά κείμενά του οὔτε μόνον ἐμένα ὡς ἀναγνώστη τους. Ὑπάρχουν ἀρκετά ἄλλα κείμενα πού μοιράζονται, πιστεύω, τήν ἴδια τύχη. Μοῦ ἐρχεται πρόχειρα στό νοῦ ἡ συλλογή *Διά γυμνοῦ ὄφθαλμοῦ*, τοῦ Ἀγγελοῦ Ἐλεφάντη, Ἐκδόσεις Πόλις, 1998. Ἡ ἔνταση αὐτή δέν νομίζω πῶς προέρχεται ἀπό τή φυσιολογική λήθη πού τυχαίνει νά ἔχει σκεπάσει ἀντικείμενα παλαιότερων ἀναγνώσεων καί ἡ ὁποία αἱρεται ξαφνικά καί ἀπρόσμενα ἀπό τήν ἐκ νέου ἀνάγνωσή τους. Οὔτε νομίζω πῶς ἔχει νά κάνει μέ ἐκείνη τή θεωρητική νωθρότητα πού ἀρνεῖται νά διατηρεῖ σέ ἐγρήγορη τίς ὀφειλές ἀνάγνωσης πού τή συγκροτοῦν. Τά ὑπό συζήτηση κείμενα τοῦ Καψάλη, ὅπως καί τά ἄλλα ἀνάλογα κείμενα, διέπονται σήμερα ἀπό μιά μορφή παρουσίας ἡ ὁποία, γιά κάποιους τουλάχιστον ἀναγνώστες, ἐκείνους πού ἔχουν κάπως μοιραστεῖ τίς περιπέτειες μιᾶς πορείας ὑπό τό ἰδιότυπο καθεστῶς χρόνου στό ὁποῖο ὅλοι ὑποκείμεθα, στηρίζεται στήν ἐνέργεια μιᾶς προγενέστερης δυναμικῆς παρουσίας, μιᾶς παρουσίας ἡ ὁποία ὅμως, ὡς τέτοια, ἔχει πλέον ἀποσβεσθεῖ ἢ παρέλθει ὀριστικά. Μέ ἄλλα λόγια, καί τουλάχιστον γιά τέτοιους ἀναγνώστες, ἡ παρουσία αὐτῶν τῶν κειμένων σήμερα προϋποθέτει μιά πραγματική ἀπουσία μέ σχετικά μεγάλη διάρκεια, ἐνῶ ἡ ἴδια ἡ παρουσία αὐτή συνιστᾷ μιά ἰδιότυπη μορφή ἐκ νέου ἀνάληψης τῆς εὐθύνης μιᾶς ἀνάγνωσης, ἀλλά καί μιᾶς γραφῆς, μιά ἐπανάληψη πού δέν εἶναι ἀκριβῶς ἐπανάληψη. Γιατί πρόκειται γιά ἐπανάληψη πού ἀφ' ἐνός προσμετρᾷ μέ τρόπο καίριο τόν ἱστορικό χρόνο πού μεσολάβησε καί ἀφ' ἑτέρου ἀναδεικνύει τό πῶς ἐκτυλίσσεται ὁ ἱστορικός χρόνος σέ ἕναν τόπο στόν ὁποῖο, παραδόξως, φαίνεται νά μὴν πιάνει κακιά σκουριά.

Ἀπό τά πολλά πού θά μπορούσαν –καί θά ἔπρεπε– νά λεχθοῦν γιά νά ἀναλύσουν τοῦτο τό παράδοξο φαινόμενο, κρατῶ μόνον ἕνα πού θεωρῶ καθοριστικό. Νομίζω πῶς αὐτή ἡ ἰδιότυπη παρουσία/ἀπουσία πού χαρακτηρίζει τά κείμενα τοῦ Καψάλη, καί ὄχι μόνον τοῦ Καψάλη, σχετίζεται ἄμεσα μέ τούς ὅρους ἀναπαραγωγῆς τῶν ιδεῶν στόν τόπο μας. Καί ἰδοῦ ἀμέσως τί ἐννοῶ. Κάθε κοινωνία πού σέβεται τόν ἑαυτό της ἀναγνωρίζει τήν καθοριστική, ἐπί καλῶ ἢ ἐπί κακῶ, σημασία τῶν ιδεῶν, τῶν ἔργων τῶν γραμμάτων καί τῶν τεχνῶν, γιά τήν δική της προαγωγή, καί μεριμνᾷ ὥστε οἱ ιδέες καί τά ἔργα αὐτά νά μποροῦν κατ' ἀρχήν νά γεννιοῦνται καί νά ἀναδεικνύονται, ἀλλά καί νά διαθέτουν κατόπιν τόν ἀπαιτούμενο χώρο καί χρόνο ὥστε νά μελετῶνται σέ βάθος, νά κρίνονται, νά ἀξιολογοῦνται, νά ἐμπεδώνονται, νά ξεπερνιοῦνται, νά μεταβάλλονται· γιά νά πᾶνε οἱ ιδέες, τά ἔργα καί ἡ κοινωνία παρακάτω. Κάθε κοινωνία πού σέβεται τόν ἑαυτό της ἀναγνωρίζει, μέ μιά λέξη, πῶς οἱ ιδέες, τά ἔργα τῶν γραμμάτων καί τῶν τεχνῶν, ἔχουν ἱστορία καί μεριμνᾷ ὥστε αὐτή ἡ ἱστορία νά εἶναι κατ' ἀρχήν ὀρατή ἀπό παντοῦ, καί ἄρα ἐνεργή, ὥστε νά ἐξακολουθεῖ νά κί-

νεῖται κατά τό δυνατόν ἀπρόσκοπτα. Ἐνα εὐρύ πλέγμα θεσμῶν καί ἰδρυμάτων, τόσο τοῦ δημόσιου ὅσο καί τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα, εἶναι ἐπιφορτισμένο μέ τή σχετική εὐθύνη.

Ὡστόσο, γιά λόγους σύνθετους πού δέν εἶναι τοῦ παρόντος καί παρά τήν ὑπαρξή τοῦ ἀνάλογου πλέγματος θεσμῶν καί ἰδρυμάτων, κάτι τέτοιο ἐδῶ δέν παρατηρεῖται. Στήν Ἑλλάδα, οἱ ιδέες, τά ἔργα τῶν γραμμάτων καί τῶν τεχνῶν πού παράγονται στό ἐκάστοτε παρόν δέν συνδέονται ρητά, δημόσια καί ὁσοδήποτε κριτικά μέ τό παρελθόν τους καί τό μέλλον τους. Μπορεῖ νά σπείρονται, ἀλλά δέν καλλιεργοῦνται, δέν ἀναπτύσσονται καί δέν θερίζονται. Φαίνεται πῶς οἱ θεσμικά ἐξουσιοδοτημένοι παραλήπτες τους –ὁμότεχνοι, κριτικοί, ἐν γένει διανοούμενοι, δημοσιογράφοι, μαθητές– ἔχουν σοβαρότερη δουλειά νά κάνουν. Πράγμα πού σημαίνει πῶς ὅταν ἐμφανισθεῖ μιά νέα ἰδέα, ἕνα ἔργο καινοτόμο, μετά ἀπό ἕναν ἐνδεχόμενο παφλασμό, πού ὑπόκειται ἔτσι ἢ ἄλλιως στίς δουλειές πού ἐπιβάλλουν τά συναφή «κυκλώματα», αὐτό βυθίζεται αὐτανδρο σέ μιά ἀπό τίς μαύρες τρύπες πού δομοῦν τόν δημόσιο –καί ὄχι μόνο– χώρο μας καί ἐξαφανίζεται χωρίς νά ἀφήνει ὀρατά ἴχνη. Ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ ἀξία του. Ἐτσι οἱ ιδέες, τά ἔργα τῶν γραμμάτων καί τῶν τεχνῶν, παρουσιάζονται στά καθ' ἡμᾶς χωρίς ἱστορία. Μποτίλιες ριγμένες μεσοπέλαγα, μπάς καί βρεθεῖ κάποιος, κάπου, κάποτε πού θά παραλάβει τό μήνυμα.

Θέλω νά πῶ πῶς ἐδῶ κανεῖς δέν ἐπεξεργάζεται τίς ιδέες καί τά ἔργα πού παράγονται, κανεῖς δέν ἀναπτύσσει δημόσιο διάλογο μαζί τους, κανεῖς δέν τά κρίνει ἐπί τῆς οὐσίας καί ἐπί τοῦ περιεχομένου, κανεῖς δέν τά συναρθρώνει ρητά στήν ἀλληλουχία τήν ὁποία τά ἴδια ἐγκαλοῦν. Ἀκόμη καί οἱ ἐντιμες, ἀλλά ὅπως-δήποτε σποραδικές, προσπάθειες γιά τό ἀντίθετο ἀπλῶς συμβάλλουν στόν ἀρχικό παφλασμό. Μέ μιά λέξη, κανεῖς δέν συμφωνεῖ οὔτε διαφωνεῖ συγκεκριμένα μαζί τους, κανεῖς δέν τά ἀποδέχεται οὔτε τά ἀπορρίπτει, κανεῖς δέν τά κάνει κάτι οὔτε κάνει κάτι μέ αὐτά. Παρά τόν καταιγισμό τοιμάτων, ἀποσπασμάτων, λημμάτων, παραπομπῶν, βιβλιογραφιῶν, παρά τούς καταλόγους μέ τίς γενεές τῶν ποιητῶν, παρά τόν συνδικαλισμό τῶν συναφῶν φορέων καί τίς συλλογές ὑπογραφῶν, δέν ζητεῖται ἀπό τίς ιδέες καί τά ἔργα νά ἔχουν ἐπίγνωση τῆς καταγωγῆς καί τῆς στοχοθεσίας τους, ἀπό πού κρατᾷ ἡ σκουφία τους καί γιά τό πού τραβᾷνε, ὥστε νά κληθοῦν νά δώσουν πραγματικά λόγο ὡς πρὸς τό νέο πού διεκδικοῦν ἢ ἀπλῶς διατείνονται πῶς προσκομίζονται. Οἱ ιδέες, τά ἔργα τῶν γραμμάτων καί τῶν τεχνῶν, δέν φαίνεται νά ἀφοροῦν δημόσια ἀπολύτως κανέναν. Τό σχεδόν ἀναπόδραστο ἀποτέλεσμα πού ἐπιφέρει αὐτή ἡ κατάσταση σέ ὅποιον χάνει τόν χρόνο του παράγοντας ιδέες καί ἔργα εἶναι, μέ τά λόγια τοῦ Καψάλη, ἐκείνη ἡ πικρὴ «αἰσθησιμότητα» πού ἐγκαθίσταται κάποτε μέσα μας, ἐπιτελώνοντας χρέη οἰκοδόμου γιά κάθε νέα ἰδέα πού πρέπει νά ὑποδεχοῦμε». Γιατί τό καθοριστικό ἐρώτη-

μα του για ποιόν παράγουμε, ό,τι παράγουμε παραμένει στά καθ' ἡμᾶς καταστατικά ἀναπάντητο.

Τό ἀκόμη μεγαλύτερο παράδοξο, ὡστόσο, εἶναι πῶς, μολαταῦτα, ἰδέες νέες, ἔργα καινοτόμα τῶν γραμμᾶτων καί τῶν τεχνῶν ἐξακολουθοῦν νά βλέπουν τό φῶς. Ἡ ὑπαρξη τῶν ἰδίων τῶν κειμένων τοῦ Καψάλη πού καλούμαστε νά συζητήσουμε σήμερα τό ἀποδεικνύει περίτρανα. Πῶς ὅμως γίνεται δυνατόν κάτι τέτοιο; Ποιοί ὄροι παραγωγῆς μποροῦν νά ἀντιστρατεύονται ἔτσι ἀπροκάλυπτα τούς ὄρους τῆς ἴδιας τῆς δικῆς τους ἀναπαραγωγῆς;

Γιά νά ἀπαντήσουμε, εἴμαστε, νομίζω, ὑποχρεωμένοι νά διακρίνουμε τά ἔργα τῶν γραμμᾶτων καί τῶν τεχνῶν σέ δύο βασικές κατηγορίες. Ἡ πρώτη εἶναι εὐκολα περιγράψιμη. Περιέχει τά ἔργα πού προσβλέπουν εὐθέως στόν παφλασμό καί ἄρα τό ἐρώτημα γιά τόν ποιόν παράγονται, ἔχοντας ἀπαντηθεῖ ἐκ προοιμίου, δέν τά ἀφορᾷ. Μιλῶ γιά τά ἔργα πού παράγονται ἀπευθείας γιά τό προσκήνιο, πού ἐπιδιώκουν τήν ἀμεση ἀναγνώριση ἀπό τούς ἐντεταλμένους φορεῖς τῆς δημοσιότητας καί, ἀπό κεῖ, τό «πλατύ κοινό». Εἶναι τά ἔργα τῶν ὁποίων οἱ ὄροι παραγωγῆς τά στρέφουν ἐκ γενετῆς πρὸς τόν ἀέρα τῆς ἐποχῆς, τά καπρίτσια τῆς μόδας, τά τρέχοντα αὐτονόητα. Στόχος τους εἶναι νά καταλάβουν ἐξ ἐφόδου τίς «σοβαρές» ἐκπομπές τῆς τηλεόρασης, τίς σελίδες κάποιων ἐφημερίδων ἢ ἐξειδικευμένων ἐντύπων, τήν εὐνοια κάποιων ἐπώνυμων κριτικῶν, τή Φραγκοφούρτη καί τήν ἔκθεσή της, μερικούς, ὡ πόσο συγκεκριμένους, ἐκδοτικούς οἴκους, τούς μεσολαβητές πρὸς τίς «μειζονες» γλῶσσες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως, τούς χορηγούς τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν καί τούς συναφεῖς θεσμικούς ἀγοραστῆς, τό Μέγαρο Μουσικῆς, τό Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καί τήν Πολιτιστική Ὀλυμπιάδα. Οἱ δεσμοί ἀνάμεσα στά ἔργα αὐτῆς τῆς κατηγορίας –στά περισσότερα τῶν ὁποίων ἀρμόζουν προφανῶς εἰσαγωγικά– εἶναι, ἀνεξαρτήτως ειδικότητος, τόσο στενοί καί σφιχτοπλεγμένοι, οἱ στόχοι πού προωθοῦν καί τά μέσα πού μετέρχονται τόσο ὁμοίτροπα καί προβλέψιμα, ὥστε νά μποροῦμε δικαίως νά ἰσχυριστοῦμε, μέ μικρή μόνο δόση ὑπερβολῆς, ὅτι πρόκειται γιά ἔργα πού ἐντάσσουν τόν ἑαυτό τους σέ ἕνα μοναδικό ἐνιαῖο κόμμα ὑπηρετώντας συστηματικά τίς δικές του στοχοθεσίες.

Γιά νά μὴν κατηγορηθῶ ὅτι μιλῶ ἀφηρημένα καί ἄρα πῶς ὑπεκφεύγω, θά ἀποτολμοῦσα ἕνα ὄνομα. Περισσότερο κυριολεκτικά καί λιγότερο μετωνυμικά. Ἀναφέρομαι συγκεκριμένα στό κόμμα ἐπὶ συλλήβδην τοῦ πολιτισμοῦ πού συνιστᾷ πλέον τό Συγκρότημα Λαμπράκη. Γιατί περίπου ὅλοι ἔχουμε συνειδητοποιήσει πῶς ἔχουμε ἐδῶ νά κάνουμε μέ μιά καθαντό πολιτική στόχευση μέ εὐρύτατες βλέψεις καί πανίσχυρα μέσα, πού οἰκοδομεῖ προσεκτικά στρατηγική καί συμμαχίες ἐνῶ πατάσει ἀμείλικτα, μέσω τῆς ἐκκωφαντικῆς σιωπῆς ἢ ὁποίων ἄλλων πρόσφορων μέσων, τούς ἀπανταχοῦ ἀντιπάλους. Ἡ ἰσχὺς τοῦ κόμματος αὐτοῦ τεκμαίρεται, ἐκτός τῶν ἄλλων, ἀπὸ τό ὅτι συνοδοιπόροι του

μπορεῖ νά ἀνήκουν ἀκόμη καί σέ χώρους κατ' ἀρχὴν ἢ, ἔστω, φαινομενικά ἐχθρικούς· ἐνῶ βέβαια, ἀντίστροφα, ἀρκετοί ἴσως ἀπὸ ὅσους δραστηριοποιοῦνται μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο στό πλαίσιο του δέν ὑποχρεώνονται νά τοῦ ἀνήκουν ὀλοκληρωτικά. Τό κύριο πάντως εἶναι πῶς ἂν ὑπῆρχε καί δροῦσε μόνον τό κόμμα αὐτό, τότε ἀπόλυτη τάξη θά βασίλευε καθ' ἅπασαν τήν ἐπικράτειαν τοῦ πολιτισμοῦ καί ὅλοι θά γνώριζαν καί τό πού ἀκριβῶς βρίσκονται τοποθετημένοι καί τό τί ἀκριβῶς καλοῦνται νά πράξουν καί τό τί ἀκριβῶς ἔχουν νά περιμένουν.

Τά πράγματα ὅμως εἶναι περισσότερο πολύπλοκα γιὰτί ὑπάρχει καί ἕνα δεύτερο κόμμα, μιά δεύτερη κατηγορία ἔργων. Τοῦτο τό κόμμα εἶναι ἐπίσης ἰσχυρό, μέ ἄλλους ὅμως τρόπους, τούς ἐντελῶς δικούς του, ἐνῶ, χωρίς οὐσιαστικά νά τό διεκδικεῖ ἢ κἂν νά τό ἐπιδιώκει, τοποθετεῖται ὡς καταστατικά ἀντίπαλο μέ τό προηγούμενο. Τό ἐρώτημα περὶ τῶν ὄρων παραγωγῆς ἔργου σέ αὐτό τό δεύτερο κόμμα τίθεται κατ' ἀποκλειστικότητα. Γιά νά ἀποπειραθῶ ὅμως μιά ἀπάντηση στό ἐρώτημα αὐτό, ὀφείλω πρῶτα νά προσπαθῆσω νά περιγράψω τίς διαφορές του μέ τό προηγούμενο.

Ἡ βασική διαφορά ἔγκειται, πιστεύω, στό ἦθος πού κυβερνᾷ σέ κάθε περίπτωση τῆ σχέσης τοῦ παραγωγοῦ μέ τό ἔργο του. Μιλώντας ἐντελῶς σχηματικά, θά ἔλεγα πῶς, ἂν οἱ παραγωγοὶ ἔργων τῆς πρώτης κατηγορίας ἀποσκοποῦν στόν ἐξωγενῆ παφλασμό, ἐκεῖνοι πού παράγουν ἔργα τῆς δεύτερης ἔχουν ὡς πρωταρχικό τους μέλημα τό ἔργο καθεαυτοῦ. Αὐτοὶ οἱ δευτεροὶ σέβονται πάνω ἀπ' ὅλα τήν αὐτοτέλεια τοῦ ἔργου τους. Πράγμα πού σημαίνει πῶς ὑποβάλλουν συστηματικά τόν ἑαυτό τους στήν πειθαρχία πού τό ἔργο, γιά νά παραχθεῖ, ἐπιβάλλει καί ὑποτάσσουν τίς ὅποιες ὑποκειμενικές φιλοδοξίες τους στήν αὐτοτελή ἀξία τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Δηλαδή δέν ἐπιτρέπουν στίς φιλοδοξίες τους νά ὀρίσουν τό ἔργο καί τήν ἀξία τοῦ ἀλλά, ἀντίθετα, θεωροῦν πῶς εἶναι τό ἴδιο τό ἔργο πού ὀρίζει ὀλόκληρη τῆ δική τους σχέση μαζί του. Μέ μιά λέξη, δέν ἐκλαμβάνουν τούς ἑαυτούς τους ὡς δημιουργοὺς ἔργου ἀλλά ὡς ὑπηρετές.

Μιά τέτοια στάση δέν εἶναι δυνατόν, βέβαια, νά ὁμολογηθεῖ ρητά. Γιά τό δημόσιο ἦθος πού κυριαρχεῖ, αὐτή εἶναι ἰσοδύναμη μέ τόν ὀρισμό τοῦ ψώνιου. Σεβάσμιον ἴσως, ἀλλ' ὅπωςδήποτε ψώνιου. Γι' αὐτό, ἐπειδὴ κανεὶς δέν αἰσθάνεται ψώνιο καί δέν θέλει νά ἐκλαμβάνεται ὡς ψώνιο, οἱ παραγωγοὶ ἔργων αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἀνασηκώνουν σαρκαστικά ἢ ἀδιάφορα τούς ὤμους ὅταν κάποιος ἀφελῆς προβεῖ μπροστά τους σέ μιά τέτοια κρίση. Ὁ ἴδιος ὁ Καψάλης ἐπικαλεῖται ἐκείνη τήν εἰρωνεία, πού ἀπέχει μόλις ἕνα βῆμα ἀπὸ τόν αὐτοσαρκασμό, ὡς τόν «ἀναγκαῖο τρίτο ὄρο ἀνάμεσα στήν ἀσκησιμότητα καί τήν ἀπόλαυση τοῦ ἔργου, τήν ἀσκησιμότητα καί τῆ συμμετοχή, τήν ἄρνηση καί τήν ἀποδοχή. Ἐκείνη τήν εἰρωνεία πού ὁ ἴδιος «ἀκούει νά συνδιαλέγεται ὅλο καί βαθύτερα» μέ τήν αἴσθησιμότητα τῆς αὐτοτέλειας πού ἀνέφερα παραπάνω.

Τό παράδοξο όμως έτσι πυκνώνει, γιατί πώς είναι δυνατόν να παράγονται έργα υπό όρους αυτόσαρκα-σμού; Η απάντηση έγκειται, νομίζω, στο ότι ή άσκητική πού επιβάλλει ή παραγωγή έργου δέν καθιστά τους παραγωγούς, τουλάχιστον στά καθ' ήμάς, αυτό-χρημα άσκητές. Δηλαδή πρόκειται εδώ για ανθρώπους πού δέν μονάζουν μελαγχολικά μηρυκάζοντας τήν άπουσία δημόσιας άναγνώρισης, πού δέν παραμένουν ναρκισσοιστικά εσώκλειστοι στο έγω τους, πού δέν διακινούν μιά άπατηλή δήθεν μετριοφροσύνη, πού δέν παριστάνουν τους μονόχρωτους ιεροφάντες τής «ποιότητας» ή όποιας άλλης άνάλογης άξίας. Πρόκειται, μέ μιά λέξη, για άνθρωπους πού δέν ταυτίζονται μέ τό έργο πού υπηρετούν αλλά διεκδικούν τή δική τους άυτονομία άπέναντί του. Είναι αυτή άκριβώς ή άυτονομία, πιστεύω, πού σώζει τόσο τους ίδιους όσο και τή δυνατότητα παραγωγής έργου γιατί αυτή άνοίγει τους παραγωγούς στον κόσμο και τους καθιστά πολίτες του τόπου τους. Πολίτες πού, υπό αυτήν τους τήν ιδιότητα, δέν είναι καταστατικά ούτε καλύτεροι ούτε χειρότεροι από τους υπόλοιπους, δηλαδή εκείνους πού δέν άσχολούνται μέ τήν παραγωγή ιδεών, έργων των γραμμάτων και των τεχνών.

Ίσχυρίστηκα πώς οι παραγωγοί έργων τής δεύτερης αυτής κατηγορίας συνιστούν κόμμα. Άλλά τούτο τό κόμμα είναι άκρως ιδιότυπο. Γιατί δέν έχει νά προβάλλει κανένα ιδιαίτερο αίτημα επί του αντικειμένου του, επί των ιδεών και των έργων, γιατί δέν όργανώνεται σύμφωνα μέ τά συναφή «συμφέροντα» και δέν προωθεί τίς σχετικές άλληλοεξυπηρετήσεις, γιατί δέν στηρίζεται σε συνδικάτα παραγωγών όμοειδών αντικειμένων, γιατί δέν προωθεί καμιά συγκεκριμένη άποψη επί τής ποιότητας των έργων και επί των συναφών κριτηρίων, γιατί δέν υπόκειται σε καμιά από εκεί άπορρέουσα πειθαρχία, γιατί ή άλληλεγγύη πού τό διέπει δέν είναι ή άλληλεγγύη του όμοτέχνου, τής συντεχνίας, του σιναφιού, του «κυκλώματος». Ωστόσο ίσχυρίζομαι πώς είναι κόμμα. Κόμμα πολιτών, μέ διαφορετικές ίσως πολιτικές άπόψεις ό καθένας. Πολιτών, όμως, πού μοιράζονται κάτι ανεκτίμητο. Μιά ιδεολογική και πολιτική ευαισθησία, όσο γενική αλλά και όσο συγκεκριμένη αυτή χρειάζεται νά είναι. Τό κόμμα δέ αυτό, ως άκριβώς κόμμα, όντως έχει νά επιδειξει μιά μορφή άλληλεγγύης άνάμεσα στά «μέλη» του. Πρόκειται για τήν άλληλεγγύη πού άπορρέει από τήν έν λόγω ιδεολογική και πολιτική ευαισθησία, τήν άλληλεγγύη πού δημιουργεί ένα γενναιόδωρο χαμόγελο όταν, κατά κανόνα τυχαία, κάποια από τά «μέλη» αυτά συναντώνται. Κι αυτό τό χαμόγελο άποδεικνύει πέρα από κάθε άμφιβολία πώς μιά τέτοια συνάντηση δέν είναι μόνο συνάντηση ανθρώπων, βλεμμάτων, χειρών και σωμάτων. Είναι και συνάντηση έργων. Πρόκειται, μέ μιά λέξη, για ένα κόμμα πού στηρίζεται στις άδιόρατες συνάψεις μεταξύ έργων.

Η συναίσθηση ότι αυτό τό κόμμα υπάρχει είναι εκείνη πού επιτρέπει όρους παραγωγής έργου. Τό έρώ-

τημα για ποιόν παράγουμε, τι παράγουμε, δηλαδή, έτσι άπαντάται. Παράγουμε συγκεκριμένα για τά «μέλη» τούτου του άόρατου κόμματος, παράγουμε για νά εκφράσουμε και νά ενισχύσουμε τήν ιδεολογική και πολιτική ευαισθησία πού τό συνέχει, παράγουμε για τό κόμμα μας, παράγουμε για τόν έαυτό μας. Άκόμη και άν τό έργο μας προορίζεται νά θυθιστεί άυτανδρο στην πλησιέστερη μαύρη τρύπα, κι αυτό άνεξαρτήτως ποιότητας, άκόμη και άν άπολύτως κανένας δέν πρόκειται ποτέ νά μιλήσει ρητά γι' αυτό, βοηθώντας μας έτσι νά τό βελτιώσουμε ή άκόμη και νά τό άπορρίψουμε όλόκληρο, τό γεγονός ότι τό κόμμα αυτό υπάρχει είναι, φαίνεται, άρκετό από μόνο του για νά συνεχίσουμε νά παράγουμε. Η άποψινή μας συνάντηση τό άποδεικνύει. Τό έν λόγω γεγονός υπήρξε άρκετό ώστε νά τολμήσει ό Καψάλης νά εκδώσει τίς όφειλές τής άνάγνωσής του παρά τους δισταγμούς του.

Άρχισα εκφράζοντας τήν τιμή πού αισθάνομαι μιλώντας σας από αυτή τή θέση. Τό γιατί αισθάνομαι έτσι γίνεται τώρα πλέον άπολύτως κατανοητό. Ο Διονύσης Καψάλης παράγει ιδέες, παράγει έργο των γραμμάτων και των τεχνών. Άνάμεσα σε πολλά άλλα, είναι ποιητής, μεταφραστής, δοκιμογράφος. Έχει γράψει ποίηση, έχει εκδώσει μεταφράσεις, έχει εκφράσει συστηματικά σκέψεις και άπόψεις καινοτόμες για τήν έλληνική ποίηση και τήν ιστορία της, για τά κενά και τίς στρεβλώσεις του συναφούς κανόνα, για συγγραφείς και έργα, για τά προβλήματα τής μετάφρασης, για τή λογοτεχνία και τή θεωρία της, για τίς σχέσεις λογοτεχνίας και φιλοσοφίας, για τήν «κοινωνιολογία» των γραμμάτων και των τεχνών στον τόπο μας, για τήν πολιτική και τους θεσμούς, και όχι μόνο. Ο Διονύσης Καψάλης έχει παραγάγει έργο σύνθετο και πολύμορφο αλλά ταυτόχρονα έργο ενιαίο. Αν και άμφιβάλλω άν υπάρχουν σήμερα άνθρωποι στον τόπο μας πού θά μπορούσαν νά τό κρίνουν έγκυρα όλόκληρο ως αυτό πού διεκδικεί νά είναι, είναι πέρα από βέβαιο πώς τό έργο του Καψάλη θά επιβάλει άργά ή γρήγορα τόν έαυτό του μέ τρόπους όρατούς από παντού. Από τή μεριά μου, θά ήταν παραπάνω από γελοίο τό νά άποτολμήσω σήμερα κάποια συγκεκριμένη κρίση επί ενός τέτοιου έργου. Άλλωστε ποτέ δέν θεώρησα ότι αυτό είχα κληθεί νά πράξω άπόψε. Νομίζω πώς κλήθηκα για νά διατυπώσω άπλώς λίγες σκέψεις, σαν αυτές πού προηγούνται. Κλήθηκα όμως νά τίς διατυπώσω σε μιά στενά «κομματική» εκδήλωση. Δηλαδή σε μιά εκδήλωση τής όποιας συντελεστές είναι ή γκαλερί Bernier-Eliades, ό Γεράσιμος Κουζέλης, οι εκδόσεις Νήσος, ή σειρά *Έπιχειρήματα* των εκδόσεων αυτών και άρα οι συγγραφείς και έπιμελητές πού φιλοξενεί, ό Γιώργος Γιαννουλόπουλος και ό ίδιος ό Διονύσης Καψάλης. Αυτή ή πρόσκληση μέ έκανε νά πιστεύω, ίσως μέ τρόπο υπερφίαλο, πώς θά μπορούσα νά άνήκω και έγω στο ίδιο κόμμα. Κι αυτό προφανώς συνιστά για μένα μιά σπάνια, μιά έξαιρετικά μεγάλη τιμή.

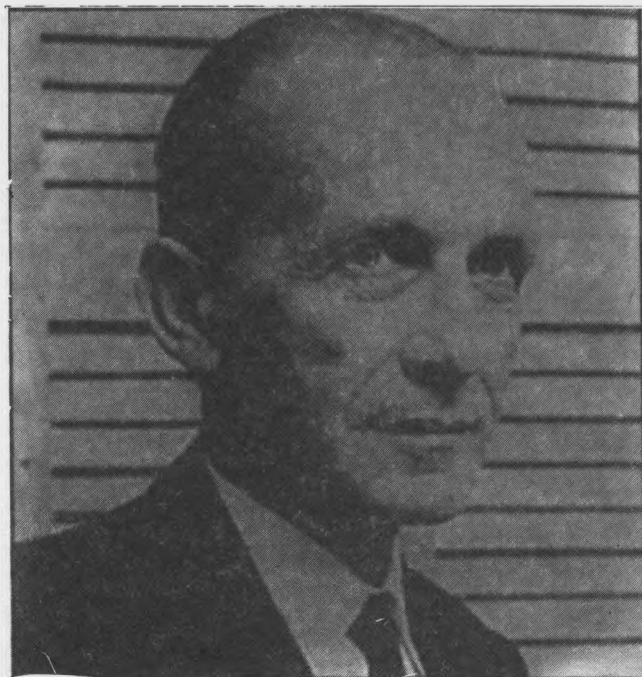
ΣΗΜΕΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΤΗΣ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ Α. ΦΡΑΓΚΙΑ

του 'Αλέξανδρου 'Αργυρίου

Θά μῶ κατ' εὐθείαν στό θέμα μου, δίνοντας ἐλάχιστα βιογραφικά, πού νάί μὲν δέν βοηθᾶν στήν πρόσληψη ἑνός ἔργου φαντασίας, ἴσως ὅμως μπορεῖ νά μᾶς δώσουν τούς ἐξωτερικούς ὄρους πού τό γέννησαν. Ἄλλωστε ἡ σχέση ἑνός ἔργου μέ τό βιοματικό πεδίο τοῦ συγγραφέα ἐνῶ εἶναι ἄμεση, δέν εἶναι πειστικά ἀποδείξιμη, διότι δέν ἀποτελεῖ ἀντίγραφο τῆς.

Ὁ Ἀντρέας Φραγκιάς γεννήθηκε τό 1921 στήν Ἀθήνα, ὅπου καί διαμένει ἔκτοτε. Ὁ πατέρας του –δημόσιος ὑπάλληλος– πέθανε στά 9 του χρόνια. Ὁ Ἀντρέας φοίτησε στό Βαρβάκειο, ἕνα πρότυπο γυμνάσιο, πρακτικό τμήμα. Μαζί του ὁ Ἄρης Ἀλεξάνδρου καί νεότεροι ὁ Ἀλέξανδρος Κοτζιάς, ὁ Τάκης Λαμπρίας, ὁ Τίτος Πατρικίος καί ὁ Γ.Π. Σαββίδης. Ἐχει ἀρχίσει ὁ Β' Παγκ. Πόλεμος, ὅταν, τελειώνοντας ὁ Φραγκιάς τά ἐγκύκλια μαθήματα, εἰσέρχεται στήν Ἀνωτάτη Ἐμπορική σχολή, ἐνῶ συγχρόνως, γιά βιοποριστικούς λόγους, ἐργάζεται ὡς ἔκτακτος δημοσιογράφος.

Κατοχή, ἀρχίζει ἡ ἐποχή τῶν αὐθόρμητων ἀντιστασιακῶν ὁργανώσεων. Μαζί μέ τόν Ἄρη Ἀλεξάνδρου, τόν Γεράσιμο Σταύρου καί τόν Λεωνίδα Τζεφρόνη, φτιάχνουν -παρεΐστικα– ἕνα αὐτοσχέδιο παράνομο τυπογραφεῖο. Ἀργότερα, ὅλοι τους σοβαρεύονται, πού λέμε, καί παίρνουν μέρος στό «σκληρό παιχνίδι». Ὁ Φραγκιάς, συμμετέχει σέ παράνομες ὁργανώσεις τῆς Ἀριστερᾶς, καί μετά τόν περιδότηο Δεκέμβρη τοῦ 1944, συνεκδοχικά θά ἔλεγα, χωρίς νά χαριτολογᾶ, στήν (ἀμφι)λεγόμενη ἀπελευθέρωση, φιλοξενεῖται σέ ποικίλους τόπους ἐξορίας. Στή δικτατορία τοῦ '67, αὐτοεξορίζεται στό Παρίσι, ἔπειτα ὅμως

ἐπιστρέφει καί τολμᾶ νά κυκλοφορήσει τόν *Λοιμό*, πού εἶχαν καταστρέψει οἱ βαστάζοι τῆς δικτατορίας στήν ἀρχή τῆς ἐκτροπῆς. Αὐτά τά ἐλάχιστα.

Σέ μιά συνέντευξή του τό 1992, πού τώρα μόλις ἔρχεται στή δημοσιότητα, ὁ Φραγκιάς μαρτυροῦσε:

Ἄκολούθησα [...] τή μοίρα τῶν ἀνθρώπων πού ἄρχισαν νά νοιώθουν τόν ἑαυτό τους στά

χρόνια τῆς 4ης Αὐγούστου καί ἀνδρώθηκαν στήν Ἀντίσταση. Νομίζω ὅτι δέν εἶναι προσωπική περίπτωση. Μιά κίνηση καί ροή ἀνθρώπων πού εἶχαν αὐτά τά ἴδια διώματα μποροῦσαν νά ἔχουν μία κοινή πορεία καί μία κοινή μοίρα μέ τίς περιπέτειες πού ἀκολούθησαν μέ τό τέλος τοῦ πολέμου. Τολμῶ νά πῶ ὅτι δέν ἔπραξα τίποτε περισσότερο ἢ λιγότερο ἀπό ὄλους τούς ἄλλους. Ἡ κοινή μοίρα ὅσων ἐπέζησαν ἀπό ἐκείνη τήν ἐποχή ἦταν καθοριστική γιά ὅλη τους τή ζωή –καί γιά τά διώματα πού ἔζησαν, ἀλλά κυρίως γιά τήν ἰδεολογία πού γεννήθηκε καί ἀναπτύχθηκε πέρα ἀπό τά στενά ὄρια κομμάτων καί ὁμάδων.

Ἡ στάση αὐτή ἐπεκτεινόταν σέ ὅλα τά ἐπίπεδα καί νομίζω ὅτι παρέμεινε ὡς αἴτημα σέ ὅλα αὐτά τά χρόνια. Δέν ἦταν μόνο τό στενά πολιτικό θέμα. Ἦταν μία ἀνάπλαση ὅλης τῆς ζωῆς, πού περιεῖχε καί τά αἰσθητικά καί τά προβλήματα πολιτισμοῦ. Κυρίως ὅμως γεννήθηκε μία ἀνθρώπινη διάσταση πού διαπερνοῦσε ὅλη αὐτή τήν ἐμπειρία.

(μονόλογος τοῦ ΑΝΤΡΕΑ ΦΡΑΓΚΙΑ. Συνέντευξη στόν Μισέλ Φάις, πρόλογος Βαγγ. Χατζηβασιλείου, 1992, ἐκδ. ΠΟΛΙΣ, σ. 47-48 2001.)

Καί γιά νά δώσω τώρα ἐγώ, κάποια ἐλάχιστα στοιχεῖα πού δείχνουν τήν ἀπήχηση τοῦ ἔργου του –ἐκτός ἀπό τίς μεταφράσεις τῶν ἔργων του στά γαλλικά, γερμανικά, ρωσικά ρουμανικά οὐγγρικά, καί τίς εὐμενεῖς κριτικές ἀπό τούς Βαρίκα, Στ. Δρομάζο, Ἀλέξ. Κοτζιά, Ἀναγνωστάκη, Τατιάνα Μιλλιέξ,, Μερακλή, Χουρμουζιάδη, Mario Vitti, V. Rotolo– τό 1987 τοῦ ἀπονέμεται τό πρῶτο κρατικό βραβεῖο μυθιστορηματος καί τό 2000, τό μεγάλο βραβεῖο γιά τό σύνολο τοῦ ἔργου του, *παμψηφεί*, ἀπό μία ἐπιτροπή πού, κατά τά ἄλλα, δέν διακρίθηκε γιά τήν μακροθυμία της.

Στόν καιρό, πού λέμε.

Τό πρῶτο μυθιστόρημα πού δημοσιεύει ὁ Φραγκιάς εἶναι τό *Ἀνθρωποι καί σπίτια*, τό 1955.

Σέ διάκριση ἀπό τούς ἄλλους ὁμήλικους καί ὁμότεχνούς του, πού ἀναφέρονται κυρίως στήν κατοχή, ὁ Φραγκιάς περιγράφει καταστάσεις τῶν πρώτων μεταπολεμικῶν χρόνων, πού δέν ἦταν πράγματι «μεταπολεμικοί», δεδομένου ὅτι εἶχαν ὑποθηκευθεῖ μέ τόν Δεκέμβρη τῆς Ἀθήνας, τό 1944.

Νόθη κατάσταση, μέ τραγελαφικά φαινόμενα.

Αὐτή ἡ ἐπιλογή τῶν μεταπολεμικῶν χρόνων (πού εἶναι τό παρόν, ὁ «χρόνος» τοῦ μυθιστορηματος, –κάπου ἐκεῖ τό 1945– καί ὁ «τόπος» πού διεξάγεται ἡ ὑπόθεση – «μιά συνοικία τῆς Ἀθήνας») ἀποτελοῦσε τότε ἕνα συγγραφικό εὖρημα ἀνεκμετάλλευτο,

ὅμως ἰδιαίτερος ἰκανό στό νά ἐξηγήσει «προφητικά» τά μετέπειτα δραματικά συμβάντα.

Ἐξωτερική κατάσταση πού ἀναγράφεται στό μυθιστόρημα: οἱ συνοικίες τῆς Ἀθήνας, ὅταν εἶχαν ἰδιαίτερα πληγῆ, στά χρόνια τῆς Κατοχῆς καί τοῦ Δεκέμβρη 1944, καί οἱ πληγές της δέν εἶχαν ἀκόμη ἐπουλωθεῖ στά χρόνια ἀναφορᾶς –πού ζητᾶμε– τοῦ ἔργου. Ἔτσι ὁ τίτλος *Ἀνθρωποι καί σπίτια* ἀποδίδει τίς ἀκόλουθες συνθήκες, στίς ὁποῖες βρισκόμαστε, στό παρόν τῆς ἀφήγησης: Τά «σπίτια», πού οἱ τοῖχοι τους ἦταν σημαδεμένοι ἀπό τά γερμανικά, ταγματσαφαλικά, ἀγγλικά, πυροβόλα ὄπλα. Γι' αὐτό καί τά «πληγωμένα σπίτια» ἀνάγονται (ἀπό τόν τίτλο): σέ σύμβολο πού εἰκονογραφεῖ τήν ἐποχή. Ἡ μνήμη τοῦ συγγραφέα (ἡ ἀκριβέστερα: τοῦ ἀφηγητή τοῦ ἔργου) μεταβαίνει, συνειρμικά, ἀπό τά ἐμφανῆ τραύματα τῶν σπιτιῶν, στά ἀφανῆ «τραύματα» σωμάτων καί ψυχῶν. Διότι τό παρελθόν, κοιταγμένο ἐν προόδῳ, καταλήγει νά μετασχηματίζει τήν πείρα ζωῆς, σέ βίωμα, ἄν μέ τή διάκριση *πείρα/βίωμα*, θέλομε νά δηλώσομε ὅτι ἡ *πείρα* ἔχει διαποτίσει τή *συνείδηση* καί ἔχει μεταπλαστεῖ σέ παράγοντα: πού *ἀσυνείδητα* (αὐτόματα) τίθεται ἐν λειτουργία.

Ἀναφέρθηκα στόν «χρόνο» τέλεσης τοῦ μυθιστορηματος, στόν «τόπο» διεξαγωγῆς του, καί τώρα νά συμπληρώσω: τόν «ἐσωτερικό χώρο», πού εἶναι, ἄν μιλάμε μέ οικονομικούς κοινωνικούς ὅρους: τό *μικροαστικό περιβάλλον* πού τό κατοικεῖ. Ὅμως, μία καί τό περιβάλλον αὐτό, μᾶς ἔχει δώσει «μικροαστικά» καί «μελοδραματικά» δείγματα γραφῆς, ὁ Φραγκιάς, μᾶς προτείνει νά δοῦμε τόν μικροαστικό κόσμο σάν ἕνα *μικρόκοσμο* ὄχι ὅμως μίζερο καί αὐτοπαγιδευμένο (στίς ἀντιεξουσιαστικές πού τό περιβάλλουν), ἀλλά «ἀντιηρωικό» καί «ἀνθρώπινο», πού ἀντιστέκεται στίς δυσκολίες μέ ἀσίγαστο πάθος. Οἱ «ἥρωες» (μέ ἄλλα λόγια: τά μυθιστορηματικά πρόσωπα τοῦ Φραγκιά) ἔχουν τίς καθημερινές ἐγγονίες τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων. Ὁ συγγραφέας συμπορεύεται μέ αὐτόν τόν *μικρόκοσμο* μᾶς μεγαλεπήβολης πολιτείας νά τό πῶ μέ ἐπιφύλαξη: τό περιθώριό της. Ἐνα «περιθώριο» ὡστόσο, πού (κάποιες ἱστορικές συγκυρίες) τό ἀνέβασαν στό *προσκήνιο*, καί τό μερίδιό του στήν ὑπόθεση (αὐτοῖ οἱ μικροὶ ἀντι-ἥρωες τῶν κατοχικῶν χρόνων) τό κατέθεσε ὡς ἕαν νά ἀσκοῦσε ἕνα φυσικό νόμο ὡς «τρόπο ζωῆς». Ἡ, ἄν θέλετε νά τό πεῖτε κυνικά: φέρθηκε κατά τή συγκυρία τῶν καιρῶν.

Ὁ πλασματικός (μυθιστορηματικά) κόσμος τοῦ Φραγκιά, διαποτισμένος ἀπό τό παρελθόν (πού ἔφυγε μαζί μέ τίς ἐλπίδες πού γέννησε) ζεῖ τό παρόν (μέ τίς μνήμες τοῦ παρελθόντος) καί βέβαια τή μικρόνοια τῶν νέων συνθηκῶν, ἀνεργία, ἀγῶνας γιά τό μεροκάματο, οικονομικά ἀδιέξοδα, καί σάν *ἀπόδραση καί ψυχαγωγία* τό ποδόσφαιρο –*μαγικό περιβάλλον*. Ὁ κόσμος, μέ ἄλλα λόγια: μᾶς δῆθεν ἀπελευθερωμένης πολιτείας, πού ζεῖ ἕνα νέο ἐγκλωδισμό, ζεῖ σέ νέα –ἰθαγενή τώρα– «κατάσταση πολιορκίας», σέ

έναν τόπο πού δέν ἔχει πόρους ἢ δέν φροντίζει νά ἀξιοποιήσει τίς δυνατότητές του (ἐπειδή, ἐνδεχομένως: περί ἄλλα τυρβάζει).

Δικαιούται κανείς, μέ τά φαινόμενα πού καταγράφονται: νά ἀναρωτηθεῖ: ἂν οἱ μεταπολεμικές συνθήκες γέννησαν τήν ἀσφυκτική ψυχολογία τῶν «ἠρώων» τοῦ ἔργου, ἢ τά πράγματα ἀνήκουν σέ ἕνα γενικότερο περιβάλλον: πού δημιούργησε ὁ «ψυχρός πόλεμος» –ἐδῶ: πρῶτο δείγμα γραφῆς θερμοῦ πολέμου– τροφοδοτώντας –τό περιβάλλον, τούς περιβαλλόμενους– μέ πλασματικές ἰδέες καί ἰδεοληψίες.

Μέ τήν ἀπορία ὅμως αὐτή –καί προτιμῶ νά μείνομε χωρίς ἀπάντηση– δρισκόμαστε ἤδη: ἐκτός τοῦ ἔργου καί «ἐκτός τῶν προθέσεων» (ὑποθέτω εὐλογα) τοῦ ἀφηγητῆ/συγγραφέα, ὁ ὁποῖος (ὀρθά) ὄχι μόνο δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά θέσομε τό ἐρώτημα, ἀλλά καί δέν τό ὑπαινίσσεται, προβαίνοντας στίς λαθροχειρίες τῆς «στρατευμένης τέχνης». Παραμένει σταθερά πιστός στούς δοκιμασμένους μυθιστορηματικούς ὄρους καί δέν σκηνοθετεῖ θεωρητικές κατασκευές, πού θά ὑπνόμευαν τό οἰκουμενικό χαρακτήρα τῶν καταστάσεων.

Τό *Ἄνθρωποι καί σίτια* περιγράφει ἀρητόρεντα τή σχιζοφρενική κατάσταση ἑνός μεταπολεμικοῦ κόσμου πού βιώνει ἕνα ἀνάληγτο παρόν ὅταν τό ἀνεπίστροφα χαμένο παρελθόν φαινόταν νά ὑπόσχεται (ἀόριστα) ἕναν παράδεισο. Ὁ συγγραφέας δέν κρίνει, ἀλλά μέ ἀντικειμενική πρόθεση καταγράφει τίς συν-

θήκες ζωῆς: μετά τήν ἐξέγερση τῆς Ἀθήνας. Τά ἀδιέξοδά της. Ἀπόδοση πού ἀνταποκρίνεται παραδειγματικά στήν κατάσταση, χωρίς ἡ «θέση» (πού περιλαμβάνεται μόνο στίς παραμέτρους τοῦ ἔργου) νά ὀνομάζεται, ἐνῶ ἡ ἀνθρώπινη μοίρα, μπορεῖς νά πεῖς ὅτι: ἐπαφίεται «στόν πατριωτισμό» τοῦ ἀναγνώστη, πού ἀποκρυπτογραφεῖ τά φαινόμενα: κατά τήν τιμή καί τήν πελοίθησή του. (...).

Τό δεύτερο μυθιστόρημα τοῦ Ἀντρέα Φραγκιά θά ἐκδοθεῖ 7 χρόνια ἀργότερα, τό 1962. Ὁ τίτλος, πάλι. *Ἡ καγκελόπορτα*, προϋποθέτει, πίσω της, μιά αὐλή τῶν «θανυμάτων» ἢ τήν προσδοκία τους. Πάντως ὁ «κοινός τόπος» παρέχει: τήν δυνατότητα ἐπικοινωνίας, τό διάλογο, συγκριτικό καί διαλεκτικό τῶν σέ παράταξη σπιτιῶν καί σπιτικῶν. Τίς παράλληλες ἱστορίες καί συμπεριφορές, ταυτόχρονα: πολλῶν μυθιστορηματικῶν «ἠρώων». Καί μέσα ἀπό τίς συμπεριφορές νά διαγράφονται: οἱ παροχές καί οἱ δυνατότητες πού ἐπιτρέπει τό κοινωνικό σῶμα, αἴφνης νά δραπετεύει ἀπό τό στενό περιβάλλον. Συγχρόνως: νά μετρίεται τό πλαίσιο μιᾶς κοινωνίας πού λειτουργεῖ σέ χαμηλούς καί ἀργόσυρτους ρυθμούς ἀνάπτυξης, ἐκκινώντας ἀπό μηδενική βάση. (Νά σκεφθοῦμε τόν οἰκοδομικό ὄργανισμό τῆς δεκαετίας τό 1950).

Ἡ λογική μιᾶς συνθήκης πού ὄχι ἀπλῶς ἀνέχεται ἀλλά ἀποδέχεται τόν «ἀμοραλισμό» ὡς ὄρο ἀναγκαῖο κοινωνικῆς ἄμιλλας, φαινόμενο πού ἐρχεται σέ σαφῆ ἀντίθεση πρὸς μιά «ουτοπική» –νά τήν πῶ–

κοινωνία: τῆς «ἰσοτιμίας» καί «ἰσονομίας», πού ὄνει-
ρεύονταν κάποτε –μέ ἀγαθή προαίρεση– κάποια ἀπό
τά βασικά πρόσωπα τῆς ἱστορίας.

Ἀπό αὐτή τή διάσταση «ὄραματος» καί τῶν συγ-
χρόνων «ἀπαιτήσεων διαφυγῆς»: πηγάζει τό *συναί-
σθημα ἐνοχῆς* πού διαποτίζει, αὐτά τά πρόσωπα, κα-
θώς ὀλισθαίνουν στόν συμβιβασμό: πρὸς μιά πραγμα-
τικότητα τήν ὁποία –στό ὄνομα ἄλλων προδιαγρα-
φῶν– ἀπορρίπτουν, οἱ ὁποῖες ὡς ὑποσχέσεις, λει-
τούργησαν στό πεδίο τοῦ «ὑποθετικοῦ» καί τῆς ἐνυ-
λης φαντασίας. Ἄν αὐτός, ὅσο νομίζω, εἶναι ὁ τό-
πος τοῦ μυθιστορήματος, ὁ κόσμος: μέσα καί ἔξω
ἀπό τήν «καγκελόπορτα»,

(ἡ λέξη, ἐκτός ἀπό τήν «πόρτα» πού παραπέμπει
στήν ἔξοδο, περιέχει καί τό «κάγκελο», σύμβολο
ἐγκλωβισμοῦ, ὑποκατάστατο τῆς φυλακῆς)

τίθεται ὑπό δοκιμασίαν ὁ ἠθικός ὀπλισμός του, ἄν
τελικά θά ὑποκύψει καί θά συμβιβαστεῖ. (Ἡ, μέ τήν
κομπή κυριολεξία τοῦ Καβάφη, ἀποδεχόμενοι τήν:
«ποικίλη δρᾶση τῶν στοχαστικῶν προσαρμογῶν»).

Ὁ χρόνος τοῦ μύθου τοῦ μυθιστορήματος εἶναι συ-
γκεκριμένος: Τό 1954, ὅταν τό κοινωνικό καί δυνα-
μικό πεδίο τῆς ἑλληνικῆς πραγματικότητας, ἀρχίζει
νά αὐτοσχεδιάζεται, σύμφωνα μέ ἀμερικανικά πρότυ-
πα καί δόγματα, πού υἱοθετοῦν τά ποικίλα ἐπιτελεῖα
μας, πολιτικά στρατιωτικά.

Ὁ Φραγκιάς καί στήν *Καγκελόπορτα* μένει ἔξω
ἀπό τίς πολιτικές ἢ κοινωνικές παραμέτρους: δέν τόν
ἀφοροῦν –τουλάχιστον ἄμεσα. Περιγράφει τήν μοῖρα
τῶν ἡρώων του, χωρίς νά δεοντολογεῖ ἢ νά κηρύττει
ἀπό καθέδρας. Τά συμβαίνοντα λειτουργοῦν ὡς ἐάν
δέν ὑπάρχει ὁ ἀνθρώπινος παράγων ἐντός μᾶς
ὀδεύουσας στά τυφλά κοινωνίας, κατά τίς ἀπρογραμ-
μάτιστες ἀνάγκες τῆς, (πλὴν: ἐντός τῶν ὁρίων τῆς
καί τῶν ὄρων τῆς –προστατευόμενες ὡς ἠθικές τάχα
ἀρχές) ἔξωθεῖ τούς ἥρωες σέ καθημερινούς συμβιβα-
σμούς, μέχρι τήν *μερικὴ ὑποταγή*, ἐπειδή ἡ ὀλίσηση
στήν περιθωριοποίηση θά ὀδηγοῦσε στήν *ὀλοκληρωτι-
κὴ ὑποταγή*.

Παρατηροῦμε πάντως ὅτι καί οἱ ἄλλοι κριτικοί,
ἀναγνώστες τῆς «Καγκελόπορτας», ὀδηγοῦνται σέ
παρόμοιες κρίσεις, γιά τά ἄμεσα πορίσματα πού ἐξά-
γονται. Σημειῶνω τά ὀνόματά τους: Βάσος Βαρίκας,
Ἄλκης Θρύλος, Μανόλης Ἀναγνωστάκης, Στάθης
Δρομάζος, Τατιάνα Μιλλιέξ, Ἀλέξανδρος Κοτζιάς,
Δημήτρης Ραυτόπουλος, Μιχάλης Μερακλῆς, καί
στήν γαλλικὴ ἐφημερίδα *Le Monde* ἢ Ντομνίκ
Γκραντμόν (Dominique Grandmont) (12.1.1972).

Ἐπιλέγω ἀπό τόν Ἀναγνωστάκη:

«Δέν εἶναι προγραμματισμένος καί ἀποδει-
κτικός γιὰτί ἡ ἀνθρωπιά του εἶναι βαθύτερη
καί διωμένη καί ξερεῖ τό μεγάλο μυστικό τῆς
καλλιτεχνικῆς ἀγωγῆς: τήν ὑποβολή [...] ἔχει
συλλάβει [...] τήν ἀληθινὴ ποίηση τῆς ζωῆς. [...] ἔχει
ὑπάρχει ἐδῶ σαφῶς μιά ἄλλη ὄψη τῶν πραγ-

μάτων, μιά ἄλλη ἀντίληψη γιά τήν πραγματι-
κότητα καί γιά τή λογοτεχνικὴ καταξίωση τῆς
πραγματικότητας πού κανένας δέν καλλιεργεῖ
μέ τόση συνέπεια καί μέ τέτοια ποιότητα. [...]»

Μιά σύγκριση. Ἄν στό *Ἀνθρώποι καί σίπια*, παί-
ζεται τό διῶνυμο «ἀβεβαιότητα-ὄραμα», στήν *Καγκε-
λόπορτα* παίζεται ἓνα ἄλλο διῶνυμο «ἀπόγνωση-συμ-
βιβασμός». Ἄν στό πρῶτο τό «ὄραμα» συντηρεῖται:
ἀπό κεκτημένη ταχύτητα, στό δεύτερο τό «ὄραμα ὡς
ἐλπίδα», τείνει νά μηδενιστεῖ μπροστά στό παιχνίδι
πού λέγεται ζωή, ἢ τή ζωή πού εἶναι παιχνίδι, «μι-
σητό σκῆνωμα, θανάτου ἄθυρμα, συντριμμένο βάξο»,
κατά τόν Καρυωτάκη. Ὡστόσο, σέ κάθε περίπτωση,
οἱ «ἥρωες» τοῦ μύθου ἀντιστέκονται μέ σιωπηρὴ
βούληση στόν καταποντισμό τους.

Ἀπό Μάρτιο περίπου τοῦ 1967 εἶχε παραδοθεῖ
στόν ἐκδότη τό ἐπόμενο μυθιστόρημα τοῦ Α. Φρα-
γκιά ὁ *Λοιμός*, ἀλλά ἡ 21ῆ Ἀπριλίου θά ματαιώσῃ
τήν ἐκδοσή του καίγοντας τά ἀντίτυπα, καί χάρις σέ
σύμπτωση θά διασθεῖ τό χειρόγραφο. Τελικά τό
ἔργο θά ἐκδοθεῖ τό 1972, μετὰ τήν ἐπιστροφή τοῦ
Φραγκιά ἀπό τό Παρίσι, μέ τά «ἀνοίγματα» πού
ἔκανε ἡ Δικτατορία, πιστεύοντας ὅτι ἦταν πλέον
ἀχτύπητη. Ἡ καθυστέρηση τῆς ἐκδόσεως θά ἐπιτρέψει
νά προστεθοῦν στίς παραπομπές τοῦ ἔργου, ἐκτός
ἀπό τό ἐνοχο παρελθόν τοῦ Ἐμφυλίου καί οἱ ἐκδο-
λές του στή δικτατορία τοῦ 1967.

Ὁ πρῶτος πού θά γράφει γιά τό *Λοιμό*, ἐκείνους
τούς πίζουλους καιροῦς, ἦταν ὁ Ἀλέξανδρος Κοτζιάς
στήν τότε στήλη πού τοῦ ἔχει δοθεῖ σ' «Τό Βῆμα»
(31.3.1972). Ἐπειτα ἀπό ἓνα χρόνο, –στό περιοδικό
«Ἡ Συνέχεια»– θά γράψῃ ὁ ὁμότεχνος Νίκος Κάσ-
δαγλης (τχ.1, Μάρτης 1973, σ. 38-9). Δύσκολοι και-
ροί. Ἀργότερα ὁ ἰταλὸς νεοελληνιστὴς Βιντσέντο
Ρότολο (Vincenzo Rotolo) (Ν. Δομή, τχ.1, Ἰούν. '76,
σ. 74-78).

Ἄν ἀναρωτηθεῖτε, ὅσοι ξέρετε αὐτό τό ὀρια-
κό καί σημαντικό ἔργο, γιὰτί τόσο λίγη ἀπή-
χηση ἔχομε ἀπό τήν ἐντυπη κριτικὴ, ἢ ἀπά-
ντηση εἶναι: οἱ δύσκολοι καιροί. Στά χρόνια
τῶν «δύσκολων καιρῶν», μιά θετικὴ κριτικὴ
γιὰ ἓνα βιβλίο –ἔμμεσα *καταγγελίας* τῶν πά-
γων ἰδεολογημάτων τοῦ συστήματος– ὁ κριτι-
κός, γιά νά μὴν ἔχει συνέπειες, ἢ ἔπρεπε νά
προστατεῦται ἀπό μιά ἐφημερίδα κύρους
–ὅπως γράφοντας σ' «Τό Βῆμα»– ἢ ἔπρεπε νά
δημοσιευθεῖ ἡ κρίση του, σέ ἐντυπο πού τά
ἐπαίξε ὅλα γιά ὅλα, ἔχοντας ξεκινήσει ἀκήρυ-
κτο πόλεμο μέ τή δικτατορία, μέ τόν κίνδυνο
«ἐκείνη νά τόν περιμένε στή γωνία». Αἴφνης,
στό 2ο τχ. τῆς «Συνέχειας» συλλαμβάνεται,
ἀπό τήν ΕΣΑ, ἓνας ἀπὸ τούς υπεύθυνους τῆς,
γιὰ ἄλλη –ὑποτίθεται– δρᾶση του, ὁ Δ.Ν. Μα-
ρωνίτης. Αὐτά σήμερα ἔχουν ξεχαστεῖ. Δικαιο-
σύνη, πού λείει ὁ ποιητής.

Στόν Λοιμό-

τό λοι: μέ ὄμικρον γιώτα, *λοιμός, λιμός, καταποντισμός* κατά τή γνωστή ἔκφραση. Στήν περίπτωση μας τώρα: ὁ «λοιμός» σημαίνει –καί δέν ὑπονοεῖ ἀπλῶς: *τή θανατηφόρα ἐπιδημία*, μιᾶς ἢ κάθε ἀσθένειας ὑπαρκτῆς, ἢ «δυνατῆς» μέ μεταφορική ἔννοια: Προτείνω, γιά τή συγκεκριμένη περίπτωση: τήν ἐπιδημία ἑνός κακοῦ, μέ «ἀμέτρητες» διαστάσεις, ἢ, ἀλλιῶς: μέ διαστάσεις τερατώδεις.

Ὁ Λοιμός εἶναι ἕνα ἔργο πού δέν μοιάζει μέ τά προηγούμενα, τά ὅποια, λίγο πολύ: γράφονται μέ ρεαλιστική γραφή –πάντως πολλῶν ἐπιπέδων, «κριτικό ρεαλισμό» θά τόν ἔλεγε ὁ Στρατῆς Τοῖρκας– καί ὁ μῦθος τοῦ ἀναπτύσσεται: μέ λογική τάξη καί σειρά, ἔτσι ὥστε (γιά τόν ἀναγνώστη) δέν γεννιούνται προσκόμματα στήν ἀνάπτυξη τοῦ μῦθου τοῦ ἔργου. Ἐδῶ ὅμως οἱ συνθήκες ἔχουν ἀλλάξει. Ὅ,τι συμβαίνει μοιάζει ἀλλά δέν ἀνταποκρίνεται σέ μιά καθημερινότητα. Φαίνεται νά ἰδρῦει μιά δική του καθημερινότητα.

Στά προηγούμενα ἔργα τοῦ Φραγκιά, οἱ τίτλοι «παρέπεμπαν». Τώρα παραπέμπει: *ὄλο τό ἔργο*. Τίποτε δέν εἶναι πραγματικό καί τίποτε δέν φαίνεται νά μὴν ἀνήκει στή σφαῖρα τοῦ «δυνατοῦ». Χῶρος, Χρόνος: ἀπροσδιόριστοι: *κάπου, κάποτε*. Ὁ «τόπος» ὅπου διεξάγεται ἡ ὑπόθεση, σύμφωνα μέ τίς προδιαγραφές τοῦ κειμένου, ὑπάρχει παντοῦ ἢ πουθενά. Εἶναι «οὐ τόπος» –τό ἀντίθετο μιᾶς οὐτοπίας. Ἡ παραμόρφωση μιᾶς οὐτοπίας ἀγγέλων, μιά μετασχηματισμένη πολιτεία: *σατανάδαν*, πού φιλοδοξεῖ τοὺς «δαίμονους» πού ἔχει ἐγκλωβίσει νά τοὺς μεταβάλλει σέ ἀντίγραφα ἀγγέλων, *καταστρέφοντας τή συνείδησή τους*.

Στήν ἀνώνυμη πολιτεία τοῦ Λοιμοῦ, οἱ κάτοικοι εἶναι ἐπίσης ἀνώνυμοι. Ἐχουν ὅμως ιδιότητες: ὑπονομευτῆς, συνωμότης, κίβδηλος, νοσηρό πνεῦμα, κλπ., χαρακτηρισμοί πού τοὺς δόθηκαν ἀπό τοὺς –ἄσπρους σκούφους» πού ἔχουν καί αὐτοὶ ιδιότητες: ρυθμιστῆς, καρφωτῆς, ὄργανο, ὁ «πού ἀποφασίζει», ἐνῶ μιά ἐνδιάμεση κατηγορία, περιλαμβάνει: *τοὺς συμβιβασμένους, τοὺς ἀπαυδισμένους*, πού ὑπέκλυαν στίς ἀφόρητες πιέσεις, καί ἐξαγοράζουν κατηφεῖς τήν «ὑποταγή» τους, ἀλλά εὐστοχα ὑποδύονται ὅτι παίζουν τό ρόλο τοῦ ὄργανου τῆς ἐξουσίας, ὑπονομεύοντας τον.

Τό σύστημα καταπίεσης πού καταρτίστηκε αὐτοσχέδια καί ὡς κακέκτυπο, ὡς «ὑποσύστημα» τοῦ «καθαυτοῦ συστήματος» ἀντιγράφοντας τοὺς ἀναγνωρισμένους *προστατευτικούς μηχανισμούς*, συντηρεῖ τή λειτουργία τῶν γνωστῶν μέτρων καταπίεσης. Κοντολογίς, βρισκόμαστε σέ μιά ὀργανωτική κοινωνία ὅπου ὅλα καί ὅλοι ἐλέγχονται ἀπό τό ἐπιβλητικό καί ἐπιβεβλημένο κατεστημένο, ἐνῶ ἡ πραγματική ἐξουσία εἶναι ἀπρόσιτη καί παραμένει ἀγνωστή –ὡς εἶδος μεταφυσικῆς, ὅπου ὁ θεός, ἢ θεότητα: *εἶναι καί παρα-*

μένει ἀνεξερευνήτη. Ἐδῶ μπορούμε νά σκεφθοῦμε τό ἔργο τοῦ Κάφκα.

Ἄν χρειάζεται νά φερθοῦμε γιά μιά στιγμή ὡς ἐπαγγελματίες κριτικοί, μέ τά ὄπλα τῆς συντεχνίας, θά παρατηροῦσα ὅτι ἕνα κείμενο γραμμένο σέ τρίτο πρόσωπο σημαίνει ὅτι βλέπει καί γράφει τά φαινόμενα μέ τό «μάτι τοῦ θεοῦ». Ὁ συγγραφέας, δηλαδή, ὑποδύεται τόν ἀντικειμενικό καταγραφέα καί μένει ἔξω ἀπό τό «θέαμα», ὅμως ἐδῶ ὁ συγγραφέας ἀποδεικνύεται δόλιος μέσα στή γενική δολιότητα, καί σιωπηρά παρεμβαίνει σέ δεύτερο γραμματικό πρόσωπο, δείχνοντάς μας ὅτι μετέχει στά τεκταινόμενα καί τά κρίνει συμμετέχοντας.

Σέ τελευταία ἀνάλυση –ἔχει γίνει κοινός τόπος ἡ ἔκφραση αὐτή τοῦ Φρ. Ἐνγκελς– ἡ κοινωνία τοῦ Λοιμοῦ δέν εἶναι παρά ὀριακή –πάντως: μέσα στίς δυνατοτήτες τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας.

Ὁ ὁμότεχνος καί συναδέλφος του στή δημοσιογραφία Ἀλέξανδρος Κοτζιάς, γράφει:

Στό συγκλονιστικό αὐτό ἔργο δέν ἀναπτύσσεται ὑπόθεση. Ὅ,τι συμβαίνει ἔχει συμβεῖ καί προηγουμένως, καί θά ξανασυμβεῖ. Οὐσιαστικά ὑπάρχει μόνο μιά στατική κατάσταση: ἡ «κόλαση», πού οἱ διάφορες πτυχές τῆς ἀποκαλύπτονται ἀπό σελίδα σέ σελίδα. Καί οἱ ψηφίδες, τά ἀπέριττα εἰπωμένα καί γιά τοῦτο τρομαχτικότερα περιστατικά πού συνθέτουν αὐτέ τίς πτυχές, ὑποτυπωδῶς συνεχίζονται μεταξύ τους γιά νά διαγράψουν μιά σειρά ἀπό στοιχειώδεις «ἐξελίξεις».

Δέν ὑπάρχει ἄλλωστε χρόνος. Εἶναι ἀγνωστο ἂν τό μαρτύριο τῶν κολασμένων διαρκεῖ μερικoὺς μῆνες, μερικά χρόνια ἢ ὀλόκληρη τή ζωή. Ὁ χρόνος ἐδῶ εἶναι μιά ἀτμητῆ ἀτέλειωτη μέρα καταναγκαστικοῦ μόχθου καί ἀπύθμενου ἐξευτελισμοῦ, μιά ἀτμητῆ ἀτέλειωτη νύχτα συστηματικοῦ τρόμου, ἢ ἀναμονῆς τοῦ τρόμου πού εἶναι ἐξ ἴσου καταλυτική ὅσο καί ὁ ἴδιος ὁ τρόμος. Καί ὅλα αὐτά σ' ἕνα τόπο, ἄγνο, φαλακρό, ἄνυδρο, καψαλισμένο ἀπό τήν ἄρημ καί τοὺς τρελοὺς ἀνέμους. [...] Ἡ εἰκόνα τῆς κόλασης τοποθετεῖται στό κατάλληλό πλαίσιο. [...]

(*Τό Βῆμα* 1972, «Μεταπολεμικοὶ πεζογράφοι» σ.177).

Ὁ ὁμότεχνος πεζογράφος Νίκος Κάσδαγλης γράφει:

Ὅσο γιά τό παράλογο, πού κυριαρχεῖ σ' ὀλόκληρο τό βιβλίο, δύσκολα θά μπορούσε νά χρησιμοποιηθεῖ στοιχεῖο πιό χαρακτηριστικό.

Ἀπό τή χρήση τοῦ παράλογου στή βιομηχανία τῆς τρέλας ἢ ἀπόσταση εἶναι μικρή. Πολλοί, πού βρέθηκαν μ' ἀδύνατο ἢ ταραγμένο

νευρικό σύστημα, πέρασαν στην άλλη μεριά, πολλοί προσπάθησαν ν' αυτοκτονήσουν· μερικοί τὰ κατάφεραν.

Ὁ Φραγκιάς συνταρακτικός, ὅταν περιγράφει τίς ψυχικές ἀλλοιώσεις πού στάθηκαν καθημερινή πραγματικότητα.

Πιό φοβερό ἀπ' ὅλα στάθηκε ἡ ψυχολογική διεργασία πού μεταβάλλει τό θῦμα σέ δήμιο: ἕνα φουκαρά δήμιο, καταπιεσμένο καί τρομοκρατημένο ὅσο καί τὰ θύματά του. Εἶναι γνωστό πῶς οἱ ἐξωμότες γίνονται οἱ πιό σκληροί γενίτσαροι. Ὅμως, πρέπει νά 'ναι ἀρρωστημένα τὰ μυαλά πού σοφίστηκαν καί ὀργάνωσαν ἐν ψυχρῶ ἕνα τέτοιο ἀπαίσιο σύστημα!» (πέρ. «Ἡ συνέχεια» 1973).

Σταχυολογῶ, ἀπό τόν γάλλο κριτικό Ὑμπέρ Ζουέν (*Le Monde*, 30.3.1979) πού διαβάζει τόν «Λοιμό»: μεταφρασμένο στίς ἐκδόσεις «Γκάλιμαρ»:

Ἄς μή περιμένει κανεῖς, [...] ἐπικές περιγραφές ἢ ἄν προτιμᾶτε, σκηνές γεμάτες φρίκη, ὅπου ἡ τρομοκρατία θά κατονομαστεῖ –ἐπί τέλους– καί θά ἀναγνωριστεῖ.

Τά πράγματα ἔχουν ἀντίστροφα: ἡ ἀφήγηση [...] ξετυλίγεται ἤρεμα, λές κάτω ἀπό ἕνα ψυχρό καί παράξενο φῶς. Δέν ὑπάρχει κάποιο «ἐγῶ» γιά νά καθοδηγήσει αὐτή τήν ἱστορία, κι ἔτσι τό μίσος, ἡ προκατάληψη, ὡς καί ὁ οἶκτος ἀκόμη ἐξαφανίζονται. Ὅλα ἐπισκιαζονται μπροστά σέ εἰκόνες φευγαλέες πού συντελοῦν στήν ἐμφάνιση, διαδοχικά, ἐνός τραυματικοῦ χλευασμοῦ κι ἐνός χιούμορ γεμάτου γκριμάτσες. [...]

(Γραμμ. & Τέχνες, τχ. 4, Ἀπριλ. 1982, μετάφραση Ἀλέξη Ζήρα).

Θά περάσουν ἄλλα 13 χρόνια ἕως ὅτου ὁ Φραγκιάς παρουσιάσει ἕνα δίτομο μυθιστόρημα, κάπου 800 σελίδες συνολικά: «Τό πλῆθος» (1985), πού μᾶς πηγαίνει ἀκόμη πιό μακρυνά. Σέ πεδία βολῆς κατά τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ ὀργανωμένου ὡς συστήματος καταναγκαστικῆς συμπεριφορᾶς, ὅπου ἡ «συνέχεια» προϋποθέτει τήν ἐξάρτησή της ἀπό τήν παγιδευμένη «ἀφειτηρία». Ὁ «κύκλος» ἦταν –ἐξ ὑποθέσεως– «φαῦλος».

Ἐδῶ στό ἔργο ξαναβρίσκομε τοὺς ἀνθρώπους ἐπώνυμους μέ προσωπική ζωή, ἐλεύθερους στά πλαίσια πού εἶναι χαραγμένα καί ἀναγνωρισμένα, οἱ καταστάσεις συμβίωσης περιγράφονται μέ ἀκρίβεια «χρονομέτρη» καί «δημοσιογραφική ἀντικειμενικότητα», ἐνῶ διατρέχομε τή φάση τῆς κατεδάφισης τῶν συμβόλων, ὅπου ἡ «ἀποδοχή» καί ἡ «ἄρνηση» βρίσκονται μέσα στό παιχνίδι τῶν διαλόγων, ἀλλά δέν παύουν –κατά περίσταση– νά εἶναι ὑποπτες. Μολαταῦτα σέ αὐτή τήν ἐλεύθερη πολιτεία, ὅπου ἡ «ἐλευ-

θερία» ἔχει συναντηθεῖ μέ τή «συνειδήσή» της, οἱ ἥρωες τοῦ ἔργου δέν παύουν νά διεκδικοῦν μέ συγγνωστό πάθος, πολλά καθορισμένα καί ἀκαθόριστα. Τό πλῆθος εἶναι «ἄθροισμα», οἱ καθέκαστα μονάδες «διεκδικοῦν τόν χῶρο τους», τό «ρόλο τους», τήν «ἀτομικότητά τους», συντελεστές πού τελικά δρῶν ἀνατρεπτικά διότι μέσα στό συνωσιζόμενο πλῆθος, ἡ πορεία τῶν μονάδων διεξάγεται ἐπάνω σέ «προκαθορισμένες τροχιές». Τό ποῖος τίς καθόρισε ἔχει λησμονηθεῖ, ὅπως καί οἱ κανόνες πού θεσπίστηκαν ὡς –μετά τὰ φυσικά– νόμοι, τῶν ὁποίων οἱ βουλές: παραμένουν ἀνεξιχνίαστες καί ἀπαραβίαστες. Ἄν στό Λοιμό ἔχομε συναντηθεῖ μέ τό παράλογο, στό Πλῆθος ὁ παραλογισμός ἐρχεται ὡς (μετα)φυσική ἀναγκαιότητα πού ἡ πολιτεία τήν ἀσκεῖ καί διότι ἔτσι τήν βρῆκε καί διότι δέν πιστεύει ὅτι εἶναι «ἀλλαγίσιμος» –νά μοῦ συχωρεθεῖ ὁ νεολογισμός. Ὁ παραλογισμός εἶναι λογικό ἐξαγόμενο μᾶς συγκροτημένης πολιτείας, μέ τό δίκαιο καταρτισμένο στή βάση τοῦ Δαρβίνου τῆς «κατ' ἐπιλογήν» ἐξέλιξης καί συντήρησης τῶν ὑφισταμένων. Καί μέσα σέ αὐτό τό «κοινωνικό σύμπαν» ἡ κίνηση προσώπων καί συνθηκῶν ἐρχεται μοιραία πρὸς τήν αὐτοεξαφάνιση. Ἡ κοινωνία τῆς κατανάλωσης, ἐπιζητεῖ καταναλώνοντας τὰ ὑποκείμενά της.

Τό Πλῆθος εἶναι ἕνα δύσκολο βιβλίο, καί ἀπαιτεῖ μεγάλη προσοχή στήν ἀνάγνωσή του, προκειμένου νά περάσομε στήν ἀποκρυπτογράφηση τοῦ ὁμαλοῦ μὲν ἀλλά σοφά ἐπιλεγμένου καί σπειροειδῶς ἀναπτυγμένου ὕλικου, ἔτσι πού τό «φαινόμενο» νά ἀναδεικνύει τό «σημαῖνον».

Ὅσο καταλαβαίνω, λίγα βιβλία ἔχομε πού ἡ γραφή τους νά περιέχει τόσα συμφραζόμενα, νά ὑπονοεῖ τέτοιο πλῆθος δεδομένων, μέ τὰ ὁποῖα νά ἐπαληθεύεται μιὰ κατάσταση, νά περιέχει τήν ἀπόδειξή της. Νά ἀποστασιοποιεῖται, μέ διακριτική εἰρωνεία.

Στήν «βραδιά τιμῆς στόν Ἀντρέα Φραγκιά» πού ὀργάνωσε τό Μορφωτικό Ἰδρυμα τῆς Ε.Σ.Η.Ε.Α. καί πραγματοποιήθηκε στίς 22/1/2001, μίλησαν ὁ Τάκης Λαμπρίας καί ὁ Μιχ. Σταματελάτος γιά τόν δημοσιογράφο Φραγκιά –ὁ Λαμπρίας ἀναφέρθηκε καί στό πεζογραφικό του ἔργο– καί ὁ Ἀλέξανδρος Ἀργυρίου γιά τόν συγγραφέα Φραγκιά, ἐνῶ οἱ ἠθοποιοί Ἀντιγόνη Βαλάκου, Εὐα Κοταμανίδου, καί Στέφανος Ληναῖος, διάβασαν ἐνδιάμεσα ἀποσπάσματα ἀπό τό ἔργο του.

Ο ΦΙΛΕΤΑΙ(Ε)ΡΟΣ ΛΕΙΒΑΔΙΤΗΣ

τοῦ Γιάννη Κουβαρά

Ο Λειβαδίτης είναι ὁ Ὑμνωδός τοῦ ἔρωτα. Μελώδησε τούς καημούς καί τά πάθια του, τό μαράζι, τόν οἶστρο του. Ἐψαλλε ἀναβαθμούς καί ἀποχρώσεις, σέ τόνους λυρικούς, ἐπικούς δραματικούς. Ἀποτύπωσε τή σκιά τῆς φευγαλέας παρουσίας του, τήν ἀνεπίδοτη κλήση, τήν ἐκλαμψη τῆς ποιήσης τοῦ διασταυρούμενου βλέμματος, ἕως τήν κατευνασμένη του πληρότητα, ἐπιτονίζοντας ὅλες τίς ἐνδιάμεσες νότες τοῦ τόξου. Τόν εἶδε ὡς δύναμη συμπαντική πού ὡς φιλότης ἐμφιλοχωρεῖ πανταχοῦ σπυρνεύοντας τόν κόσμο σέ ἀρμονικό ὄλον. Διέσωσε ἀπό τόν ἱερό κατακλυσμό του ὡς καί τόν πιό ἀνεπαίσθητο ψίθυρο, πλαγιάζοντας «μέ κωφάλαες γιά νά μή χάσει οὔτε ἓναν ἀναστεναγμό» ἀπό τήν αἰωνιότητα. Ἀνέβηκε τήν κλίμακα ἀνέλιξης του, χρονικογραφώντας σπειροειδῶς τή γένεση καί φθορά, τήν ἀκμή, τήν ἀφθονία καί τόν παροξυσμό τῆς ἔλλειψής του. Ἰστορήσε τίς ποικίλες του ἐκφάνσεις σέ «ἐκφράσεις». Ἀπό τήν πλατωνική καί συμπαντική, ἕως τή ρομαντική καί ρεαλιστική. Ἄρθρωσε σέ στροφές τόν μανικό του σπασμό καί ὑπαρξιακό πυρετό γιά ἐνότητα καί συνύπαρξη. Τήν ἐλευθεροποιό του δύναμη πού μᾶς βγάζει ἀπό τόν ἑαυτό μας. Ἐξάντλησε τό καλειδοσκοπιο ὑπομνηματίζοντας στοχαστικά ἐκδοχές, ὅπως ἐκείνη τῆς οἰκονομικῆς ἀνάγκης, διαστελλοντας τήν ἐννοιά του στήν ἀπειροστήν. Τοῦ προσδίδει ἐν τέλει πανθεϊστικές διαστάσεις, ἐμπεριέχοντος Μέγα Ὁλου. Ὁ ἔρωτας εἶναι ὁ μαγνητισμός τῶν ὄντων, ὁ ὀριζόντιος ἄξονας πού σέ συνάρτηση μέ τόν κάθετο, τόν νόμο τῆς ἔλξης καί τῆς βαρύτητας, συνέχει τήν κοσμική τάξη τοῦ σύμπαντος, ἀποβασώνοντας τή σύγκρουση.

ὦ, ἀνθρώπινο πλῆθος-εἶμαι ἐρωτευμένος μαζί σου, ὅλοι οἱ ἄντρες εἶναι σύντροφοί μου, θαυμάζω/τά πολύτετρα ἀχαμνά τους καί τά πολύτετρα ἐργαλεῖα τους/κι οἱ γυναῖκες ὅλες, ἀγαπημένες μου/ἔσεῖς, πού ριχτήκατε τή νύχτα πάνω στά μαχαίρια τῆς γύμνιας μου/καί ξαναγεννηθήκατε πιό δροσερές τό πρωί/μέσα στήν ἀφθονία τοῦ κατευνασμένου ἔρωτα,/κι οἱ ἄλλες/πού δέ σᾶς ἄγγιξα ποτέ/μά πού θά ζεῖτε αἰώνια φυλακισμένες/μέσα στή δίψα μου.

Εἰκόνισε μέ χρώματα ὄλο τό φάσμα καί τό θαῦμα τῆς μαγείας, καθοσιώνοντας τό ἱερό μέ τόν ἔρωτα,

συμφιλιώνοντας τόν ἔρωτα μέ τόν θάνατο. Πολέμησε μέ τά βέλη του τόν χρόνο, σκαλίζοντας στά στερνά του τό πιό λιτό ἴσως ἐπιτύμβιο, πού σπυρνεύει τήν ἀξόδευτη τρυφερότητα, ὑποδηλώνοντας τήν πίστη του στήν παντοδυναμία τοῦ πανδαμάτορος ἔρωτος πού διευρύνει τά ὄρια τῆς ζωῆς, μεταθέτοντάς τα πέραν τοῦ ἐπέκεινα. Ἡ δικαιοδοσία τοῦ ἔρωτα ὑπερβαίνει τή νύχτα τοῦ θανάτου:

*Κι ὅταν πεθάνουμε νά μᾶς θάψετε κοντά κοντά
Πού νά τρέχουμε μέσ στή νύχτα νά συναντηθοῦμε*

Ἐνα ἐπίγραμμα πού θά ἀξίζε νά ἐγχαραχθεῖ στά πάγκα τῆς ἀνοιξης. Νά τό διαβάσουν ἀνέμελοι οἱ ἐρωτευμένοι. Νά ἀνανεώνουν τούς ὄρκους τους.

A

Ἐρωτα, ἔρωτα, βουίζουν τά αὐτιά μου Θεέ μου ἀπ' τά φιλιὰ σου

Σάν νά χτυπᾶνε τίς καμπάνες σαρανταδυό τρελλοί

Ὁ ποιητής τῶν Βιολετῶν ἔρανε ἀφθόνως καί πρωτίστως τίς ἀπαρχές τοῦ Ἐρωτα. Συλλάβισε μοναδικά

τό άγουρο ξύπνημά του, τά πρώτα έφηβικά σκιρτήματα μέ τίς δονήσεις στό ρολόγια τών κροτάφων. Μετέφρασε τή σιωπή στό ποιητικό ιδίωμα, άποτυπώνοντας τήν έκκωφαντική του μήνιν από τά μηνίγγια τής νιότης. Ύπέγραψε τρυφερούς προλόγους τών αυριανών μεγάλων, δυσβάστακτων έρώτων. Άνήγαγε τόν έρωτα σέ μυθολογικό τόπο, σέ ώραία Πύλη πού εισάγει στό άνεξιχνίαστο μυστήριο τής ζωής. Έρωσ πέραν τής ένοχής, άνίδεος από τό βάρος του προπατορικού άμαρτήματος, άνατρεπτικός, ξαγρυπνώντας τίς αισθήσεις. Πρωινός, έωθινός μύστης, μέ τό ρίγος τής άρυτιδότης έφηβείας:

– Παλιά βάλς στό γραμμόφωνο και ή άστροφεγγιά πού στριφογύριζε/καθώς χορεύαμε στόν κήπο μέ τήν ώραία εξαδέλφη/κι ύστερα άπ' τή μισάνοχτη πόρτα είδαμε νά φοράει τό νυχτικό της/Σάν μιά τριανταφυλλιά πού ρίχνει μονομιάς όλα τά λουλούδια της.

– Κι' άργότερα έφηβος, χορεύαμε στίς αυλές, φωνόγραφος μέ χερούλι, γρατζουνισμένα ταγκά, κι όπως σφίγγαμε πάνω μας τά κορίτσια, εκείνα κοίταξαν/Σά μαρμαραμένα τό κενό, ή μās έσπρωχναν κι' έφευγαν πανικόβλητα.

– Και ή νεαρή φίλη, συνομίληκοι. Στοϋ κήπου τή χλόη πλαγιασμένοι, όπως θά 'λεγε ένας παλιός ποιητής/Βροάδν. Φιληθήκαμε. Κι άξαφνα από μιά μυστηριώδη κίνηση τών άστρων/βρέθηκα άνάμεσα στα πόδια της./Ο κόσμος μόλις είχε άρχίσει.

Φυσικά τήν περίοδο χάριτος, τήν παραδεισια και ρομαντική, διαδέχεται μοιραία ή νατουραλιστική. Οί δοκιμασίες και οί άναμετρήσεις του μέ τίς συμπληγάδες του καθημερινού. Τό μάτωμα τών φτερών στ' άγκάθια τής πραγματικότητας. Ο καιρός τής άθωότητας γυρίζει σέ καιρό δολοφόνων. Ο καρπός τής γνώσης είναι πικρός, κοινωνικά μη άποδεκτός χωρίς τή βούλα του νόμου. Η ήδονή γυρίζει σέ όδύνη, τά όνειρα σέ τυραννισμένο εφιάλτη. Τό τίμημα τής ένοχής είναι βαρύ. Η δολοφονία του ύπνου δέν εξαγοράζεται μέ όλες τίς μεταμέλειες.

Και τ' ώραίο κορίτσι τής όδοϋ Νηλέως πού πλάγιασα μαζί της έφηβος, όταν έμεινε έγκνος τή χτύπησα, εκείνη άπελλιμένη πήγε σ' ένα σκιτσή γιατρό και πέθανε από αίμοραγία. Άλλά τώρα έρχεται κάθε νύχτα φέρνοντας μαζί της μιά όλόκληρη χορωδία άγγέλων – ίσως γι' αυτό δέν μπορώ τίς νύχτες νά κοιμηθώ.

Μās προειδοποιεί λοιπόν για τήν επώδυνη πορεία τής ένηλικίωσης, τήν αίματηρή απώλεια τής άθωότητας. Τή χαμένη τιμή της. Νά περιφρουρήσουμε τήν συνειδησιακή γαλήνη. Νά μήν πληγώσουμε τόν έρωτα άστόχαστα. Νά τόν προφυλάξουμε ως κρύσταλλο πού εύκολα θαμπάνει ή ραγίζει, ως ζύμη ζωής. Μέ τήν

αυτοκαταγγελία του ό ποιητής προσπαθει νά προλάβει τό κακό. Σηματαρός του έρωτα, φρουρός τών όνείρων, σημαίνει τόν ύφαλο. Για νά μήν άναγκαστεί νά λογοδοτήσει κανείς, νά καταβάλει συνειδητά ένα τόσο βαρύ τίμημα.

B

Ύποπτα ξενοδοχεία όπου καμαριέρες άκουγαν τόσους έρωτικούς άναστεναγμούς πού ξεχνούσαν νά γεράσουν

Έδραία πεποίθηση του Λειβαδίτη ότι ό κόσμος ύπάρχει μόνο στόν βαθμό πού τόν μοιράζεσαι, όταν τόν μοιράζεσαι. Μέρος, έρωσ, μοίρα, μόρος: έτυμολογικά και ήχητικά σχεδόν άκραγγίζονται. Η λατινική μάλιστα, σοφότερη στό μεταξύ, τά διαπλέκει σαφέστερα άναγραμματίζοντας τό AMOP και MOP. Η άπουσία του ενός άλλωστε συνεπάγεται τήν αυτόματη παρουσία του άλλου. Ο έρωσ κατά τόν μύθο συνιστά τήν πρώτη μορφή ιεροπραξίας, άναδασμού και πολλαπλασιασμού. Είναι ό δρόμος για τήν άρχέγονη ένότητα πού καταργεί τό κενό. Και πού τόσο ποιητικά περιγράφεται στό πλατωνικό συμπόσιο. Σ' αυτό τό θείο άναδασμό όμως δέν είναι λίγοι οί έναπομένοντες διά βίου άπόκληροι, στερημένοι τής θείας δωρεάς. Κατά πικρή ειρωνεία, πιό στερημένες άπ' όλους είναι οί ίδιες οί υπηρέτριες του άγοραίου έρωτα. Φτάνουν επί τών πηγών χωρίς νά μπορούν νά ξεδιψάσουν. Θολώνει τό νερό τά δάκρυά τους. Ο ποιητής όμως τούς επιδαμνεί έναν άλλο ρόλο, διαφορετικόν εκείνου του σκεύους ήδονής πού τούς έχει προορίσει ή άνδρική ύπεροψία και άνασφάλεια. Στο χορό τών στερημένων έμπλέκονται δευτερεύοντα τής τραγωδίας πρόσωπα, πού έντέλει αυτή ή καταρράκωση τή ταυτόχρονα τά εξαγνίζει:

– Κι άξαφνα ένα πρωί, όταν ξυπνήσαμε μέ μιά γυναίκα δίπλα μας στό κρύο δωμάτιο ενός ξενοδοχείου, καταλάβαμε/πόσο λίγο είχαμε άγαπήσει τόν πλησίον

– Κι οί τρεις μεσόκοπες καμαριέρες/άπό αυτές πού στρώνουν τά έρωτικά κρεβάτια/κι οί ίδιες αυτές δέν άγαπήθηκαν ποτέ

– Άργοπορώ στα δωμάτια φτηνών ξενοδοχείων όπου στενάζει τό άνεκπλήρωτο τών έρασιών, άπομεινάκια μοναξιάς κάτω από έπιπλα, οικίες άπό φτωχές άμαρτίες

– Και οί Μαρίες πού πλάγιασαν εύκολα, τόσο πού δέν πρόφταναν ν' άμαρτήσουν, ώ πόσο τίς άγάπησε πάνω στα βρώμικα κρεβάτια ενώ τά μυτερά τους νύχια έσκιζαν τή νύχτα σαν τίς λάμψεις τής θείας χάριτος.

Η σύνδεση μέ τή θεία χάρη συνειρμικά οδηγεί στην άναγωγή τής ρίζας τής ιερόδουλου, γυναίκας καθοσιωμένης νά προσφέρει δωρεάν για ένα διάστη-

μα έρωτική διακονία στόν ναό, γιά τήν αυτοσυντήρησή του. Οί άνώνυμες Μαρίες, άνακαλοῦν τίς γνωστότερες, Αίγυπτία καί Μαγδαληνές πού ή νέα θρησκεία, γιά δικούς της λόγους, προσπάθησε τότε νά προσεταιριστεῖ. Ὁ ποιητής έχει αναφερθεῖ μέ πολύ εὐαισθησία κι έκτενῶς στό θέμα τῆς έκμετάλλευσης τοῦ άγοραίου έρωτα, περιθάλποντας στούς στίχους του τά θύματα τῆς πάνδημης Ἀφροδίτης, έκφράζοντας συγγνώμη γιά τό χρόνιο ποδοπάτημα τῆς γυναικείας αξιοπρέπειας (βλ. σχετικά έκτενές άρθρο μας στό περ. Διαβάζω, τ. 228). Μπρεχτικά διαλεκτικός, δέν νοεῖ τή σάρκα παρά ψυχωμένη – καί τήν ψυχή σαρκωμένη. Κάθε διάσπαση φαντάζει τερατώδης, καθώς αντιβαίνει στήν πεμπουσία τοῦ έρωτα, τήν ένότητα, αυτοσικυρώνει τήν παρήγορη ιδιότητά του. Περιγράφει ύπαινκτικά, ύποβάλλει, δραματοποιώντας γνήσια τή συνακόλουθη παράκρουση από τήν έρωτική στέρηση. Διασώζει σμιλεύοντας σέ στίχους τήν επώδυνη κραυγή τῆς διχοτομίας. Ἡ άπογύμνωση τοῦ αίσθηματος στερεῖ τή συναισθηματική μέθεξη, ληλατώντας θάναυσα τήν οὐσία του. Τήν εὐτελίζει δραχμοποιώντας την, ένῶ ή φύση έταξε νά προσφέρεται άφειδῶς, χωρίς ανταλλάγματα, μέ μόνο τῆς ψυχῆς τό νόμισμα. Ὁ έρωτικός οίστρος γίνεται πένθος πού ή ψυχή φορεῖ κατάσαρκα. Ὁ έρωσ εκπίπτει σέ άνιερη καρικατούρα. Ἀποδεικνύεται άτελέσφορο μέσον υπέρβασης τῆς σαρκοδόρας μοναξιάς. Δωρεάν λάβατε, δωρεάν δότε. Τότε λειτουργεῖ ως έλιξήριο νότητας, αναστέλλοντας τή φθορά. Συναισθηματική άφυδάτωση ή έλλειμμα άκυρώνει τή λυτρωτική ταύτιση, άλλιῶς από τήν παραμικρότερη ρωγμή εισβάλλει ψύχος θανάτου. Ἀπορρίπτει τήν μέ οιονδήποτε μανδύα σεξιστική έκδοχή. Ὁ έρωτας πλουτοφορεῖ καί θάλλει μόνον άν είναι σύντηξη ψυχῆ τε καί σώματι. Χωρίς τό ολοκληρωτικό ψυχικό δόσιμο καταντᾷ σπαραγμός –μέ τή διπλή έννοια– πού άφήνει τό πικρό κατακάθι τῆς ματαιότητας ως γεύση στά χεῖλη, καταντᾷ επικοινωνιακή φενάκη:

«Ὅλη τή νύχτα πάλεψαν άπεγνωσμένα
νά σωθοῦν από τόν έαυτό τους,
δαγκώθηκαν, στά νύχια τους μείναν κομμάτια
δέρμα, γδαρθήκανε
σάν δυό άνυπεράσπιστοι έχθροί, σέ μιά στιγμή,
άλλόφρονες, ματωμένοι, βγάλανε μιά κραυγή
σά ναυαγοί πού, λίγο πρίν ξεψυχήσουν,
θαροῦν πώς βλέπουν φῶτα
κάπου μακριά.
ξεβρασμένα στήν ὄχθη
ένός καινούργιου μάταιου προינוῦ».

Κι' όταν ξεμέρωσε, τά σώματά τους
σά δυό μεγάλα ψαροκόκκαλα

– Τοῦ φαίνεται περίεργο ένας άντρας καταμό-
ναχος νά μπαινει έδῶ πού ή μοναξιά είναι τόσο

άπέραντη/ώστε έρχονται δυό δυό γιά νά τήν ύπο-
μείνουν... καί λέει ὅτι αγαπάει ὁ ένας τόν άλλον,
καί θέλει νά μπει ὁ ένας στόν άλλον/γιατί κρυώ-
νουν-κρυώνουν από χαμένα όνειρα, χρόνια πού
φύγανε, άναμνήσεις/πού Δέ θέλουν νά πεθάνουν/
συντηρώντας έτσι, από μοναξιά τό μεγάλο άνθρώ-
πινο πλήθος.

Ὁ έρωτας είναι τό συμπαντικό λαχάνιασμα. Τῶν όντων ή ήφαιστεια έκρηξη. Ὁ πόθος πλήρωσης. Ἐμπειρία λυσίπονος συγχώνευσης. Τό μυθικό έτερον ήμισυ δέν είναι παρά ή θόνη προβολῆς τῶν βαθύτερων καταβολών μας πού υποτίθεται ὅτι αναζητοῦμε στόν άλλον. Είναι διαδικασία αυτοσυνειδητοποίησης. Ὅλα ύποκύπτουν στόν ρυθμό του. Ἀπό τή δυναστική του έμβέλεια δέν ξεφεύγουν οὔτε οί ταμένοι –έ-
κόντες, άκοντες– στήν άποχή του. Συχνά ή συμπονετική διάθεση τοῦ ποιητῆ εναλλάσσεται μέ τή σαρκαστική. Στόχος του ὁ καιροσκοπισμός καί ή ιδιοτέ-
λεια:

– Κι ή άσχημη ράφτρα ή παντελονού αλοιθώρισε
ράβοντας τόσοσ άνδρικούς καθάλους
– Κι ὁ νεαρός έφημέριος κάθε θράδν κοιμάται μέ
μιά γυμνή γυναίκα στό μυαλό του (άλλά άσχημη
–νά χει τουλάχιστον κάτι νά τοῦ συγχωρεθεῖ).

Γ

Ἐνῶ από κάποιο παράθυρο άκούγονται οί βαριές
λέξεις ενός ζευγαριού πού είχε
κάποτε αγαπηθεῖ μέ πάθος

Ἄν ὁ Λειβαδίτης άπόσταξε στίς σελίδες του τή χρωματική φαντασμαγορία τοῦ έρωτα καί τραγουδή-
σε τή φωτεινή πλευρά του, τό αὐτεξούσιο κι άκατά-
λυτο τῆς δύνاميς του, τήν άκμή καί τή λάμψη του,
βουτώντας «τήν πένα του στό οὐράνιο τόξο» τῶν
χρωμάτων, δέν παρέλειψε καί νά μᾶς ύποψιάσει γιά
τή σπαρακτική πλευρά του. Ραψώδησε τό ελεγείο
τῆς σκοτεινῆς πλευρᾶς, τή φθορά του, τή βαθμιαία
άλλοτρίωση κι άποσυγκόλληση τῶν έλκομένων. Ὁ
γάμος λ.χ. συχνά στήνει άνθηρή παγίδα στούς άνυπο-
ψίαστους. Ἀνατρεπτικός από τή φύση του, κινδυ-
νεύει από έγκλωβισμό στά άκαμπτα σχήματα τῶν θε-
σμῶν. Παθαίνει από άνακοπή ή δεξιδώνεται από τήν
ύγρασία τοῦ καιροῦ, άπιθώνοντας στά εκκληκτα μά-
τια τῶν έραστῶν άδειο πουκάμισο αντί χρυσόμαλλο
δέρας. Γλυκύδακρυν τόν άποκαλεῖ ὁ Μελέαγρος, πα-
ραλλάσσοντας τό σαπφικό «γλυκύπικρον ὄρπετόν». Γνωρίζουμε ὅτι ὁ έρωτας είναι τό αντισταθμιστικό
δέλεαρ τῶν δυσκολιῶν τῆς ζωῆς, αὐτή ή ίδια ή ιδρυ-
τική της συνθήκη. Τό δόλωμα τῶν θεῶν γιά νά μήν
τά παρατήσουμε. Ἀπό δύναμη άποκαλυπτική, μέσον
νά γνωρίσουμε τίς έσωτερικές μας διαστάσεις καί τά
έξωτερικά ὄρια, από ύποσχόμενος δρόμος αυτογνω-
σίας κι έτερογνωσίας γίνεται αδιέξοδος πού έγκλωβί-

ζει στο άγνωστο, χωρίς επιστροφή. Καί η πτώση τῶν ειδώλων βεβαία. Ἀποκαλύπτεται ἡ πλεκτάνη τῶν θεῶν: Ἡ ἀνέμελη μουσική γυρίζει σέ πένθιμη

- Οἱ ἐρωτευμένοι παντρεύτηκαν καί τώρα γερ-
νάνε πλάι σέ ἀνθρώπους ξένους-
- Δυό παλιοί ἐραστές συναντιοῦνται στή σκάλα,
τί νά ποῦν; σύντομες ἐξηγήσεις πού κάνουν πιά
βαθῦ τό ἀνεξήγητο
- Ἐνῶ στή μισοσκότεινη κάμαρα οἱ ἐραστές ξα-
ναβάζουν τή νεκρική μάσκα πού τοὺς ἔχει πέ-
σει/καί κατεβαίνουν τή σκάλα ὀλομόναχοι - ἐδῶ
καί χιλιάδες χρόνια
- Κι ὁ ἐρωτας εἶναι ἡ τρέλα μας μπροστά στο
ἀνέφικτο νά γνωρίσει ὁ ἕνας τόν ἄλλον
- Κι οἱ ἐρωτευμένοι τά βράδια παίρνουν καθένας
ἕνα μονοπάτι ἔξω ἀπό τό χρόνο, μά ὥσπου νά
γυρίσουν, ἔχει περάσει ὁ καιρός κι ἔχουν ξεχάσει
ὁ ἕνας τόν ἄλλον

Δ

Ἔλα μποροῦσαν νά γίνουν στόν κόσμο ἀγάπη
μου τότε πού μοῦ χαμογελοῦσες

Ἄνατρέποντες τή φυσική τάξη (γένεσης-ἀκμῆς-πα-
ρακμῆς), ἀφήσαμε στό τέλος τήν ἀνθοφορία του καί
θέωση, σύννομοι καί οἱ ἴδιοι τρόπον τινά πρὸς τήν
ἀνατρεπτική δύναμη πού πρωτίστως εἶναι ὁ ἐρωτας
καί διήκουσα ἀρχή πού ἀκυρώνει τήν ἀσυνέχεια τοῦ
ὄντος. Δύναμη μεταμορφωτική μέ τήν ἀναγωγή τοῦ
οἰκείου σέ ἀνοίκιο, τῆς καθημερινότητας σέ γιορτή.
Διαδικασία μύησης καί προέκτασής μας, κατάσταση
ἐκστασης. Γνώση κι ἐπίγνωση τῆς ἐσωτερικῆς μας
ἀλήθειας. «Δέν συναντᾷς κάθε μέρα, γράφει ὁ Λα-
κάν, αὐτό πού εἶναι φτιαγμένο γιά νά σοῦ προσφέ-
ρει τήν εἰκόνα τοῦ πόθου σου». Ἡ κατάργηση τῶν
ὀρίων τῆς ἀτομικότητας στήν ἐν μέθῃ μέθεξῃ τῆς
πολλαπλότητας. Ὡς μέγα μυστήριο προϋποθέτει τήν
ὑπέρβαση τῆς συμβατικῆς ὄρασης, γιατί εἶναι ἐνόρα-
ση. Βλέπει αὐτό πού ἐπιθυμεῖ. Προσφέρει τήν ἀψε-
γάδιαστη ἐκδοχή τῆς δημιουργίας. Εἶναι ὁ οὐ τόπος
τῆς εὐδαιμονίας. Ἡ ἐνσαρκη ὀφθαλμαπάτη πού ὀδη-
γεῖ στή συναισθηματική ὠριμότητα, πού ἐμβαθύνει
στόν πόνο, ἀναγκαῖα συνθήκη γιά τήν κοινωνική
ὠρίμανση τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ πόνος καθαγιάζει. Ἡ
ἀέναξη ἀρχή, ἡ ἀνανεούμενη ὑπόσχεση αἰωνιότητας.
Ἔαρ, ἔρως, σχεδόν συνηχοῦν. Ἡ ἀνθοφορία τῆς
ὑπαρξης πρὶν τήν αὐτοανάφλεξη καί τήν καρποφο-
ρία. Τῆς φύσεως ἡ πολλαπλασιαστική δύναμη. Καί
δέβαια ἡ ἀναίρεση τοῦ γραμμικοῦ χρόνου καί ἡ
εἰσβολή τῆς ἀπεραντοσύνης τοῦ ψυχολογικοῦ. Πάνω
ἀπ' ὅλα οἱ φτεροῦγες πού γιά λίγο φυτρῶνουν στοὺς
ὤμους. Καί δέβαια ἡ μετατροπή τῶν δαχτύλων σέ
σφραγεῖτες, σέ ἀπληστα μάτια τοῦ θαύματος:

- Σάν τή γυναίκα πού ἡ ἐρωτική παραφορά,

ἀνασηκώνοντας πάνω ἀπό τά σεντόνια, σχεδόν
στόν ἄερα, τήν παίρνει ξάφνου ἀπ' τά χέρια σου
- Οἱ ἐραστές εἶναι ἀκριβά, ἐνδοξα κύπελλα, ὅπου
ὁ ἕνας πίνει τόν ἄλλον

Τό πρωί πηγαίνουν σέ ὀλοπόρφυρους, βασιλικούς
δρόμους/καί τό βράδυ πλαγιάζουν σέ κρεβάτια
ἀπό θρύλους πιά βαθιά/Κι ἂν καμιά φορά τοὺς
δεῖς νά περπατᾶνε/ἢ νά παίρνουν μονοπάτια
ἄγνωστα καί μυθικά -μὴν ξαφνιαστεῖς/Γιατί οἱ
ἐραστές εἶναι τυφλοί, μέ τά ὠχρά τους βλέφαρα
κλειστά/ὁ ἕνας ἀπό τή λάμψη του ἄλλου./Οἱ ἐρα-
στές δέ βλέπουν μόνο ἀγγίζονται/μά οἱ ρόγες τῶν
δαχτύλων τους εἶναι τά ἴδια τά πελώρια, τά πά-
ντοτε ἐκπληκτα μάτια τοῦ Θεοῦ

Γιά τόν Λειβαδίτη ὁ ἐρωτας συνιστᾶ αἰσθησιακό
ἀλλά ἐν ταυτῷ καί ὑπαρξιακό γεγονός, καθώς εὐαγ-
γελίζεται τή λύτρωση ἀπό τό βάρος τῆς ὑπαρξης καί
τήν ἀπόσβεση τῶν ὀρίων τῆς ἀνασφαλοῦς ὑποκειμε-
νικότητας στόν κύκλο τῆς βεβαιότητας τοῦ ἄλλου.
Διάλειμμα ἐλευθερίας πού ἀνακουφίζει μέσα στόν
ἴλιγγο τῆς παροδικῆς ἀπώλειας τοῦ καταδυναστευτι-
κοῦ Ἐγώ. «Ἡ ἐρωτική ἀβυσσος», ὅπως λέει ὁ
Μπάρτ, «πού μᾶς ἐπιβάλλει νά ξεφανιστοῦμε χωρίς
νά σκοτωθοῦμε».

Ἡ ποιητής ἰσορροπεῖ συχνά στό μεταίχιμο τοῦ μυ-
στηρίου καί στίς παρυφές τοῦ θείου, καθώς συνδέει
τόν ἐρωτα μέ τόν θανατηφόρο σπασμό ἢ τήν ὀριακή
κατάσταση τῆς θείας μέθης. Τήν ἱεροτελεστία τῆς θυ-
σίας. Ὁ παραλληλισμός τῆς παρομοίωσής του
εὐγλωττος:

- Κι ἐγώ προσεύχομαι προφέροντας τό ὄνομα
τοῦ Θεοῦ σάν μιά γυναίκα ἐρωτευμένη πού δα-
γκώνει τό μαντήλι τῆς

Πέραν ἀπό τήν ἠχητική συγγένεια τῶν λέξεων
ἐρωτα-ιερότητας (ὁμόρριζες καί ὁμοούσιες ἀρχικά),
τή μουσική διαπλοκή τους καί παρήχηση, μέ τόν δι-
πλό κυματισμό τοῦ ρω/ρο, ἐνυπάρχει μιά βαθύτερη
ἐννοιολογική συγγένεια καί ταύτιση πού ὁ πολιτισμός
πασχίζει νά διασπάσει. Ἐνοχοποίησε τόν ἐρωτα γιά
νά μπορέσει νά ἐκμεταλλευθεῖ τή συνακόλουθη ἐμπο-
ρευματοποίησή του. Ὁ Λειβαδίτης, ὅπως ἐξᾴλλου
ὄλοι οἱ ποιητές, φύλακες τῶν ἱερῶν τοῦ ἀνθρώπου,
ἐμμένει νά δείχνει ἀταλάντευτα αὐτή τήν ἄρρηκτη
ἐνότητα, μιλώντας μέ ἱερό πάθος γιά τόν ἐρωτα καί
μέ ἐρωτα γιά τό θεῖο πάθος (κορύφωση ἀποτελεῖ λ.χ.
ἡ λυρική τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων). Στίς ἀρ-
χαῖες θρησκείες τό ἐρωτικό στοιχεῖο εἶναι διάχυτα
παρόν καί στό δόγμα καί στή λατρεία. Ἀπόηχοι ἀπὸ
αὐτή τήν ἀρχέγονη ἐνότητα ἐρωτα-ιεροῦ ἀπαντοῦν
στόν Λειβαδίτη συχνά, αὐτός ἀνοίγει τό δρόμο στή
θέωση. Χοϊκός κι ἐπουράνιος. Αἰσθησιακός κι ἀσκη-
τικός.

– Γι' αυτό σέ θέλω ολόγυμνη μέσα στην εκκλησιά
νά 'ρχονται νά μᾶς βλέπουν οἱ παράλυτοι, νά
βγάζουνε φτερά, νά βλέπουν οἱ τυφλοὶ τὸ φῶς νά
τρέχουνε μέ φωνές στήν πόλη θαῦμα θαῦμα
– Κι ὁ ἄντρας εἶπε Πεινώ. Κι ἡ γυναίκα του 'βα-
λε ψωμί στό τραπέζι/Κι ὁ ἄντρας ἀπόφαγε. Κι ἡ
γυναίκα τόν κοίταξε πάντα/Κι ἡ γυναίκα εἶπε;
εἶσαι δυνατός, μά δέ σέ τρομάζω/Κι ὁ ἄντρας
εἶπε; εἶσαι ὁμορφή, κι ὅμως φοβάμαι/Κι ὁ ἄντρας
ἔδειξε τὸ κρεβάτι τους/Κι ἡ γυναίκα ἀνέθηκε, σάν
ἔτοιμη γιά θυσία; Κι ὁ ἄντρας εἶπε; διψῶ/Κι
ἐκείνη σήκωσε, σάν πηγὴ, τὸ μαστό της/Κι ὁ
ἄντρας τὴν ἄγγιξε, κι ἡ γυναίκα ἐπληρώθη/Κι ἡ
γυναίκα ἀκούμπησε ταπεινά τὸ κεφάλι της στά
πλευρά του/Καί, κείνος κοίταξε πέρα, πολὺ μα-
κριά. Κι ὁ ἄντρας εἶπε: θά 'θελα νά μαι θεός./Κι
ἡ γυναίκα εἶπε; θά γεννήσω σέ λίγο/Κι ἡ γυναίκα
ἀποκοιμήθηκε. Κι ὁ ἄντρας ἀποκοιμήθηκε./Καί
μιὰ καινούργια μέρα ξημέρωνε

Τὸ ὕφος, ἢ κατὰ παράταξη σύνταξη τοῦ ποιήμα-
τος, ἢ ἐπανάληψη τοῦ χρονικοῦ ἐδῶ «καί», παραπέ-
μπουν ἄμεσα στήν ἀφηγηματικὴ τεχνικὴ τῆς «Γενέ-
σεως». Τὸ διβλικὸ ὕφος διαποτίζει καὶ ἄλλες περιο-
χές τοῦ ἔργου του. Πάντως δέν πρέπει ν' ἀποκλει-
σομε φωλιές μνήμης κι ἀπὸ τὴν ἐρωτικὴ οὐτοπία
τοῦ Φουριέ. Ὁ ποιητὴς ἀπενοχοποίησε τὸν ἔρωτα,
τόν ὀριοθέτησε ὡς μέσον ἐξαγνισμού καὶ ἐξιλέωσης,
κυρίως ὡς νόημα ζωῆς. Ἀπέδωσε μέ ἐξαιρετικὴ
διεισδυτικὴ καὶ τρυφερότητα τὴν ἐρωτικὴ ἔκστα-
ση τῆς γυναίκας, τὴν ψυχολογία της σέ ὅλες τὶς με-
ταπτώσεις ἀπὸ διαψεύσεις, ἐντάσεις, ἐξάρσεις:

– Ἀπελπισμένες γυναῖκες πού δόθηκαν μονάχα
γιὰ νά ξεφύγουν τὴ μοναξιά, κι ἄλλες γιὰ νά ξε-
χάσουν ἐκείνον, ἢ ἀπὸ ἐκδίκηση ἢ γιὰ νά μπο-
ροῦν ὕστερα μέσα στή συντριβὴ καὶ τὴ μετανοία
νά βρῶσκουν ἐπιτέλους κάποιον προορισμό

Φύσει καὶ θέσει ἐνοχικὸ ἄτομο ὁ Λειβαδίτης (λόγω
πνευματικῶν καταβολῶν, λ.χ. Βίβλος, Ντοστογιέφσκι
κ.ά.) εἶδε τὸν ἔρωτα καὶ ὡς μέσον αὐτοταπείνωσης
καὶ αὐτοσυντριβῆς. Ὡς μέσον ἀπόσβεσης τοῦ ἐγω-
σμοῦ. Τόνισε τὴν κτητικὴ καὶ κατακτητικὴ του φύση,
ὑπέβαλε ὅμως συχνά καὶ τὴν ὑποτακτικὴ του, τὴν
παραίτησή του ἀπὸ τὸν ἐξουσιαστικὸ τοῦ οἴστρου, γιὰ
νά ὑψωθεῖ μέσα ἀπὸ τὴν ἄκρα ταπείνωση καὶ τὴ με-
τάνοια. Εἶναι ἡ κατάρρευση τοῦ ἀμυντικοῦ ναρκισσι-
σμοῦ καὶ ἡ δυνατότητα ἀνάδυσης τοῦ ζωογόνου πυ-
ρήνα τῆς προσωπικότητας. Ἐρως λυσιμελής, ἡδυμε-
λής, πλάνης καὶ ἐδραῖος, λυτρωτικὸς καὶ τραγικὸς.
Ὅταν βρῶσκει ἀνταπόκριση, μᾶς καθιστᾶ ἄρρωτους
στά πλήγματα τῆς ζωῆς. Ἐρως ὁ αἰρων τὶς προσβο-
λές τῶν ἄλλων. Τὸ ἥαρος τῆς ὑπαρξιοφιλίας τῆς θλίψης:

– Φτύστε με/χτυπήστε με/ποδοπατήστε
με/ἐγὼ/κάθε βράδυ/σᾶς ἐκδικούμαι/καθώς/γνωρίζω-

ντας ἀργά/σπίτι μου πιωμένος/ταπεινωμένος/πλα-
γιάζω ἀγκαλιά/μ' ἓνα ἀηδόνι
– Ἄσε μέ τώρα νά κοιτάζω τὰ παράθυρά σου/ξέ-
ροντας πῶς μέσα ἓνας ἄλλος θυθίζεται μες στή
μεγάλη σου ἀνοιξη-/ἐγὼ καὶ ποδοπατημένη ἀπὸ
χιλιάδες ἄντρες/σ' ἀγαπῶ./Ἄσε με στή γωνιά, δέν
πειράζει, ἄς χιονίζει/αὐτὸ τὸ μικρὸ τετράγωνο
φῶς πού ρίχνει τὸ παράθυρό σου/πάνω στό χιό-
νι/ἐμένα εἶναι ὁ κόσμος μου

Ὁ Ἐρως, DESIDERATUM τῆς ἐποχῆς μας –στερη-
μένης καὶ στειρωμένης ἀπὸ τὴν οὐσία του, κορεσμέ-
νης ἀπὸ τὴν καρικατούρα του, τὸν σεξισμό πού ἀπο-
τελεῖ τὴν ἀναίρεσή του– εἶναι τὸ μέγα κινεῖν λογο-
τεχνίας καὶ ζωῆς. Ἐρωτας-Θάνατος, ἢ συνωρίδα πού
οἰστρηλατεῖ τὴν καλλιτεχνικὴ ἔφεση, ἀπόγνωση καὶ
δημιουργία. Ὁ Λειβαδίτης πέρασε μέσα ἀπὸ τὶς συ-
μπληγᾶδες τους. Πορεύτηκε στήν τέχνη ἀταλάντευτα
μέ τὸ φανὸ θυέλλης τοῦ πάθους, πάντα μέ τὴν πιξι-
δα τοῦ Ἐρωτα. Εἶναι ἓνας μεγάλος ρομαντικὸς τοῦ
αἰῶνα μας. Ἀνανέωσε κι ἐξευγένισε τὴ ρομαντικὴ
μυθολογία πού ὕμνησε τοὺς θανάσιμους ἔρωτες. Δό-
ξασε στή διαπασῶν τὸν ἔρωτα, ἄνευ ὀρίων ἄνευ
ὄρων, πού ἀρνεῖται τὸν θάνατο ὡς σύνορο. Τραγού-
δησε τὴν ἀτιθάσευτη δύναμη πού θρυμματίζει τὸν
χωροχρόνο ἀνασυνθέτοντας τὸν κόσμο ἐξαρχῆς, ἀνα-
πλάθοντας ἐσαεὶ τὴ ζωὴ σέ νέα σχήματα. Ἀγρύπνησε
γιὰ νά αἰχμαλωτίσει μέ τὴν ἀπόχη τῆς ἔμπνευσης τὶς
κρυμμένες θαυμαστὲς ὄψεις τῆς ζωῆς πού ἀποκαλύ-
πτει τὸ ἐρωτευμένο βλέμμα. Τὸν ἔστειψε νικητὴ τρο-
παιοῦχο μέ τὸ φωτοστέφανο τῶν λέξεων, μέ τῶν στί-
χων τὴν ἀθανασία:

– Ἄν βροῦν ἓναν ἄνθρωπο νεκρὸ ἐξω ἀπὸ τὴν
πόρτα σου ἐσύ θά ξέρεις/πῶς πέθανε σφαγμένος
ἀπ' τὰ μαχαίρια τῶν φιλιῶν πού ὄνειρευότανε γιὰ
σένα
– Ὅλα μποροῦσαν νά γίνουν στὸν κόσμο ἀγάπη
μου τότε πού μοῦ χαμογελοῦσε
– συχώραμε πού ζοῦσα πρὶν σέ γνωρίσω

Ὁ ἔρωτας δέν ἔχει τέλος. Κι ἄς εἶναι ταυτόσημος
μέ τὴ ζωὴ. Συνεχίζεται στό ἄπειρον. Πρὶν καὶ μετὰ
ἀπὸ αὐτήν. Μᾶς τὸ βεβαιώνει ὁ Ἡοῖδος. Διαμορφώ-
νει τὸ χάος ὡς μήτρα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θαύματος.
Ἄτελής ὑπῆρξε καὶ ἡ δική μας χαρτογράφηση τῆς
ἐρωτικῆς γεωγραφίας τοῦ ποιητῆ (ἐν μέρει ἀπὸ ἀδυ-
ναμία, ἐν μέρει συνειδητῆ). Ἀφήσαμε λ.χ. ἔξω ἀπὸ τὸ
πεδίο ἀναφορᾶς μας τὶς δύο ἐρωτικότερες συλλογές
του, «Αὐτὸ τὸ ἀστὲρι εἶναι γιὰ ὅλους μας» καὶ τὶς
«Γυναῖκες μέ τ' ἀλογίσια μάτια» λυρική του κορύ-
φωση ἢ πρώτη, σπονδὴ ἑλεγειακὴ ἢ δευτέρη, κατὰ-
δυση στὸν μυστηριώδη κόσμο τῆς γυναικειᾶς ψυχολο-
γίας. Ἀλλὰ καὶ τὶς μείζονες περιοχές τοῦ ἔργου του,
ἰδιαίτερα τῆς πρώτης περιόδου διαπερνᾶ ἄλλοτε θριαμ-
βικά, ἄλλοτε διαθρωτικά ὁ ἐαρινὸς ἔρωτας. Κι Αὐτός
τό αἰέν καὶ τό νῦν... ἐκδρομὴ πού δέν τελειώνει...

Ο ΚΑΝΤ ΚΑΙ Η ΥΠΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

Ζίλ Ντελέζ, *Η κριτική φιλοσοφία του Κάντ*, μτφ. Έ. Πεردικούρη, Έστια 2000

του Γιώργου Φαράκλα

Σέ τί χρησιμεύει ή φιλοσοφία; Νομίζω στό νά γινόμαστε καλύτεροι άνθρωποι, άτομικά και συλλογικά, ήθικά και κοινωνικοπολιτικά. Δέν χρησιμεύει για τεχνικούς ούτε επιστημονικούς αλλά μόνο για πρακτικούς σκοπούς. Τεχνικοί στόχοι και επιστημονικά σχέδια τήν έχουν ανάγκη μόνον έφ' όσον άπτονται πρακτικων σκοπων. Οι τελευταίοι δέν βρίσκονται στό κέντρο των τεχνικοεπιστημονικών στόχων και σχεδίων αλλά στην περιφέρειά τους, αν τοποθετηθούμε από την σκοπιά της τεχνικής ή της επιστήμης, των ειδικών είτε της φυσικής είτε της κοινωνικοπολιτικής τεχνικής και επιστήμης. Όμως αυτό δέν ισχύει από την σκοπιά του μη ειδικού.

Η προοπτική του «χρήστη», όπως λέγεται, μοιάζει με του φιλοσόφου, γιατί μπορεί νά θεωρεί κεντρική την πρακτική σκοπιμότητα. Βέβαια δέν τή θεωρεί πάντα κεντρική. Η φιλοσοφία τόν ώθει προς τά κεί. Η ώθηση λέγεται *διαφωτισμός*.

Η τεχνική παραδείγματος χάριν, επιτρέπει νά διατηρείτε στή ζωή ένας άνθρωπος-φυτό. Ο διαφωτισμός θά πεί ότι δέν είναι σκόπιμο. Ο διαφωτισμός είναι λοιπόν σήμερα αντικεφαλαιοκρατισμός, αφού ο καπιταλισμός ώθει τόν άνθρωπο νά μη θεωρεί την πρακτική σκοπιμότητα κεντρική, αφού παρουσιάζει ως βιοτικά καιρία τά ζητήματα επιστημονικοτεχνικής ύψης, αντί νά τά υπαγάγει σέ πρακτικά, ως μέσα πού πρέπει νά εκτιμηθεί αν προωθούν τό ήθικό ή κοινωνικοπολιτικό αγαθό.

Σέ τί χρησιμεύει λοιπόν ή φιλοσοφία; Στό νά συνειδητοποιούμε ποιά είναι τά ζωτικά ενδιαφέροντά μας. Η προσήλωση στην επιστήμη και την τεχνική υπακούει κι αυτή πάντα σέ κάποια ενδιαφέροντα. Πρόκειται όμως για τά σωστά, ή υπηρετεί ιδιοτελή

καταστροφικά ενδιαφέροντα; Για νά τό εκτιμήσουμε αυτό, χρειαζόμαστε κριτική απόσταση νά μη θεωρούμε αυταπόδεκτη τή σημασία της επιστήμης και της τεχνικής. Αυτή ή αποστασιοποίηση λέγεται *κριτική σκέψη*.

Η συνειδητοποίηση των ζωτικων ενδιαφερόντων μας τά ιεραρχεί. Σημαντικό στην ιεράρχηση είναι ο τρόπος μέ τόν όποιο τήν αντιλαμβανόμαστε. Τό ανώτερο δέν πρέπει νά έξοντώνει τό κατώτερο, *ώστε νά διασφαλισθεί ή ανωτερότητά του*. Έδώ, κατά τόν Ντελέζ, έγκειται ή πρωτοτυπία της σκέψης του Κάντ, κατασταλάγματος του διαφωτισμού και της κριτικής σκέψης. Τό πρακτικό ενδιαφέρον, για νά είναι ανώτερο, πρέπει νά *μην* έξοντώνει τό γνωστικό, αλλά νά τό ελευθερώνει. Αυτό είναι πού πρέπει νά συλλάβει κανείς.

Είναι αυτονόητο πώς ή γνώση πρέπει νά καλλιεργείται *αυτόνομα*. Υπάρχει ένας τομέας της ζωής, αυτότελης, πού τόν λέμε γνώση, και ανώτερη μορφή του είναι ή επιστήμη. Όμως υπάρχει ένας άλλος ανώτερος, ή «όρθοπραξία»: ήθική, δικαιοσύνη. Τά δεινά του άκτιβισμού δέν όφείλονται σ' αυτή την προφανώς σωστή ιεράρχηση, αλλά στην λάθος κατανόσή της. Δέν αφήνει την υποδεέστερη σφαίρα της γνώσης ν' αναπτυχθεί αυτοτελώς. Έτσι νοθεύεται κι ή καθ' αυτό ανώτερη σφαίρα της πρακτικής. Έμφανίζεται αυτή ως τεχνική και επιστήμη. Καλή τεχνική (από τεχνικής άποψης), αλλά κακή επιστήμη. Γιατί βέβαια ή επιστήμη είναι καλή, αν δέν υπάγεται σέ μη γνωσιακούς σκοπούς εκ προοιμίου (όπως στόν Λυσσέγκο), αλλά μόνο σέ επίπεδο συμπερασμάτων: σχετικά μέ τίς εφαρμογές και μέ τούς κοινωνικούς

όρους άσκησης τής δραστηριότητας του έπιστήμονα.

Συνεπώς, ή πρακτική σφαίρα δέν μπορεί νά διατηρήσει τήν άνώτερη θέση της, υπεράνω γνώσης, παρά μόνο άν, γιά πρακτικούς λόγους, *αυτονομεί τή γνώση από τήν πρακτική*. Δηλαδή άν διακρίνει σαφώς τήν αναζήτηση του άγαθού από τήν έρευνα επί του πραγματικού. Μπορεί ή δεύτερη ν' αναζητήσει τούς όρους δυνατότητας τής πρώτης μόνο σέ έπίπεδο συμπερασμάτων, δηλαδή αφού συγκροτηθεί ή γνώση ως αυτοτελής σφαίρα δραστηριότητας και άποσαφηνισθεί τί είναι ή καθαρά πρακτική διάσταση τής πράξης.

Μιά τέτοια αναζήτηση θά έπικεντρωθεί μάλιστα στό ίδιο τό γεγονός ότι τά κοινωνικά όντα *αφήνουν έλεύθερη* τή γνώση, ώστε νά μπορέσει νά εφαρμοσθεί. Γιατί ή αναζήτηση των κοινωνικών-πρακτικών όρων δυνατότητας τής έλεύθερης έρευνας (λ.χ. ή μή παρεμβολή θεολογικών κελευσμάτων σ' αυτήν) πρέπει νά έπιτρέπει και τή σύνδεση τής κοινωνικο-πρακτικής σκέψης μέ τήν πραγματικότητα, έστω τήν θέση του

έρωτήματος, άν και πώς μπορεί αυτή ή σκέψη νά είναι άποτελεσματική.

Στόν Κάντ, ή *Κριτική του καθαρού λόγου* συγκροτεί αυτοτελώς τή γνώση στή βάση του γνωσιακού ενδιαφέροντος μέ όρο δυνατότητας τήν ικανότητά μας νά γνωρίζουμε, και υπάγοντας τίς άλλες ικανότητες στόν γνωσιακό σκοπό. *Η Κριτική του πρακτικού λόγου* συγκροτεί αυτοτελώς τήν πράξη στή βάση του πρακτικού ενδιαφέροντος και μέ όρο δυνατότητας τόν όρθό λόγο πού διαθέτουμε και μπορεί νά επιβάλλεται —στήν πράξη και κατά τό δέον— άπόλυτα σέ κάθε άλλο. Όμως αυτή ή υπαγωγή μεσολαμβάνεται από τήν έννοια του *ένδιαφέροντος*, δηλαδή του σκοπού. Ο σκοπός δέ είναι μιά πρακτική έννοια πού παρεισφρέει στή γνώση ως *ένδιαφέρον* γιά τή γνώση: ή γνώση αυτονομείται στήν βάση ενός δικού της ενδιαφέροντος, αλλά τούτο, ως ένδιαφέρον, σκοπός, ανήκει στή δικαιοδοσία τής πρακτικής.

Η γνώση αυτονομείται από τήν πράξη γιά πρακτικούς λόγους. Αυτόσ είναι ό σωστός τρόπος νά υπαγάγουμε τή γνώση στήν πρακτική, τή θεωρία στήν πράξη.

Άλλά γιά νά εφαρμόσουμε τήν πρακτική σκέψη στήν πραγματικότητα, αφού ή δεύτερη συγκροτείται μέ βάση τήν αυτοτελή γνωσιακή προοπτική, πρέπει νά εξετάσουμε πώς υπάγεται ή γνώση στήν πράξη διατηρώντας τήν αυτοτελείά της, πώς ή αυτοτελείά της άποτελεί μάλιστα άπαίτηση τής έγκυρης υπαγωγής της, ώστε νά μπορούμε νά *μιλάμε γιά τήν πραγματικότητα μέ όρους πρακτικούς*. Λ.χ. νά λέμε ότι μιά πράξη είναι καλή (κι άς άγνοούμε τίς προθέσεις της), ότι μιά επανάσταση συνιστά πρόοδο τής ανθρωπότητας. Αυτό είναι τό έργο τής *Κριτικής τής κριτικής δύναμης*, κλειδιού γιά τήν κατανόηση τής καταντινής συνολικής πρόθεσης.

Ός έδώ ή πραγματικότητα όφείλει νά μπορεί ν' αναλυθεί μόνο μέ όρους άμιγώς γνωσιακούς, όχι πρακτικούς περιγραφικούς, όχι κανονιστικούς. Ός έδώ ή έπιστήμη είναι ό,τι λέει ό Βέμπερ: *άξιολογικά ουδέτερη*. Ο Κάντ, εξετάζοντας περιπτώσεις όπου λέμε, λ.χ., ότι ένα τοπίο είναι ώραίο ή ότι τό μάτι είναι γιά νά βλέπουμε, διαπιστώνει πώς μιλάμε έδώ γιά πράγματα *σάν νά τά είχε φτιάξει κάποιος γιά κάποιο σκοπό*, ένω ξέρουμε ότι δέν τά έχει φτιάξει κανείς, ότι διαβάζουμε στό αντίκειμενο μιά *σκοπιμότητα*, μιά πρακτική άξία, παρ' ότι τό αναλύουμε ως κάτι πού προκύπτει μηχανικά, από μόνο του. Άρα ό διαχωρισμός τής γνώσης και του δέοντος *έπιτρέπει* μιά συνεργασία των δύο, αφού χωρισθούν, και άρα ή συνεργασία είναι *νόμιμη* αφού ή γνώση προϋποθέτει ένα γνωστικό *ένδιαφέρον*, ήτοι έναν σκοπό.

Η ιστορική σκέψη του Κάντ κατανοείται έτοι μέ βάση τή σύνδεση, στήν τρίτη *Κριτική*, τής τελεολογικής-πρακτικής και τής μηχανιστικής-γνωσιακής έξησης.

ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ

Περιοδικό Νέο επίπεδο
τχ. 32, Νοέμβριος 2000

Ένα άφιέρωμα στον Άναγνωστάκη δείχνει πολύ εύκολο στην οργάνωσή του, γιατί όλοι κάτι έχουν να πουν για τον ποιητή. Μά αν όλοι κάτι έχουν να πουν, σημαίνει πώς σε όλους κάτι λείπει. Είναι οικείος. Έπιτυχημένη λοιπόν και η επιλογή της όπτικης γωνίας που επέλεξε ο Γιάννης Κουβαράς: «Άναγνωστάκης: Φίλιος και φιλέταιρος». Είναι ένας από τους βασικούς δρόμους που πρέπει να περάσει κανείς για να μιλήσει για τον ποιητή, ένας από τους δρόμους όπου σε οδηγεί η ποίησή του.

Δέν έχουν γραφεί λίγα για τον Άναγνωστάκη, δέν είναι όλίγα τά όσα έχουν επισημανθεί, μέ όσα η ποίησή του έχει συνδεθεί ανεξίτηλα. Βέβαια, σε κάθε εποχή και για κάθε σημαντικό ποιητή, τά ερωτήματα τίθενται πάλι και σχεδόν έξ αρχής. Η κάθε εποχή, μέ τά δικά της αισθητικά και άλλα δεδομένα, μέ τά ποιήματά της που προστίθενται στον ποιητικό χάρτη, αναδιατάσσει τίς ισορροπίες του, τίς αποστάσεις και τά σύνορα, επαναξιολογεί τά μεγέθη. Είναι μια τέτοια στιγμή και για τήν ποίηση του Άναγνωστάκη, στιγμή που τήν όρίζει χαρακτηριστικά τό κείμενο του Βασίλη Λαλιώτη, τό όποιο επιγράφεται «Δελτίο καιρού»: Έχω τήν αίσθηση ότι τό έργο του Μανόλη Άναγνωστάκη θρίσκεται σε ένα μεταίχμιακό σημείο όσον αφορά τήν πρόσληψή του. Καθώς έχει αλλάξει ό ιστορικός όρίζοντας, τά ποιήματά του, που από τήν άποψη τής εφαρμογής μιās όρισμένης κριτικής ερωτηματοθεσίας έδιναν τήν αίσθηση του κεκορησμένου, είναι πάλι, θά έλεγα, έλεύθερα. Έλεύθερα για καινούργια ερωτήματα, μέ κεντρικά εκείνα τής άνθεκτικότητας και τής διάρκειας.

Τό άφιέρωμα περιλαμβάνει επίσης κείμενα των Βενετίας Αποστολίδου, Γιάννη Δάλλα, Άλέξη Ζήρα, Ηλία Λάγιου, Μάνου Λουκάκη, Δώρας Μέντη, Παντελή Μπουκάλα, Γιάννη Πλαχούρη, Γιάννη Πιπίνη, Θανάση Νιάρχου, Μίμη Σουλιώτη, Μάνου Στεφανίδη και Άντειας Φραντζή. Άνάμεσά τους και κείμενα καθόλου «εύκολα», όπως για παράδειγμα αυτό τής Φραντζή, που άναζητᾶ τά «άνένταχτα» του Άναγνωστάκη, αυτά που δέν περιελήφθησαν στίς συλλογές, και τά όποια προσπαθει νά τά συνδέσει μέ τόν κορμό του έργου του, φωτίζοντας δρόμους παράλληλους και παρακαμπτήριους. Η εργασία τής Φραντζή επικεντρώνεται στην περίοδο 1944-1949, άποθησαυρίζοντας ένα άφηγηματικό κείμενο, δυό λυρικές πρόζες και πέντε ποιήματα, δημιουργώντας τήν αίσθηση πώς υπάρχει αρκετό ενδιαφέρον, που δέν περιορίζεται στίς συνήθεις γραμματολογικές έπισυνάψεις. Άνα-

μένουμε λοιπόν τήν ολοκλήρωση του έγχειρήματος, που ό όρίζοντάς του φθάνει μέχρι και τούς στίχους των τραγουδιών που περιλαμβάνονται στο δίσκο του Μίκη Θεοδωράκη Μπαλλάντες, όπου και η έξαιρετική «Έπιστροφή»: Όταν κάποια Άνοιξη χαμογελάσει/ θά ντυθείς μιά καινούρια φορεσιά...

ΖΕΦΗ ΔΑΡΑΚΗ

Τό σᾶμα δίχως άντικλείδι
Έκδόσεις Νεφέλη
Άθήνα 2000, σ. 72

Δέν υπάρχουν πιά λόγια
τό παιγνιώδες μαρμαρωμένο
μ' ένα φωνήεν έκπληκτο στο στόμα

Οί ποιητικοί τρόποι τής Δημουλά, του Λεοντάρη, του Μέσκου και κάποιων ακόμα τής ενδιάμεσης δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς συνθέτουν ένα ευδιάκριτο φάσμα λόγου. Έδώ η ποίηση ποιητικής συνείδησής εισβάλλει και άποσύρεται, καταλείποντας εικόνες λεκτικές, οι όποιες όρίζουν και επαναβεβαιώνουν τά όρια του ποιητικού λόγου.

Άπευθυνόμουν πάντα
σε ποιητές

σ' αυτό τό άνεργο
έμπύρετο μυστήριο

Άπό πολλές πλευρές και άπόψεις πολιορκείται και εκδιάζεται η συγκίνηση, μέ τό διανοητικό στοιχείο πάντα νά προηγείται, νά διηθεί τό αισθηματικό φορτίο η απλώς νά όνομάζει τούς τόπους του, καταργώντας κάθε πιθανότητα για έξελίξεις λυσιτελέστερες.

Μή μου μιλήσεις ξανά
γι' αυτά τά γενψίματα των λέξεων
σε κωφάλαλες μέρες

Η ποίηση περιορίζεται, φθίνει, ακολουθεί τροχιά κατιούσα; Πιθανόν. Παρατείται και ήσυχάζει; Μάλλον άδύνατον, γιατί τά πράγματα δέν τήν αφήνουν.

παιδιά ξυλάρμενα
ζητιανεύουν στον άέρα
χαζεύοντας δυστυχία
Φτύνουν τίς λέξεις
τό αίμα που τά γέννησε

Μέ τόν τρόπο τής Δημουλά τά λεκτικά παίγνια καθίστανται έμφανή, γειώνονται άποφορτιζόμενα, όρίζουν ένα σταθερό επίπεδο. Άπό τήν εικονοποιία του Λεοντάρη προσλαμβάνεται η δραματοποιημένη άκίνησία, αλλά άπωθείται η όμίχλη των τοπίων. Οί πυγολαμπίδες του Μέσκου, διαρκείς έστίες ποίησης και αισθημάτων, οικειοποιούνται δημιουργώντας λυρικούς διαύλους, χωρίς μάλιστα νά έγγράφονται σε κάποια γυναικεία θεματική.

*Άέρας μέ τραβάει
δέ μιλιέται*

Η παρούσα συλλογή της Ζέφης Δαράκη κινείται σταθερά στις παρυφές του φάσματος, συνοψίζοντας εν προόδω. Νομίζω ή πιά ώριμη στιγμή της, γιατί προϋποθέτει όλη τη διαδρομή.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΠΑΚΟΝΙΚΑ

Παρακαταθήκη ήδυπάθειας

Έκδόσεις Έντευκτηρίου

Αθήνα 2000, σ. 48

*Στέρωσα μέσα στην ήδυπάθεια
καί δέν τήν άπαρνιέμαι*

Μιά άλλη πλευρά της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς εκκινεί απ' τον Καβάφη, προτάσσει την αποστασιοποίηση της αφήγησης από τα έντός του ποιήματος δρώμενα, επιμένει στην έρωτική θεματολογία, και στην περίπτωση του Χριστιανόπουλου μάς έδωσε μικρά κοσμήματα (έστω και διάσπαρτα μέσα σε πολλές κοινοτοπίες). Μά ή κ. Μπακονίκα από τον Χριστιανόπουλο κράτησε πρωτίστως την ατμόσφαιρα, την όποια και προσάρμοσε επί τό μικροαστικότερον, καθώς και την τραχύτητα του ύφους, πού την μετέπλασε σε κυνισμό. Η απόσταση είναι χαώδης, γιατί πρόκειται περί μετάλλαξης: από την έλεγεία της έρωτικής στέρησης φθάσαμε στην νευρωτική έρωτικολογία. Η λιτότητα του στίχου του Χριστιανόπουλου αναδίδει την έρημιά του άδειου δωμάτιου, την έκπτωση των αισθημάτων και τον μαρασμό του κορμιού, ενώ οι φευγαλέες λυρικές αναλαμπές φωτίζουν τους ύπαρκτους ποιητικούς άρμους. Στή συλλογή της κ. Μπακονίκα ή οικονομία του στίχου καταστρέφεται από τή φλυαρία, ή όποια προσπάθεια επιγραμματικότητας βουλιάζει στην άρρυθμία, στή ρηχότητα σκέψεων και αισθημάτων, στην προφάνεια των επιδιώξεων.

Μιά ποίηση πού επιλέγει νά έδρασθαι σε στιγμές της καθημερινότητας δέν είναι κατ' ανάγκην επίπεδη, ούτε προγραμματικά «μικρή». Αν είναι όντως ποίηση μπορεί και διαλέγεται μέ τό τραγικό, όπως καταφέρει κάποιες φορές ό Χριστιανόπουλος, ή νά συμπυκνώνει ιστορικές στιγμές, όπως συμβαίνει σε ποιήματα του Καβάφη. Αν όμως επικαλείται και περιφέρει την καθημερινότητα, ανώδυνα και όλίγον φανταζί, άπλως καταντά υποκατάστατο της μικροαστικής βόλτας στις βιτρίνες:

*Φτωχικό τό σπίτι του ποιητή
άλλά και μέ ένα ιδιαίτερο, δικό του
χρώμα*

Κώστας Βούλαρης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

**ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ
ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ**

**Η πρώτη συνθετική
αποτίμηση του εμφυλίου**

Εθνικός στρατός: συνολικές απώλειες
44.000 αξιωματικοί και οπλίτες (14.000 νεκροί).
Δημοκρατικός Στρατός: 25.000 νεκροί.
Πραγματικές εκατόμβες στους παραστρατιωτικούς
μηχανισμούς και στους αμάχους.

Είναι προφανές ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια σκληρότατη πολεμική αναμέτρηση. Έναν πόλεμο ολοκληρωτικού, μάλιστα, χαρακτήρα, δηλαδή από εκείνους που δεν αφορούν μόνο τους στρατούς και τους ενόπλους αλλά την κοινωνία ολόκληρη. Περισσότερα από ένα εκατομμύριο άτομα, άμαχοι, εκτοπίστηκαν και προσφυγοποιήθηκαν στη διάρκεια του πολέμου αυτού. Τι παραπάνω δηλαδή να συμβεί σε έναν πόλεμο;

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ Ο ΠΡΩΤΟΣ ΤΟΜΟΣ

εκδόσεις βιβλιόραμα

ΣΤΟΥΡΝΑΡΗ 51 – 104 32 ΑΘΗΝΑ – ΤΗΛ. 52 21 112 – FAX 52 21 466
http://www.bibliorama.gr – e-mail: bibliorama@Acropolis.gr